

Selçuk Üniversitesi
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Selçuk University Journal of Seljuk Studies

ISSN 1015-2105
eISSN 2548-0154

Yıl / Year: 7 Sayı / Issue: 8 Haziran / June 2018

**DOĞUMUNUN 1000. YILINDA SELÇUKLU DEVLET ADAMI
NİZÂMÜLMÜLK ANISINA**

M. Emin Arslan

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

**SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF SELJUK STUDIES**

E-ISSN 2548-0154

Yılda iki defa yayımlanan (Aralık-Haziran), hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

SAYI / ISSUE: 8 - BAHAR / SPRING

KONYA 2018

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF SELJUK STUDIES

Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal Of Seljuk Studies is listed in the index of
DERGİPARK/ MLA / İSAM /ACARİNDEX/ ASOS/ İDEALONLİNE

E-ISSN 2548-0154

SAYI/ISSUE: 8 - BAHAR/SPRING 2018

•

SÜ Selçuklu Araştırmaları Merkezi Adına Sahibi / Owner on behalf of the Seljuk Researches Centre

Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN - *Selçuk Üniversitesi Rektörü*

•

Yazı İşleri Müdürü- Editörler / Editor-in- Chiefs

Doç. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN- *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ- *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Zehra ODABAŞI- *Selçuk Üniversitesi*

•

İngilizce Editör / English Editor

Öğr. Gör. Derya Deniz GEZER- *Selçuk Üniversitesi*

•

Editör Yardımcıları/ Editorial Asistants

Selma DÜLGEROĞLU - *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Hatice AKSOY- *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Abdullah BURGU- *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Abdul Metin ÇELİKBİLEK- *Selçuk Üniversitesi*

•

Sekretarya / Secretariat

Şevket ÖĞÜTCÜ

•

YAYIM KURULU/ EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU- *İstanbul Medeniyet Üniversitesi*

Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER- *King Abdulaziz University*

Prof. Dr. Muharrem KESİK- *İstanbul Üniversitesi*

Doç. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN- *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ- *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Zehra ODABAŞI- *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Alan V. MURRAY – *University of Leeds*

•

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Adress: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Alaaddin Keykubad Kampüsü Kültür - Sanat Merkezi
42031 Konya

Telefon: +90 0332 223 0802

Web: <http://usad.selcuk.edu.tr/usad/index> / e-mail: usad.selcuk@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik- Tasarım / Graphic- Design: Prof. Dr. A. Gani ARIKAN

Dizgi / Composition: Selma DÜLGEROĞLU

SUNUŞ

Türk-İslâm tarihinin çeşitli devirlerinde Türk kültür ve medeniyetine katkıları olan büyük devlet adamları yetişmiştir. Bilge Kağan, Alparslan, Alâeddîn Keykubâd, Fatih Sultan Mehmet, II. Abdülhamid, Atatürk gibi devlet adamlarını buraya yazmakla bitiremeyiz. Bu büyük devlet adamlarının başarılarında katkıları olan, devlete hizmet eden emirleri de burada ifade etmek gerekiyor. Bunlardan Tonyukuk, Nizâmülmülk, Celâleddin Karatay gibi emirleri zikredebiliriz.

“Nizâmülmülk” hem devlet idaresinde, “Siyâsetnâme” adlı eseri hem de eğitim alanında kurucusu olduğu Nizamiye Medreselerinin etkisi günümüze kadar gelmiştir. Nizâmülmülk’ün “Siyâsetnâme” adlı eseri, günümüz yöneticileri için de bir kılavuz niteliğindedir. Sultanlara, ideal bir devlet adamında bulunması gereken vasıfları ortaya koyan, devleti adaletle yönetme sanatını öğütleyen ve sonraki dönemler için siyâsetnâme yazma geleneğini belirleyen bu eser, tarih boyunca birçok devlet adamının el kitabı olmuştur. Nizamiye medreseleri ile başlayan sistemli eğitim modeli ise daha sonraki dönemde hem İslâm dünyası hem de Anadolu ve Avrupa’da kurulan eğitim kurumları için örnek teşkil etmiştir. Selçuklu Devleti’nin kadim başkenti Konya’nın en eski üniversitesi olan Selçuk Üniversitesi de Nizâmülmülk’ün eğitim ve devlet idaresi hakkındaki görüşlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için doğumunun 1000. yılına denk gelen bu yılı, üniversitemizin kuruluşunun 43. yıldönümü etkinliklerinin ana temasını oluşturmuştur. Üniversitemizin *Selçuk Bakış* adlı dergisi de 46. Sayısını “Doğumunun 1000. Yılında Selçuklu Devlet Adamı Nizâmülmülk” konusu ile yayımlanmıştır. Şimdi de üniversitemizin Selçuklu Araştırmaları Merkezi’nin bünyesinde çıkarılan *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi’nin 8. Sayısı* “Doğumunun 1000. yılında Selçuklu Devlet Adamı Nizâmülmülk Anısı” adına neşredilmiş bulunmaktadır. Dergimizde yazıları olan bilim insanlarına ve derginin yayınlanmasında emeği geçenlere teşekkür ederim

Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN
Selçuk Üniversitesi Rektörü

YAYIM İLKELERİ

1. Yayınlanacak yazılar Selçuklu Tarihi, Medeniyeti ve sanatı ile ilgili ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış, araştırmaya dayalı özgün makaleler olmalıdır.
2. Bilimsel toplantılarda sunulan bildirimler, daha önce başka bir dergide veya bildiri kitapçığında yayımlanmamışsa yayımlanmak üzere değerlendirmeye alınabilir. Bildiri kitapçığında ya da başka bir yerde yayımlanan yazılar ne sebeple olursa olsun yayımlanmaz. Dergi yönetimi gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadığını araştırmak mecburiyetinde değildir. Durumun etik sorumluluğu makale sahibine aittir.
3. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça yazılara da yer verilebilir.
4. Türkçe çalışmalara, İngilizce, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça / İngilizce, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça çalışmalara ise 200 kelimeyi geçmeyen Türkçe ve İngilizce özet yapılmalı, özetle birlikte anahtar kelimeler bulunmalıdır.
5. "Selçuklu Araştırmaları Dergisi"ne gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmelerini yaparlar. Yayına kabul edilmeyen yazılar iade edilmez; ancak yazarın istemesi hâlinde bir nüshası kendisine verilir. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür.
6. Makaleler Selçuk Araştırmaları Merkezi Müdürlüğüne posta veya e-mail ile (<http://usad.selcuk.edu.tr/usad/index>) gönderilebileceği gibi, elden de teslim edilebilir. Gönderilen yazıların ekinde, yazar(lar)ın e-mail adres(ler)i (elden veya postayla teslimlerde), her zaman ulaşılabilecek bir telefon numarası (Cep telefonu tercih edilmelidir) ve kargoyla ödemeli gönderimler için daimî adresler bulunmalıdır.
7. Dergi basıldıktan sonra ilgili sayıda yazısı bulunan yazarlara birer adet dergi teslim edilir. Yazar Konya dışında ise adresine ödemeli olarak gönderilir.
8. Dergimiz Bahar (Haziran) ve Güz (Aralık) olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Her yazının yazıldığı dilde, Türkçe başlığının yanında İngilizce, Fransızca, Almanca, Farsça, Arapça dillerinden biri ile başlık bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtacak nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, on beş kelimeyi geçmemelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Yazı başlığının sağ altında olmalı, soyadın tamamı büyük harflerle yazılmalı, yazarın unvanı, kurumu ve elektronik posta adresi dipnotta belirtilmelidir.

3. zet ve Anahtar Kelimeler

Türkçe zet çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalıdır. zet en az elli, en fazla iki yüz kelime uzunlukta olmalı, özetin bir satır altına en az üç, en fazla sekiz kelimeden oluşan Türkçe anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca zet İngilizce, Fransızca, Almanca, Arapça, Farsça dillerinde biri ile yapılmalı başlığın ve anahtar kelimelerin zeti yapılan dille yapılmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, zet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Yabancı dildeki özetlerde dil yanlışları olmamasına zen gösterilmelidir.

4. Ana Metin

Makaleler, IBM uyumlu bilgisayar ve Microsoft Word yazılım programı kullanılarak yirmi beş sayfayı geçmeyecek şekilde yazılması tercih edilir. Sayfa yapısı A4 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, 14 nk satır aralığıyla, iki yandan hizalı ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası 14 nk olacak şekilde ayarlanmalı ve sayfa numarası sayfanın alt ortasına verilmelidir. Makalede Palatino veya Palatino Linotype yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Paragraf başlarında bir "TAB" tuşu kullanılmalıdır. Noktalama işaretleri kendilerinden önceki kelimelere bitişik yazılmalıdır. Söz konusu işaretlerden sonra bir harflik boşluk bırakılmalıdır.

Çalışma, dil bilgisi kurallarına uygun olmalıdır. Makalede noktalama işaretlerinin kullanımında, kelime ve kısaltmaların yazımında en son çıkan TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.

Bir makalede sıra ile zet, ana metnin bölümleri, kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. "Giriş", "Sonuç" gibi başlıklar kullanıp kullanmama, çalışmanın

türüne ve konunun gereğine bağlıdır. Fakat makalenin bir sonuç paragrafı bulunmalıdır. “Sonuç” araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Metinde sözü edilmeyen hususlara “sonuç”ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana Başlıklar: Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Ara Başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Alt Başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Şekil, Tablo ve Fotoğraflar: Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre Türkçe ve İngilizce olarak adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, ayrıca küçültmede ve basımda zorluk çıkarmaması için siyah mürekkeple, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydınlar veya beyaz kâğıda çizilmelidir. Tablolar, “WORD” programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise “EXCEL” tabloları kullanılabilir. Gerekliğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Ayrıca şekiller için belirlenen kurallara uyulmalıdır. Şekil, tablo ve resimlerin on sayfayı aşmaması tercih edilir. Şekil, tablo ve resimler aynen basılabilecek nitelikte olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirilmelidir.

Dipnotlar: 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Sayfa iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayrıca çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1’den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra a.g.e., a.g.m., veya a.g.t. gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakiler de kısaltılarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s.115.

Sonraki atıflarda: İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda: İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütelea", *Belleten*, c. III/S.9 [veya III/9] (1939), s. 101.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütelea", *Belleten*, c. III/S. 9 [veya III/9] (1939), ss. 96-106.

Makale:

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütelea", *Belleten*, c. III/sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

Ansiklopedi Maddesi:

Hülagü, M. Metin, "Gazi Ethem Paşa", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 449.

Şahinoğlu, Nazif, "Bahaeddin Veled", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 40.

• Kaynakçada ansiklopedi cilt sayısı belirtilirken, orijinalinde Roma rakamıyla cilt sayısı belirtmişse Roma rakamları, yaygın rakamlar kullanılmışsa yaygın rakamlar kullanılır.

• Kaynakçada yer alan eser ve makale künyelerinde yazarın önce soyadı (küçük harflerle), sonra adı yazılmalıdır.

• Kaynakçadaki kitap sayısı *italik* yazılmalıdır.

• Kaynakçadaki makale isimleri tırnak içinde ve düz yazılmalıdır.

• Kaynakçada kitaplarda sayfa aralığı verilmemelidir.

• Kaynakçadaki makalelerin bütününe ait sayfa aralığı gösterilmelidir.

• Kaynakçadaki künye bilgi sıralaması aşağıda belirtilen şekilde olmalıdır.

Kitap:

Fallmerayer, Jakob Philipp, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, çev. Ahmet Cevat Eren, yay. haz. Celalettin Yavuz – İsmail Hacıfettahoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Makale:

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair", *Belleten*, c. XX, Nisan 1956, S. 77, s. 103-174.

Ekler – Albüm – Osmanlıca Tıpkıbasımlarda vb.

- Metne eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgelerin bir kopyası (USB, DVD, CD) içerisinde ve yüksek çözünürlükte (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir.

- Resim ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

- Resim veya şekil altı yazıları 10 punto ve italik olmalıdır.

- Eserde, Latin alfabesi dışında başka bir alfabeye (Arap alfabesi, Çin alfabesi vb.) yazılmış bölümler metinde olması gereken yere yazar tarafından yerleştirilmeli, farklı olan yazı tipi Kuruma iletilmelidir.

- Yazarlar indekse girecek kelimelerin listesini alfabetik sıralamayla göndermelidir. Sayfa numaraları grafik tasarım esnasında sayfa düzenine göre konulacaktır.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. A. Yaşar OCAK	TOBB Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan KARAIŞMAİLOĞLU	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA	Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BAŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet OCAK	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞĞIN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Alfred J. ANDREA	University of Vermont
Prof. Dr. Ali BORAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Aydın USTA	Mimar Sinan Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe D. KUŞCU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz TOMAR	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Derya ÖRS	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Ebru ALTAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ergin AYAN	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Ahmet ÖZDEMİR	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Hasan BAHAR	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Haşım KARPUZ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Haşım ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan ERDEM	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail ÇİFTÇİOĞLU	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Jonathan HARRİS	University of London
Prof. Dr. M. Said POLAT	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ERSAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mikail BAYRAM	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER	King Abdulaziz University
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Sabri KÜÇÜKAŞÇI	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KUNDURACI	Selçuk Üniversitesi

Prof. Dr. Özdemir KOÇAK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Recep DİKİCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Refik TURAN	Türk Tarih Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Remzi DURAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Sabri Abdel - Latif SALIM	Fayoum University
Prof. Dr. Salim KOCA	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Sadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Seyfullah KARA	Karabük Üniversitesi
Prof. Dr. Sinan GÖNEN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf ÖZ	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah KAYA	Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Adnan ESKİKURT	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Ali ERTUĞRUL	Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN	Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir BİÇER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖK	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ALİCAN	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ÇETİNASLAN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Nuri ŞİMŞEKLER	TC. Kırgızistan Bişkek Kültür ve Tanıtım Müşavirliği
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Tolga BOZKURT	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Tülay METİN	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim TUFANTOZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKŞİT	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ATICI ARAYANCAN	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emine UYUMAZ	Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Hacı Ahmet ŞİMŞEK	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hakan KUYUMCU	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BALIK	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlker Mete MİMİROĞLU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Necla DURSUN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Recep DURGUN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rüstem BOZER	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sadi S. KUCUR	Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selim KAYA	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şerafettin YILDIZ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV	Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ERDEMİR	Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Alan V. MURRAY	University of Leeds

Dr. Jason T. ROCHE
Dr. Şükrü DURSUN

Manchester Metropolitan University
Selçuk Üniversitesi

8. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 8

Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet OCAK	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Alfred J. ANDREA	University of Vermont
Prof. Dr. Ali BORAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan ERDEM	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Salim CÖHCE	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah KAYA	Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN	Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Bekir BİÇER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Murat KEÇİŞ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Sayime DURMAZ	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Selim ÖZKAN	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Tülay METİN	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAKIR	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet SAĞLAM	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emine UYUMAZ	Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet GÜÇLÜ	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Necla DURSUN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selim KAYA	Afyon Kocatepe Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

s./p.

Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri 1-31

The Services of Nizām Al-Mulk to the Great Seljuk Empire

Abdülkerim ÖZAYDIN

Nizamülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı 32-52
Nizam Al-Mulk's Life of Thought and Religion

Ahmet OCAK

Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından 53-81
Nizâmü'l-Mülk (1018-1092)
*Nizām Al-Mulk (1018-1092): The Minister of the Great Seljuk State and one of the
Important Statesmen in Turkish History*

Muharrem KESİK

From the Bosphorus to Khurasan: the Turkish Domination of Asia in 82-98
the Perception of the Chroniclers of the First Crusade
*İstanbul Boğazı'ndan Horasan'a: Birinci Haçlı Seferi Kronikleri Açısından Asya'da
Türk Hâkimiyeti*

Alan V. MURRAY

İbrahim Kafesoğlu ile Osman Turan'ın Kalem Kavgası ve Alana Yansımaları

The Controversy Between İbrahim Kafesoğlu and Osman Turan and Its Reflection on the Field 99-123

Ahmet KÜTÜK

Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi

The Foundation of Nizamiyya Madrasas and Their Importance 124-135

Cihan PİYADEOĞLU

Selçuklular'da Av

Hunting Practise of Seljuks 136-146

Erdoğan MERÇİL

Nizâmülmülk ve Selçuklu İktâ'ının Şekillenmesindeki Rolü

Nizam Al-Mulk and His Role in the Formation of the Seljuk Eqtâ' System 147-164

Erkan GÖKSU

Nizamü'l-Mülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansıması

Assassination of Nizam Al-Mulk According to Coeval Sources 165-186

Mustafa AKKUŞ

Alaiye’de Maarif Otelinin İnşası Ve Tarihi Seyri

Building of the Maarif Hotel in Alaiye and Its Historical Process (1912-1943)

187-200

Ali Rıza GÖNÜLLÜ

Aksaray’da Fazla Tanınmayan Anadolu Selçuklu Türbeleri

Obscure Tombs of Anatolian Seljuks in Aksaray

201-224

Zekai ERDAL

KİTAP TANITIMI VE DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

s./p.

MECİT, Songül (2017), *Anadolu Selçukluları –Bir Hanedanın Evrimi-*,
çev. Özkan Akpınar,
İstanbul: İletişim Yayınları, 344 s.,
ISBN-13: 978-975-05-2147-8

225-230

Hatice AKSOY

NİZÂMÜLMÜLK'ÜN BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NA HİZMETLERİ

THE SERVICES OF NIZÂM AL-MULK TO THE GREAT SELJUK EMPIRE

Abdülkerim ÖZAYDIN*

Öz

Ortaçağ İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarından biri olan Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk aralıksız yaklaşık 30 yıl Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah'a dolayısıyla Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na sadakatle hizmet etmiştir. Onun hizmetlerini ana hatlarıyla şu başlıklar altında değerlendirebiliriz.

Fetihler, Taht Kavgaları ve Savaşlardaki Hizmetleri

Nizâmülmülk zamanının savaş hile ve taktiklerini iyi bilen cesur bir asker ve kumandandı. Hem Sultan Alparslan hem de Melikşah devrinde katıldığı askerî harekâtlarda büyük başarı sağlayarak her iki hükümdarında takdirlerini kazanmıştır. Taht kavgaları sırasındaki mâhirâne taktik ve yönlendirmeleriyle de her iki sultanı önemli tehlikelerden kurtarmıştır.

Selçuklu-Abbâsî İlişkilerindeki Hizmetleri

Meşhur vezir İslâm dünyasının manevî lideri kabul edilen Abbâsî Halifeleri ile Selçuklu Sultanları arasındaki dostane ilişkilerin sürdürülebilmesi için elinden gelen gayreti göstermiş, zaman zaman iki hânedan arasında evlilikler yoluyla sühriyet kurulmasını sağlamış, bazen de sultanlarla halifeler arasındaki ihtilafları bertaraf etmek için bizzat devreye girmiştir.

Hasan Sabbâh ve Bâtınîlerle Mücadeledeki Hizmetleri

483 (1090) tarihinde Alamut'ta Nizârî İsmâîlî Devleti'ni kuran Hasan Sabbâh ve Bâtınîler, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu en çok meşgul eden unsurlardan biri olmuştur. Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'ni yıkmak ve kendi düşüncelerini kabul etmeyenleri hançerle ortadan kaldırmayı hedefleyen Hasan Sabbâh ve Bâtınîlere karşı hem askerî hem de ilmî sahada büyük bir mücadele vermiş ve bu alanda devlete, Sünnî-İslâm dünyasına önemli hizmetlerde bulunmuştur.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, ozaydina@istanbul.edu.tr.

Mezhep Çatışmalarına Son Vermek İçin Verdiği Mücadeleler

Ortaçağ İslâm dünyasında taassuptan kaynaklanan mezhep çatışmaları hiç eksik olmamıştır. Bu çatışma sadece Sünnîlerle Şîiler arasında olmamış aynı zamanda Sünnî mezhep mensupları arasında da meydana gelmiş ve pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Nizâmülmülk, Şîî-Bâtınîlerle ilmî sahada kurduğu Nizâmiye Medreseleriyle mücadele etmiş ve bu konuda büyük başarı sağlamıştır. Sünnî mezhep mensupları arasındaki çatışmaları sonlandırmak için de herkesin farklı mezhep ve düşüncelere saygı duymasını istemiş, onlar arasındaki fikrî tartışmalara kamu otoritesini sarsacak ölçüde çatışmaya sebep olmadıkça müdahale etmemiştir.

İktâ Sistemi'nin Yaygınlaştırılmasındaki Hizmetleri

Nizâmülmülk İslâm dünyasında daha önce de mevcut olan iktâ sistemini daha muntazam bir hale getirip yaygınlaştırmış, böylece devlet nizamını büyük bir mâlî külfetten kurtarmış, ülke topraklarının ekilip biçilmesini ve daha müreffeh hale gelmesini sağlamıştır.

İlim ve Ulemaya Hizmetleri

Meşhur devlet adamı Nizâmülmülk, Şîî-Fâtımîler ve Bâtınîlerin Sünnî-İslâm dünyasında devlet otoritesini sarsmak için yoğun propaganda yaptıkları bir dönemde Ehl-i Sünnet (Ortodoks) inancını güçlendirmek ve yaymak amacıyla Nizâmiye Medreselerini kurmuş ve burada yetişen ilim adamlarıyla hem bürokraside hem de din hizmetlerinde Şîî tehdit ve tehlikesini bertaraf etmiştir.

Selçuklu Devlet Teşkilâtına Yaptığı Hizmetler

Nizâmülmülk vezirliğinin yanı sıra Büyük Selçuklularının devlet teşkilatı hakkında bilgi verdiği Siyâsetnâme adlı bir eser yazmıştır. Nizâmülmülk Siyâsetnâmede İslâm öncesinden başlayarak çeşitli devletlerin teşkilâtları hakkında bilgi verdikten sonra idealist bir yaklaşımla Sultan Melikşah ve daha sonraki hükümdarlara devlet teşkilâtı ve teşkilât içerisinde görev alacak kişilerin vasıfları, liyakat ve sorumlulukları hakkında ayrıntılı bilgi sunmuştur. Siyâsetnâme daha sonraki hükümdarlar tarafından da örnek alınmıştır.

İmar Faaliyetlerine Katkısı

Siyasî, askerî, ilmî ve idarî sahadaki hizmetleri yanında Nizâmülmülk imar faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiş, çeşitli şehirlerde cami, medrese, mescid, hankah, zâviye, bimaristan, surlar ve kapılar yaptırmıştır.

Anahtar Kelimeler

Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu, İktâ, Siyâsetnâme, Bâtınîlik, Alp Arslan, Melikşah, Nizâmiye Medreseleri

Abstract

Having been one of the most successful statesmen of the Medieval Muslim world, Nizâm al-Mulk, Grand Vizier of the Great Seljuk Empire, served Sultan Alp Arslan and then Sultan Malikshâh, and thus the Great Seljuk Empire, with loyalty for about 30 years without interruption. His services can be broadly grouped under the following titles:

Services in the Conquests, Fights for the Throne, and Wars

Nizâm al-Mulk was a brave soldier and commander who knew the war feints and tactics of his time quite well. With the splendid military glories he won during the rules of Sultans Alp Arslan and Malikshâh, he gained the favors of both of the sultans. He also saved both of the sultans from grave dangers with his skilled and wise tactics and instructions during the fights for the throne.

Services in the Seljukid-Abbasid Relations

The renowned vizier did his best to help maintain the friendly relationships between the Abbasid Caliphates, who were considered to be the spiritual leaders of the Muslim world, and the Seljukid Sultans, from time to time enabled affinities to be created through marriages between two dynasties, and sometimes got personally involved in order to settle the disputes between the sultans and the caliphs.

Services in the Fights against al-Ḥasan b. al-Şabbâh and Bâṭinîds

Having founded the Nizârîsmâ'îli State in 483 (1090) in Alamût, al-Ḥasan b. al-Şabbâh and Bâṭinîds had been one of the biggest and most lasting problems of the Great Seljukid Empire. Nizâm al-Mulk fought vigorously, both in military and scholarly fields, against al-Ḥasan b. al-Şabbâh and Bâṭinîds who aimed to destroy the Great Seljukid Empire and eliminate, with daggers, those who refused their ideology. Nizâm al-Mulk served for this purpose to the state and the Sunnî-Muslim world greatly.

Fights to End Sectarian Conflicts

Medieval Muslim world was always filled with the sectarian conflicts caused by fanaticism. These conflicts did not occur only between Sunnî and Shî'a Muslims but also between Sunnî-Muslims themselves resulting in loss of many lives. Nizâm al-Mulk fought with the Shî'a Bâṭinîds in the scholarly area with the Nizâmiyya Madrasas he established, and he succeeded overwhelmingly in this field. In order to end the conflicts among the Sunnî-Muslims, he asked everyone to respect different sects and opinions, and he did not intervene with their intellectual discussions unless they caused conflicts to the extent that they challenged the state's authority.

Services in Extensification of the Eqtâ' System

Nizâm al-Mulk rendered the eqtâ' system, which had already been present in the Muslim world, more proper and orderly and also more popular, so he saved the state from a great deal of financial burden and enabled the lands to be cultivated and more prosper.

Services for the Science and Ulema

In the period during which Shî'a Fâṭimîds and Bâṭinîds carried out intensive propagandas to undermine the state's authority in the Sunnî-Muslim world, the renowned statesman Nizâm al-Mulk founded Nizâmiyya Madrasas to strengthen and spread the orthodoxy and eliminated the Shî'a threat and danger both in bureaucracy and religious affairs with the scholars graduating from these madrasas.

Services for the Seljuk State Organization

Besides being the grand vizier, Nizâm al-Mulk was also the author of "Siyâsat-nâma" in which he gave information about the state organization of the Great Seljukid Empire. After giving information about state organizations of polities beginning from the pre-Islamic period, in Siyâsat-

nāma Nizām al-Mulk presented, with an idealistic approach, detailed information to Sultan Malikshāh and his successors about the state organization and the qualities, qualifications and responsibilities of the persons to be recruited to this organization.

Contribution to the Public Works

Besides his political, military, scholarly and administrative services, Nizām al-Mulk was closely interested in public works as well, and he erected mosques, madrasas, masdjids, khanqahs, zāwiyas, bīmāristāns, walls, and gates in various cities.

•

Keywords

Nizam al-Mulk, the Great Seljuk, Eqtā', Siyāsatnāmeḥ, Batiniyyah, Alp Arslan, Malikshāh, Nizamiyya Madrasas

Ortaçağ İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarından biri olan ünlü vezir Nizâmülmülk Dandanakan zaferinden (431/1040) sonra Merv şehrine gidip Çağrı Bey'in hizmetine girdiği tarihten 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) tarihinde vuku bulan ölümüne kadar kendisini Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hizmetine adamıştır. Çağrı Bey Nizâmülmülk'ü oğlu Alp Arslan'a takdim ederken oğlundan onu bir baba kabul etmesini istemiştir.¹ Nizâmülmülk Çağrı Bey'in ölümünden (451/1059) sonra da oğlu Alp Arslan adına Horasan'ı idare etmeye devam etmiştir. Nizâmülmülk'ün Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah'ın (1072-1092) hükümdarlık dönemlerinde her iki sultanın da veziri ve mutlak vekili sıfatıyla Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na yaptığı hizmetleri ana hatlarıyla şu başlıklar altında değerlendirebiliriz.

Nizâmülmülk'ün Fetihler ve Savaşlardaki Askerî Hizmetleri

Kaynaklar Nizâmülmülk'ün cesur ve atılgan bir asker olduğunda müttefiktir.² Sultan Alp Arslan 1 Rebülevvel 456 (22 Şubat 1064) tarihinde başkent Rey'den Gürcistan'a hareket etti. Nahcivan sınırında Aras nehrini geçen Selçuklu ordusu Şeddâdî³ topraklarına girdi. Buradaki mahallî idareciler Sultan Alp Arslan'a itaat arzetttiler. Ermeni prensliğini hâkimiyeti altına alan Sultan burada ordusunu ikiye ayırdı. Kendisi doğrudan Gürcistan üzerine yürürken Melikşah ve Nizâmülmülk'ün bulunduğu ordu da Bizans'a ait Anbera (Biurakan), Sürmeli ve Hagios Georgios gibi bazı müstahkem kaleleri ele geçirdi.⁴

İbnü'l-Esîr Sultan Alp Arslan'ın Gürcistan seferi sırasında ordunun sevk ve idaresini oğlu Melikşah ile veziri Nizâmülmülk'e bıraktığını, Rumlar'ın elindeki bir kale üzerine yürüyen Melikşah ile Nizâmülmülk'ün kaleden hurûc eden Rum

¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1398/1978, I, 395.

² Sübkî, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, (nşr. AbdülFettâh Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed et-Tanâhî), Kahire 1388/1968, VI, 312.

³ Bu konuda yeni bir çalışma için bk. Nevzat Keleş, *Şeddâdiler(951-1199)*, İstanbul 2016.

⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, (trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, X, 49-50; Ali b. Nâsir el-Hüseynî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukiyye*, (trc. Necati Lugal), Ankara 1943, s. 24-25; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, s. 14; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s.50; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 11; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013, s. 140-141; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Smuru*, (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 184; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul 2017, s. 81-83; Keleş, s. 175-176.

askerlerinin Selçuklu ordusuna saldırdığını görünce atlarından inip kaledekilerle savaşa girdiğini ve kaleyi fethettiğini kaydeder.⁵

Melikşah ile Nizâmülmülk daha sonra Meryemnişin üzerine yürüdü. Meryemnişin müstahkem bir şehirdi. Surları büyük ve sağlam taşlardan yapılmış, kurşun ve demirlerle birbirlerine kenetlenmişti. Nizâmülmülk şehrin yakınındaki nehirden geçmek için, kayıklar ve gemiler inşâ ettirdi. Nizâmülmülk gece-gündüz devam eden muhasarada askerleri nöbetleşe görevlendiriyordu. Selçuklu askerleri sonunda surların üzerine çıkmayı başardılar ve kapıları açtılar. Nizâmülmülk ve Melikşah da şehre girdiler. Sultan Alp Arslan bu zafer münasebetiyle, oğlu ve Nizâmülmülk'ü yanına çağırdı ve onları tebrik etti. Allah'ın, oğluna nasip ettiği bu fetihten dolayı çok sevindi.⁶

Meryemnişin fethinden sonra Melikşah ve Nizâmülmülk'ün sevk ve idare ettiği orduyla birleşen Sultan Alp Arslan Sepidşehr ve Alaverdi'yi ele geçirdi (Receb 456/Haziran-Temmuz 1064). Buradan Ani'ye hareket eden Sultan Bizans idaresindeki müstahkem Ani şehrini de fethetti (16 Ağustos 1064). Nizâmülmülk bu fetih münasebetiyle Abbâsi halifesine gönderdiği fetihnâmede Anadolu'nun uçlardaki ilk şehri olan Ani'nin fethini müjdeledi.⁷ Sultan Alp Arslan'ın ikinci Kafkasya seferine de katılan Nizâmülmülk Salıba ve Rustavi kalelerini ele geçirdi.⁸

Sultan Alp Arslan Hârizm seferi sırasında (458/1065) Melikşah ile Nizâmülmülk ve Huzistan hâkimi Hezaresb'i karargâhta bırakıp ileri harekâta devam edecekti. Ancak Nizâmülmülk kendisine refakat etmek istediğini söyleyince onunla birlikte Harizm çöllerine hareket etti.⁹

Sultan Alp Arslan 459 (1066-1067) yılında Fars'a bir sefer düzenleyip İstahr ve diğer bütün kaleleri fethetti. Sadece Behenzâd adlı bir kale kalmıştı. Nizâmülmülk de bu kale üzerine yürüyüp muhasaraya başladı. Askerlere isabet ettirdikleri her ok ve taş için ödül verdi. Nihayet 16. gün bu kalenin fethi de müyesser oldu. Bu fetih münasebetiyle Nizâmülmülk'ün Sultan Alp Arslan

⁵ İbnü'l-Esîr, X, 50.

⁶ İbnü'l-Esîr, X, 50-52; Hüseyinî, s. 24-25; Kafesoğlu, s. 11.

⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 135; Hüseyinî, s. 27-28; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra*, (nşr. M. TH. Houtsma), Leiden 1889, (trc. Kivameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 31; İbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999, I, 316; Honigmann, s. 185-186; Keleş, s. 177-178.

⁸ Hüseyinî, s. 31-32; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 153; Köymen, s. 20-22; Keleş, s. 185-186; M. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, (trc. H. D. Andreevyan, haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003, s. 28-282.

⁹ Hüseyinî, s. 28; İbnü'l-İbrî, I, 317; Köymen, s. 41; Sevim-Merçil, s. 52; Piyadeoğlu, s. 105.

nezdindeki itibarı arttı ve makamı yükseldi. Sultan ona daha geniş yetkiler vererek ödüllendirdi.¹⁰

Sultan Alp Arslan Kavurd Bey'in Şebânkâre Emîrî Fazlûye (Fazlaveyh) ile işbirliği yaparak isyan etmesi (461/1068) üzerine Nizâmülmülk'ü Fazlûye'ye karşı sefere memur ederken kendisi de Kavurd üzerine yürüdü. Haraşe kalesi önünde karargâh kuran Nizâmülmülk müstahkem kaleyi muhasara altına aldı. Fazlûye kuşatmadan etkilenmediğini göstermek için Nizâmülmülk'e hediyeler gönderiyordu. Ancak Nizâmülmülk kuşatmayı kaldırmadı. Bu sırada Fazlûye'nin 30 kişilik bir hassa birliğiyle kaleden ayrıldığını gören Nizâmülmülk onu takip ederek sığındığı kalede yakaladı. Fazlûye 500.000 dinar ödeyerek Hurşak kalesini Nizâmülmülk'e teslim etti (Şubân 461/Mayıs-Haziran 1069).¹¹

Sultan Alp Arslan Malazgirt Savaşı sırasında Nizâmülmülk ile hanımı Seferiyye Hatun'u ağırlıklarıyla Tebriz veya Hemedan'a gönderip (463/1071) askerî yardım sağlamalarını istedi.¹²

Nizâmülmülk orduya çok önem verirdi ve onun gayretleriyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ordusu yalnız o devrin değil Ortaçağ'ın en güçlü ordusu haline gelmişti.

Saltanat Davalarında Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah'a Yardım ve Hizmetleri

Nizâmülmülk her zaman devletin bekâsını düşünerek Sultan Alp Arslan ve Melikşah'ın yanında yer almıştır. Tuğrul Bey'in ölümü (8 Ramazan 455/4 Eylül 1063) üzerine bazı hanedan mensupları tahtta hak iddia ederek ayaklanmıştı. Bunların başında Tuğrul Bey'in veliahd tayin ettiği Süleyman b. Çağrı Bey geliyordu. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk Kündürî de onu destekliyordu. Süleyman'ı başkent Rey'de tahta çıkarıp sultan ilan eden Amîdülmülk Kündürî Alp Arslan'a haber gönderip Süleyman'dan sonra kendisinin adını da hutbelerde zikrettireceğini, Tuğrul Bey'in vasiyetinin dışına çıkacak olursa derhal üzerine yürüyeceğini söyleyip tehdit etti. Ancak Alp Arslan'ın veziri Nizâmülmülk ve menfaatleri itibarıyla Alp Arslan'a bağlı olan gulamlar ve onların kumandanları tarafından desteklenen Alp Arslan tehditlere aldırmadan derhal Rey üzerine yürüdü. Süleyman da Rey'den ayrılıp Şiraz'a çekildi. Bu gelişmeler üzerine

¹⁰ İbnü'l-Esîr, X, 62-63; Bundârî, s. 30.

¹¹ İbnü'l-Belhî, *Farsname*, (nşr. G. Le Strange-R. A. Nicholson), London 1962, s. 166; Sibî İbnü'l-Cevzî, s. 137-138; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s.26-28; Piyadeoğlu, s. 122-123; Özgüdenli, s. 145.

¹² İbnü'l-Esîr, X, 71; Bundârî, s. 37; Piyadeoğlu, s. 183-184.

Amîdülmülk Rey'de önce Sultan Alp Arslan sonra da Süleyman adına hutbe okutmak zorunda kaldı.¹³

Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış da Sultan Alp Arslan'a karşı tahtta hak iddia ederek ayaklanmış ve hükümdarlığın Arslan Yabgu ailesine ait olduğunu, kendisinin Alp Arslan'dan daha yaşlı ve saltanata daha lâyük olduğunu, belki savaş başımıza ne yazıldığını görmenin daha uygun olacağını ileri sürerek kumandanlarından itaat ve sadakat istedi. Sultan Alp Arslan Kutalmış'a mektup gönderip saltanat davasından vazgeçmesini istemişse de o bu teklifi reddetmiştir.¹⁴ Bu durumda savaş kaçınılmaz olmuş, 1 Muharrem 456 (25 Aralık 1063) tarihinde (bazı rivayetlerde 13 Zilhicce 455/4 Aralık 1063) Nişâbur'dan yola çıkan Sultan Alp Arslan'ın yaklaşmakta olduğunu haber alan Kutalmış Milh Vadisi'ni (Dih-i Nemek) bataklık haline getirerek rakibinin hareketini engellemek istemiştir. Sultan Alp Arslan Kutalmış üzerine yürüdü ise de vadinin bataklık haline getirilmesi yüzünden güçlükle hareket edebiliyordu. Buna rağmen Nizâmülmülk'ün desteği sayesinde askerlerine umûmî hücum emri verdi ve çok çetin geçen savaş Alp Arslan'ın galibiyetiyle sonuçlandı. Büyük oğlu Mansur veya Süleymanşah ile kardeşi Resultegin de esir düştü. Sultan Alp Arslan onları öldürmek istediye de Nizâmülmülk hanedan mensuplarını öldürmenin doğru olmadığını ve uğursuzluk getireceğini söyleyip buna mani oldu ve onları devletin sınırlarını korumaları ve devlet işlerinden uzaklaştırılmaları için cihad maksadıyla Anadolu uçlarına gönderdi.¹⁵

Sultan Alp Arslan'ın ağabeyi Kavurd Bey başlangıçta Alp Arslan'ın saltanatını tanıyıp itaat arz etmişse de daha sonra tahriklere kapılmış ve tahtta hak iddia ederek ayaklanmıştı (459/1067). Sultan Alp Arslan ağabeyinin isyanını bastırılmış, ancak onu cezalandırmayıp affetmişti. Kavurd 461 (1068-69) yılında tekrar isyan etmiş, fakat sonuç alamamıştır.

Sultan Alp Arslan veziri Nizâmülmülk'ün hizmetlerini her zaman takdir eder ve önemli konularda onun fikrini alır ve en önemli işleri ona havale ederdi.

¹³ İbnü'l-Esîr, X, 43-44; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 109; Bundârî, s. 26-27.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, X, 48; Hüseyinî, s. 21; Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, (nşr. Ahmet Ateş), Ankara 1960, s. 27-28; Köymen, s. 44; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 103-104; Piyadeoğlu, s. 59-60; Sevim-Merçil, s. 48; Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü*, sy. 454, Ankara 2001, s. 99-100; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (trc. E. N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2006, s. 134.

¹⁵ Bundârî, s. 27; Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 110-111; İbnü'l-Esîr, X, 49; Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1364, s. 43; Faruk Sümer, "Kutalmış", *DİA*, XXVI, 481; Özgüdenli, s. 138; Piyadeoğlu, s. 53-64; Agacanov, s. 136.

Nitekim Türkistan seferinde Yusuf el-Harizmî tarafından yaralanınca yerine oğlu Melikşah'ın tahta geçmesini ve Nizâmülmülk'ün de ona vezirlik yapmasını vasiyet etmişti.¹⁶

Sultan Melikşah tahta geçince (465/1072) Kavurd tekrar isyan ederek Rey üzerine yürüdü. Fakat Sultan Melikşah ile Nizâmülmülk ondan önce Rey'e ulaşır Kavurd üzerine yürüdüler. Kerec yakınlarındaki savaşta Sultan Melikşah'ın ordusu onu bozguna uğrattı (4 Şaban 465/15 Nisan 1073). Hemedan dağlarına kaçan Kavurd yakalanıp Sultan Melikşah'ın huzuruna getirildi. Sultan onu affetmek istediye de veziri Nizâmülmülk buna engel oldu ve Kavurd bir çadırda hapsedildi. Bu sırada askerler kazanılan zaferden dolayı iktâ ve maaşlarının arttırılmasını istediler; aksi takdirde Kavurd'u tahta çıkaracaklarını imâ edip onun lehinde tezahüratta bulundular. Bu gelişmeler üzerine Kavurd hemen o gece öldürüldü. Askerlere ve halka da yüzüğündeki zehiri içmek suretiyle intihar ettiği bildirildi (Şaban 465/Nisan 1073).¹⁷ Kavurd Bey'in isyanının bastırılmasında Vezir Nizâmülmülk önemli rol oynamış, bundan dolayı Sultan Melikşah büyük küçük bütün devlet işlerini ona bırakmış, 'sen babasın' deyip kendisini destekleyeceğine and içmiştir. Ayrıca onun iktalarını arttırmış ve ona atabeg (el-Emîrû'l-vâlid) unvanını tevcih etmiştir.¹⁸

Sultan Melikşah 473 yılı Şaban ayında (Ocak-Şubat 1081) Rey'e giderek askerleri teftiş etmiş ve durumlarını beğenmediği 7000 kişiyi ordudan ihraç etmişti. Onlar da Sultanın kardeşi Tekiş'in yanına giderek onun ordusuna katıldılar. Nizâmülmülk askerlerin ihraç edileceğini öğrenince Sultan Melikşah'ı ikaz ederek: "Bunların arasında kâtiplik, tüccarlık, terzilik gibi askerlik dışında herhangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilirse içlerinden birini seçip "işte bu sultanınızdır" diyebilirler. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve şimdi onlara ödemekte olduğumuz ücretin kat kat fazlasını onları itaat altına almak için harcamaya mecbur oluruz" dedi. Fakat Sultan Melikşah vezirinin sözlerini dinlemedi. Onlar da Tekiş'in yanına gidip onun isyan etmesine sebep oldular. Sultan Vezir Nizâmülmülk'ün sözlerini

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarâbâd-Dekken 1359, VIII, 279; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1398/1978, V, 283; Bundârî, s. 47; İbnü'l-Esîr, X, 80; Kafesoğlu, s. 16-17.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, VIII, 278; İbnü'l-Esîr, X, 82; Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-Sürûr*, (trc. Ahmet Ateş), Ankara 1957, I, 102, 123-125, 127; Hüseyinî, s. 39-40; Bundârî, s. 48-50; İbnü'l-İbrî, I, 325-326; Kafesoğlu, s. 20-23; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 35-36; Abdülkerim Özaydın, "Kavurd Bey", *DİA*, XXV, 73-74; J. Deguignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Târih-i umûmisi*, (trc. Hüseyin Cahid), İstanbul 1924, III, 355.

¹⁸ Bundârî, s. 49-50; İbnü'l-Esîr, X, 83; Özgüdenli, s. 166.

dinlemediğine pişman oldu ve Tirmiz'e kadar gidip Tekiş'i bir süre muhasara ettikten sonra anlaşmak zorunda kaldı (473/1081).

Tekiş 477 (1084-85) yılında tekrar isyan etmiş ve bu isyan da yine Nizâmülmülk'ün Nîşabur'da bulunan yakın adamlarından Ebü'l-Fütûh ile Horasan Amîdi Ebû Alî'nin taktik ve planları sayesinde bertaraf edilmiştir. Şayet Nizâmülmülk'ün adamları bu planı gerçekleştirmemiş olsaydı Tekiş Rey şehrine kadar Horasan'ın geniş bir kısmına hâkim olacaktı.¹⁹

Nizâmülmülk son zamanlarında Sultan Melikşah'ın gözünden düşmüş ve tehditlere maruz kalmıştı. Bazı kıskırtmaların etkisinde kalan Sultan vezirinin haddi aşan davranışlarda bulunduğunu görünce ona bir mektup gönderip "Eğer sen saltanatta şerikim, mülkümde ortağım isen bunun kuralları vardır. Fakat benim nâibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde de naiplik ve tâbilik şartlarına uymalısın..." dedi. Nizâmülmülk de mektubu getirenlere sultana deyin ki, "Eğer benim saltanatta şeriki, mülkünde ortağı olduğumu bilmiyorduydu şimdi bilsin ki, bugün bulunduğu mevki ve ikbâle benim fikir ve tedbirimle geldi. Sultan babası öldürüldüğünde işlerini nasıl idare ettiğimi hanedan mensuplarının ve diğerlerinin başlattığı isyanları nasıl bastırduğumu ve âsîleri nasıl tenkîl ettiğimi hatırlamıyor mu? O zaman bana sımsıkı sarılır ve muhalefet etmezdi..."²⁰ diyerek o güne kadar takip ettiği üslûp ve davranışı terketmiştir.

Görüldüğü gibi Nizâmülmülk Sultan ile aralarındaki münasebetler bozulunca ona hanedan mensuplarının isyanlarının bastırılmasında ve merkezî otoriteyi tesisinde ne kadar önemli rol oynadığını hatırlatma ihtiyacı hissetmiştir.

Selçuklu-Abbâsî İlişkilerindeki Hizmetleri

Nizâmülmülk Abbâsî halifelerine karşı çok saygılı olduğu gibi Dârü'l-hilâfe üzerinde de çok etkiliydi. Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah'ı Abbâsî halifeleriyle ilişkilerinin müsbet yönde kanalize edilmesinde de her zaman önemli hizmetlerde bulunmuştur. Sultan ile halife arasında herhangi bir problem, huzursuzluk veya kırınglık olursa onları çözmek ve gidermek için tarafları her zaman soğukkanlı ve ılımlı hareket etmeye teşvik etmiş ve önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Nizâmülmülk hem Sultan Alp Arslan hem de Sultan Melikşah döneminde iki devlet arasındaki münasebetleri genelde büyük bir uyum içerisinde seyretmesini sağlamış, zaman zaman ortaya çıkan ihtilafları da siyasî dehasıyla halletmeyi başarmıştır. Hilafetle saltanatın uyum içinde çalışmasını siyasetin temeli kabul eden Nizâmülmülk halife ile sultan arasındaki ilişkileri

¹⁹ İbnü'l-Esîr, X, 129-130.

²⁰ İbnü'l-Esîr, X, 177-178.

geliştirmeye özel bir önem atfetmiştir. Bu gayretleri ve çalışmaları halifeler tarafından takdirle karşılanmış ve Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillah tarafından kendisine Kıvâmüddeve ve'd-dîn, razıyyü emîri'l-mü'minîn lakap ve unvanları verilmiştir. Nizâmülmülk de Abbâsî halifelerinin rızasını almaktan çok büyük memnuniyet duyardı.²¹ Nizâmülmülk aynı duygu ve düşüncelerle iki hanedan arasındaki siyasî evlilikleri desteklemiş ve bu evliliklerin gerçekleşmesinde bizzat rol almıştır.

Halife Kaim-Biemrillâh'ın torunu Uddetü'd-dîn (Muktedî Biemrillah) ile Sultan Alp Arslan'ın Seferiyye Hatun'dan doğan kızının Şevval 464'te (Haziran 1072) Nişabur'da kıyılan nikâh merasiminde kız tarafını Sultan Alp Arslan'ın vekili sıfatıyla Nizâmülmülk, oğlan tarafını da Uddetü'd-dîn'i temsilen Amîdüddeve İbn Cehîr temsil etmiştir.²²

Abbâsî Halifesi Muktedî-Biemrillah'ın Sultan Alp Arslan'ın kızının vefatı üzerine Sultan Melikşah'ın kızı Mahmelek Hatun ile evlenmesinde de yine Nizâmülmülk'ün önemli rol oynadığını görüyoruz. Halifenin veziri Fahrüddeve İbn Cehîr Mahmelek Hatun'u istemek için babası Sultan Melikşah'ın yanına İsfahan'a gitti (474/1081-1082). Nizâmülmülk bu konuda son sözü Terken Hatun'un söyleyeceğini bildiği için Fahrüddeve'ye birlikte Terken Hatun'u ziyaret etmenin daha doğru olacağını söyledi. İki birlikte gidip Terken Hatun'dan kızı Mahmelek Hatun'u Halife Muktedî-Biemrillah'a istediler. Terken Hatun Gazne Sultanı ve Karahanlı hükümdarlarının kızına dünür olduklarını, onu evlatlarıyla evlendirmek istediklerini ve bunun için 400.000 dinar verdiklerini, eğer halife bu meblağı ödeyecek olursa onu diğerlerine tercih edeceğini söyledi. Bunun üzerine Halife Kaim-Biemrillah'ın hanımı ve Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun, Nizâmülmülk ve Fahrüddeve Terken Hatun'a, Mahmelek Hatun'un halifeyle evlenmesinin bir şeref olduğunu, ayrıca halifeden para istenemeyeceğini söyleyip onu ikna ettiler. Bu konuşmalardan sonra Terken Hatun 50.000 dinar mehr-i muaccel ve halifenin yalnızca Mahmelek Hatun ile evli kalması şartıyla evliliğe rıza gösterdi. Düğün 480 yılı Safer ayında (Mayıs 1087) yapıldı.²³

Vezir Nizâmülmülk siyasî dehâsıyla Sünnî İslâm dünyasının manevî lideri olarak kabul edilen Abbâsî halifeleri ve Tuğrul Bey'in Bağdat seferinden

²¹ Sübkî, IV, 322.

²² İbnü'l-Cevzî, VIII, 273-274; İbnü'l-Esîr, X, 75-76; Bundârî, s. 43; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 155-157; Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları, Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, İstanbul 2017, s. 42-43; Piyadeoğlu, s. 211.

²³ İbnü'l-Esîr, X, 115; Bundârî, s. 72-73; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 245-246; Kafesoğlu, s. 97.

(449/1055) sonra siyasî iradeyi ellerinde bulunduran Selçuklu sultanları arasındaki ilişkilerin bazı sıkıntılara rağmen ahenk içinde yürütülmesini sağlamıştı. Ancak onun ölümünden (485/1092) sonra bu âhenk bozulmuş ve sultanlar halifeyi tehdit ve azl edecek duruma gelmişlerdi.²⁴

Meselâ Sultan Melikşah ile Nizâmülmülk arasındaki ilişkilerin bozulduğu bir dönemde Mahmelek Hatun'un kocası Halife Muktedî-Biemrillah ile geçinemeyip mutsuz olduğunu Sultan Melikşah'a bildirmesi üzerine sultan kızını derhal Bağdat'tan İsfahan'a getirtti. Halifeden intikam almaya karar veren Sultan Melikşah Halife Muktedî-Biemrillah'ın bu evlilikten dünyaya gelen oğlu Ca'fer'i veliahd ilan etmesini ve hilafet makamına onun geçmesini istedi; Melikşah onun adına İsfahan'da Bâzâr-ı Leşker'de bir Dâru'l-hilâfe (halifelik sarayı) yaptırıp ona "emîrü'l-mü'minîn" (müminlerin emîri = halife) diye hitab etmeye, onun adını ve lakabını hutbelerde zikrettirmeye başladı.²⁵ Halbuki Halife Muktedî-Biemrillah büyük oğlu Mustazhir-Billah'ı veliahd ilân edip onun adına biat almıştı. Sultan Melikşah kararında ısrar ediyor ve büyük oğlunu veliahdlikten azletmesini, Bağdat'ı Ca'fer'e teslim edip Basra'ya gitmesini istiyordu. Halife sultanı bu fikrinden vazgeçirmek için ne yaptıysa da sonuç alamadı.²⁶

Halife Muktedî-Biemrillah sultanın talebini reddedince Sultan Melikşah derhal Bağdat'ı terketmesini istedi. Nizâmülmülk'ün öldürülmesinden (10 Ramazan 485/14 Ekim 1092) kısa bir süre sonra Şevval 485 (Kasım 1092) tarihinde meydana gelen bu hadise saltanat-hilafet ilişkilerinin Nizâmülmülk'ün gayretleri sayesinde müsbet bir seyir takip ettiğinin açık bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Halife Muktedî bu emri yerine getireceğini, ancak kendisine hazırlanması için on günlük bir süre verilmesini istedi. Sultan: "Bir saat bile olsa, kabul etmem!" diyerek teklifi reddettiysen de Tâcülmülk Ebü'l-Ganâim ve diğer devlet erkânı sıradan bir insanın bile taşınmak için birkaç güne ihtiyacı olduğunu söyleyip sultanı, halifeye on günlük mühlet vermesi için razı ettiler.²⁷

Hasan Sabbah ve Bâtınîler'e Karşı Mücadeledeki Hizmetleri

İslâm esaslarını insanı dalalete sürükleyecek şekilde te'vil eden ve haramı helal kabul ederek Kur'an ve sünnet dairesinden çıkan Bâtınîler, nasların zâhirî

²⁴ Geniş bilgi için bk. Hasan Hüseyin Adaloğlu, *Büyük Selçuklu Devletiyle Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, (basılmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996.

²⁵ Râvendî, *Râhatü's-südü'r ve âyetü's-sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1957, I, 137; İbnü'l-İbrî, I, 134.

²⁶ İbn Hallikân, V, 288-289.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, IX, 162; İbn Hallikân, V, 288-289; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 11.

mânasını kabul etmez ve âyet ve hadislerin gerçek anlamlarının ancak masûm imamlar vasıtasıyla öğrenilebileceğini ileri sürerlerdi.²⁸ Bâtınîler Sünnî İslâm düşüncesini benimseyen Abbâsîler ve Selçuklular'a karşı fikrî, siyasî ve askerî alanda önemli mücadeleler vermişlerdir.

Nizârî-İsmâîlî Devleti'nin kurucusu olan Hasan Sabbah tarafından geliştirilen ve Şehristânî'nin "ed-Dâvetü'l-cedîde" (Yeni davet)²⁹ adını verdiği bu yeni propaganda metoduyla, sağını-solunu ayırt etmekten aciz kimseler aldatılarak Bâtınî (Nizârî-İsmâîlî) mezhebine kazandırılıyordu ve bunlar vasıtasıyla muhaliflerini hançerle bertaraf ediyorlardı. Hasan Sabbâh Bâtınîler'in beyinlerini yıkamak suretiyle Selçuklu Devleti'ne karşı isyana sevk ediyor, Selçuklu devlet adamı ve kumandanlarını katlettiyordu.³⁰ Abdülkahir b. Tâhir el-Bağdâdî onların Selçuklular'dan önce de mevcut olan düşünce ve faaliyetlerini şöyle değerlendirir: "Bâtıniyye'nin müslümanlara verdiği zarar Yahudilerin, Hıristiyanlar ve Mecûsîler'in verdikleri zarardan daha büyüktür. Hayır, hayır Dehriyye'nin (Materyalistlerin) ve kâfirlerin öteki kollarının sebep olduğu zararlardan daha büyüktür... Bâtıniyye'nin rezaletleri kum taneleri ve yağmur damllarından daha fazladır".³¹ Bağdâdî, Selçuklular döneminde Hasan Sabbah ve fedailerinin yaptıklarına ve işlediği cinayetlere şahid olsaydı herhalde onları daha şiddetle tenkid ederdi.

Başlangıçta Ortadoğu'da Şiî-Fâtımî hakimiyeti tesis etmeye çalışan Hasan Sabbah 483 (1090) tarihinde Alamut'u ele geçirdikten sonra burayı karargâh edinerek Selçuklular'a karşı gerçekleştirilen operasyonları idare etmeye başlamıştı.³² Hasan Sabbâh ve fedâileri siyaseten karşı olduğu Abbâsî ve Selçuklu devletlerini yıkmak, devlet adamları ve kumandanlarını ortadan kaldırmak suretiyle ülkede terör havası estirmişlerdir. Hasan Sabbah'ın muhaliflerini hançerle öldürtmek amacıyla fidâiler (fedailer) adıyla bir örgüt kurmuştu. Hasan Sabbah bunlara önce haşîş (esrar) çektirmek suretiyle zihinlerini bulandırıyor ve

²⁸ Geniş bilgi için bk. "Batıniyye", *DİA*, V, 190-194; Abdü'l-Kahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, trc. Ruhi Fiğlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, İstanbul 1979, s. 219-241; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul 2007, s. 126-152.

²⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1975, I, 192.

³⁰ İbnü'l-Cevzî, IX, 121; M. Şerefeddin, "Bâtıniler ve Hasan Sabbah", *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Teşrin-i sâni (İstanbul 1926), IV, 22.

³¹ Bağdâdî, s. 219.

³² Hasan Sabbah hakkında geniş bilgi için bk. Bernard Lewis, *Haşîşiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, (trc. Ali Aktan), İstanbul 1995, s. 33-54; Abdülkerim Özyayın, "Hasan Sabbah", *DİA*, XVI, 347-350; İsmail Kaygusuz, *Nizârî İsmâîlî Devleti'nin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2004; Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2011; Farhad Daftary, *Muhalif İslam'ın 1400. Yılı İsmailîler Tarih ve Kuram*, (trc. E. Özkaya), Ankara 2001.

sonra da Bâtınî düşünceyi benimsemeyenleri katletmek üzere görevlendiriyordu. Fedâîler Hasan Sabbah'ın emirlerini mutlak mânada yerine getiriyor ve hançerle muhaliflerini bertaraf ediyorlardı. Kaynaklardaki malumata göre Bâtınîler'in öldürdüğü ilk kişi Sâveli bir müezzini idi. Onların davetini kabul etmediği ve kendilerini ihbar etmesinden endişe ettikleri için onu katletmişlerdi.³³ Hasan Sabbah başta kendisiyle mücadele eden Vezir Nizâmülmülk olmak üzere birçok kişiyi fedailer vasıtasıyla hançerle öldürtmüştür.

Bâtınîler tarafından öldürülen ilk devlet adamı olan Nizâmülmülk, Sultan Melikşah ile birlikte Selçuklu Devleti için ciddi bir tehlike teşkil eden Hasan Sabbah ve Bâtınîler'le mücadeleyi bir devlet politikası haline getirmişlerdi.

Sultan Alp Arslan, Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk hem askerî sahada hem de kurdukları Hanefî ve Şâfiî (Nizamiye) medreselerinde yetiştirdikleri âlimlerle dinî sahada Şî-Bâtınî düşünceye karşı sistemli bir mücadele verdiler. Bürokraside görev alan kadı ve devlet adamları da Bâtınîlikle mücadelede önemli hizmetler ifâ etmişlerdir. Başta Gazzâlî olmak üzere birçok ilim adamı yazdıkları eserlerle Bâtınîler'i fikrî sahada çökertmeye ve Bâtınî inanç ve düşüncenin İslâm'ın temel esaslarına aykırı olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır.³⁴ Tarihçiler özellikle Nizamiye medreselerinin yaygınlaşmasıyla Ehl-i sünnet dışı fikrî akımların tesirinin azaldığını ve sapkın düşüncelerin giderek yok olduğunu ifade etmişlerdir.³⁵

Sultan Melikşah ve vezirini meşgul eden en önemli siyâsî ve askerî olaylardan biri de Hasan Sabbah liderliğinde Alamut'ta kurulan Nizârî-İsmâilî Devleti'nin siyâsî ve askerî faaliyetleriydi. Sultan ve veziri Nizâmülmülk Hasan Sabbah ve Bâtınîler'i şiddetle tenkîl etmek için Emîr Yoruntaş'ı görevlendirmiş, Alamut kalesi ele geçirilmek üzereyken Yoruntaş'ın ölümüyle (484/1091) muhasara sonuçsuz kalmıştır. Daha sonra aynı görev Koltaş ve Arslantaş'a verilmiş, ancak yine başarı sağlanamamıştır (Şaban 485/Eylül 1092). Emîr Kızılsarıg da Nizâmülmülk ve Melikşah'ın vefatı yüzünden kuşatmadan bir netice alamadan dönmek zorunda kalmıştır.³⁶

Vezir Nizâmülmülk'ün ve ondan kısa bir süre sonra da Sultan Melikşah'ın ölümüyle (16 Şevval 485/19 Kasım 1092) başlayan fetret devrinde taht kavgaları ve Haçlı seferleri Hasan Sabbah ve Bâtınîler'e bekledikleri fırsatı vermiş, kargaşa

³³ İbnü'l-Cevzî, IX, 120; İbnü'l-Esîr, X, 313.

³⁴ Gazzâlî, *Fedaihu'l-Bâtmiyye*, (trc. Avni İlhan), *Bâtınîliğin İç Yüzü*, Ankara 1993.

³⁵ İbn Asakîr, *Tebyinü kezîbi'l-müfteri*, (nşr. Zahid el-Kevserî), Beyrut 1979, s. 319; Râvendî, I, 134; Seyfullah Kara, s. 178.

³⁶ Kafesoğlu, s. 128-135; Abdülkerim Özaydın, "Alamut", *DİA*, II, 336-337.

ortamından yararlanan Bâtınîler bazı kaleleri ele geçirmiş ve cinayetlerine yenilerini eklemiştir.³⁷

Hem Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk hem de fetret devrindeki Bâtınî faaliyetlerine şahit olan vezir ve tarihçi Enûşirvan b. Hâlid-i Kâşânî (ö. 532/1137) yaşadığı dönemde Sünnî müslümanların içinde bulunduğu acıklı durumu şöyle tasvir eder: "Felaketler geldi. Tuhaf olaylar oldu... Neticede İsmâîlîler (Bâtınîler) birdenbire büyük bir güç sahibi oldular. Bunlar yoldan güvenliği kaldırdılar. Büyüklere ölüm yağdırdılar. Bir Bâtınî kendisinin öldürüleceğini bile bile bir topluluğa hücum etmekten çekinmezdi. Hükümdarlardan hiçbiri kendini bunlardan korumak için çare bulamadı. Onlardan endişeye kapılan halk ikiye ayrılmıştı. Bir kısmı açıktan açığa düşmanlık edip bunlarla mücadeleye girerken bir kısmı da barış içinde onlara bulaşmadan yaşamayı tercih etti. Bâtınîler'e açıktan düşmanlık edenler onların saldırılarına maruz kalmaktan ve öldürülmekten korkarak yaşadılar. Onlarla barış içinde yaşayanlar ise Bâtınîler'in fikir ve inançlarını paylaşmakla itham edildiler. Bunlar halkın her sınıfına karışmış olduklarından hiç kimse bu ithamlardan kurtulamadı. İnsanlarda Bâtınîler'den korunmak düşüncesinden başka bir düşünce kalmadı. Tahta çıkan sultanlar kendi adamlarına bile güvenemez olmuştu. Halk sultanın Bâtınîler'i ciddî olarak ortadan kaldırmaya giriştiğini görünce aralarındaki eski düşmanlıktan dolayı intikam almak için birbirlerini Bâtınîlik ve zındıklıkla suçlayıp ihbar ettiler.³⁸

Mezhep Çatışmalarına Son Vermek Amacıyla Yaptığı Hizmetler

Ortaçağ'da Batı Hıristiyan dünyasında olduğu gibi İslâm aleminde de taassuptan kaynaklanan mezhep çatışmaları toplumu birbirine düşüren en önemli faktörlerden biri olmuştur. Büyük Selçuklular döneminde de (1040-1157) hem siyasî ve itikadî mezhepler, hem de fikhî mezhepler arasında fikrî münazara ve mücadeleler yanında silahlı çatışmalar da vuku bulmuş ve birçok kişi hayatını kaybetmiş, farklı mezhep mensuplarına ait binalar, mescid ve medreseler tahribâta maruz kalmıştır.

Selçuklular'ın hâkim olduğu topraklarda en yaygın siyasî ve itikadî mezhepler Eş'ârîlik, Mâtürîdîlik, Selefilik, Şîilik, Kerrâmiyye ve Mu'tezile idi. Halkın çoğunluğunun mensup olduğu fikhî mezhepler ise Hanefîlik, Şâfîlik ve Hanbelîlik idi. Mâlikîler'in sayısı oldukça azdı. Bunların dışında da siyasî-itikadî ve fikhî alanda daha başka mezheplerin de mevcut olduğunu belirtmeliyiz. İslâm

³⁷ Özeydın, *Sultan Berkıaruk*, s. 84-92.

³⁸ Bundârî, s. 66-68.

dünyasında Sünnî-Şîî çatışmaları oldukça yaygındı.³⁹ Sultan Alp Arslan ve Melikşah döneminde de vuku bulan bu çatışmalar birçok günahsız insanın kanının dökülmesine ve devlet otoritesinin sarsılmasına sebep olduğu için şahneler, amîdler, kadılar, vezirler hatta bizzat sultanlar ve halifelerin müdahalesiyle sonlandırılarak devlet otoritesi tesis edilmekte ve halkın huzur ve güvenliği sağlanmaktaydı. Ancak Sünnî mezhep mensupları da zaman zaman kendi aralarında taassuptan kaynaklanan düşüncelerle birbirlerini tekfir ettikleri gibi çok sayıda insanın ölümüne sebep olan kanlı çatışmaların içinde de yer almışlardır.⁴⁰ Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk Küdürî Mu'tezîlî-Şîî veya Mu'tezîlî-Hanefî olduğu için Eş'arî ve Şâfîler'e karşı sert, acımasız ve düşmanca bir tutum takınmış, bu yüzden başta İmamü'l-Haremeyn Cüveynî, Furâtî, Ebû Sehl ve Ebü'l-Kâsım Kuşeyrî olmak üzere pek çok ulema memleketlerini terketmek zorunda kalmıştır. Nizâmülmülk vezaret makamına geçince Amîdülmülk Küdürî'nin Eş'arîler'i tel'în ve takip siyasetine son vermiş ve bu politika yüzünden yurtlarından ayrılan âlimlerin tekrar memleketlerine dönmelerini sağlamıştır.⁴¹

Selçuklular döneminde Sünnî mezhep mensupları arasındaki kanlı çatışmaların daha çok Eş'arîler'le Hanbelîler arasında cereyan ettiği görülmektedir. Ünlü Hanbelî âlim Abdullah el-Ensârî'nin Herat'ta Nizâmülmülk'ün huzurunda yapılan bir münazarada yaptığı konuşma Eş'arîler'in tepkisini çekmiş ve Nizâmülmülk'e şikâyet edilmiştir. Ancak Nizâmülmülk şikâyetlere kulak asmamış ve "münazarayı siz istemiştiniz. Böyle bir konuşmayı yapan kişi âsî sayılamaz" demiş ve kendisine hil'at göndermişti.

Ehl-i sünnet içinde en mutaassıp grubu oluşturan, başkasına fikir hürriyeti tanımayan Selefi-Hanbelîler'in kendilerine muhalif görüşleri şiddetle reddettikleri ve onlara baskı uyguladıkları görülmektedir. Yapılan tartışmalar zaman zaman çığırından çıkarak hakaret düzeyine varmış ve meydana gelen olaylarda pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Böyle durumlarda devlet olaylara müdahale etmek zorunda kalmıştır.

Ünlü Hanbelî âlim Hatîbü'l-Acem Abdullah el-Ensârî, sürekli Eş'arîler aleyhinde konuşurdu. Sultan Alp Arslan Herat'a geldiğinde ona Abdullah el-Ensârî'nin Allah'ı bir heykel şeklinde tasavvur ettiğini söyleyerek onu sultanın gözünden düşürmek istediler. Sultan Ensârî'yi huzuruna çağırıp iddiaları

³⁹ İbnü'l-Cevzî, IX, 26-38; İbnü'l-Esîr, X, 177; Seyfullah Kara, s. 219-223.

⁴⁰ Geniş bilgi için bk. Seyfullah Kara, s. 247-305.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, X, 46.

sorunca bunun bir iftira olduğunu söyledi. Bunun üzerine sultan ona haksız isnad ve iftirada bulunanları cezalandırdı.⁴²

Sultan Melikşah zamanında Eşârî-Hanbelî çatışmaları daha da şiddetlendi. 470 (1077) tarihinde İskenderânî nisbesiyle tanınan Şâfiî fakihi Sûku's-Sülâsâ'da Hanbelîler'i tekfir edince olaylar çıktı. Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin sebep olduğu mezhep çatışmaları yüzünden devletin camilerde vaazları yasakladığı ve ancak dört yıl sonra 473'te (1080) buna izin verildiği görülmektedir.⁴³ Şehir ve bölgelerdeki en büyük sivil otorite olan amîd bu çatışmaları Deylem ve Horasanlılar'dan müteşekkil askerlerle bastırmış ve bu sırada 10 küsur kişi hayatını kaybetmiştir.⁴⁴

475 (1083) yılında Eş'arî ulemadan Şerif Ebu'l-Kasım el-Bekrî Nizâmülmülk'ün ilgisine mazhar olmuş ve Bağdat'ta vaaz vermesine izin verilmişti. Bekrî daha sonra Hanbelîler'in yoğun olduğu Mansur Camii'nde vaaz vermeye başladı. Bağdat şahnesi Hanbelîler'le Eş'arîler arasındaki düşmanlığı bildiği için çıkması muhtemel olaylara karşı bir muhafız birliğini caminin kapısına yerleştirdi. Bekrî vaaz sırasında Hanbelîler'i tekfir edince büyük olaylar çıktı ve şahne silahlı birliklerle müdahale ederek olayları bastırdı. 478 (1085) yılında bir felsefecinin yaptığı konuşmadan rahatsız olan Abdullah el-Ensârî olaylara sebep olmuş ve konuşmayı yapan şahıs Fusenc'e kaçmak zorunda kalmıştır. Ancak Abdullah el-Ensârî'nin adamları onu Fusenc'e kadar takip ederek dövmüşlerdi. Bunun üzerine Nizâmülmülk Abdullah el-Ensârî'yi Herat'tan uzaklaştırmıştır. Aynı şekilde mutaassıp Eş'arî âlim Ebu'l-Fütûh el-İsfahânî de Bağdat'ta karışıklıklara sebep olduğu için şehirden uzaklaştırılmıştır.

Nizâmülmülk her ne kadar Eş'arî-Şâfiî ekolünü benimsemiş ve desteklemiş olsa da Sünnî mezhepler arasındaki bu çatışmaları asla tasvip etmemiş, ancak kamu otoritesini tehlikeye atacak kanlı olaylara, fitne ve karışıklıklara sebep olunca huzur ve güvenliği sağlamak amacıyla müdahale etmek zorunda kalmıştır.⁴⁵ Nitekim ölümle sonuçlanan böyle bir çatışmadan sonra meşhur Şâfiî fakihi Ebû İshak eş-Şirâzî'nin Hanbelîler'den şikâyetçi olduğunu belirten mektubu Nizâmülmülk'e ulaşınca Nizâmülmülk cevâbî mektubunda Selçuklu sultanının sünnî mezhepler arasında bir fark gözetmediğini, birini diğerine tercih

⁴² M. Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası*, I (İstanbul 1925), s. 111; Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 97.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, VIII, 326; Seyfullah Kara, s. 303.

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, VIII, 312.

⁴⁵ Devlet-ulema münasebetleri hakkında geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Büyük Selçuklular'da Ulemâ/sûfi-Devlet İlişkileri", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, İstanbul 2013, s. 335-345.

eden bir siyaset takip etmediğini söylemiş, gayelerinin sünnî düşüncüyü güçlendirmek olduğunu ve Nizamiye Medresesi'ni ihtilafları ve ayrılıkları körüklemek için değil ulemayı ve sünnîliği yüceltmek için kurduğunu, ayrıca İmam Ahmed b. Hanbel'in de büyük imamlardan biri olduğunu söylemiştir.⁴⁶

İkta Sisteminin Geliştirilip Bütün Ülkede Yaygınlaştırılmasındaki Hizmetleri

Malum olduğu üzere iktâ devletin tasarrufundaki arazilerin mülkiyet, işletme veya yararlanma hakkının bilhassa Selçuklular'dan itibaren muayyen yerlere ait devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık kumandan, asker ve devlet adamlarına tahsis edilmesi demektir.⁴⁷

Nizâmülmülk İslâm dünyasında daha önce de mevcut olan iktâ usûlünü Türk-İslâm unsurlarını birleştirmek suretiyle daha sistemli bir hale getirip bütün ülkede uygulamaya koymuştur. Selçuklular tarafından ilk olarak Sultan Melikşah döneminde 466 (1073) yılında tatbik edilmeye başlanan askerî iktâ sistemi 480 (1087) yılından itibaren bütün ülkede büyük ölçüde uygulamaya konulmuştur.⁴⁸

Göçebe Türkmenler'in Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunda ve fetih harekâtında önemli hizmetleri olmakla birlikte onların eski geleneklerini devam ettirip yağmacılık yapmalarına mani olmak ve onları toprağa bağlı bir unsur haline getirmek gerekiyordu. Ayrıca ordunun masraflarını hazineye hiçbir yük getirmeden karşılamak ve toprakların ekilip biçilmesiyle mamur hale gelmesini, ülkenin refah seviyesinin yükselmesini temin etmek icap ediyordu. İşte Nizâmülmülk bunları ve benzeri sıkıntıları ortadan kaldırıp, ihtiyaçları karşılamak, askerî ve idarî unsurlarla reyâ arasındaki menfaatlerin ahenk içinde yürütülmesini sağlamak maksadıyla iktâ sistemini uygulamaya koymuştur.⁴⁹

Nizâmülmülk geliştirdiği askerî ve idarî iktâ sistemiyle hazineyi büyük bir malî külfetten kurtardığı gibi tarım arazilerini iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etmiş ve böylece ülkenin refah seviyesinin yükselmesini sağlamıştır. Zira daha önce karışıklıkların hüküm sürdüğü bölgelerde üretim yapılamıyor ve dolayısıyla hiçbir gelir elde edilemiyordu. Bundârî bu konuda şu malûmâtı nakleder: "Eskiden memleketten mal toplayıp askerlere sarfetmek âdet idi. Kimsenin iktâ yoktu. Nizâmülmülk ülke karışıklıklar içinde olduğu için vergi toplanamadığını ve mahsûl elde edilemediğini görünce araziye iktâ olarak askerlere taksim etti ve buradan elde edilen gelirleri askerlerin masraflarına

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, VIII, 312; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 193-194.

⁴⁷ Osman Turan, "İktâ", *İA*, V/2, 949; Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, XXII, 45.

⁴⁸ Râvendî, I, 126.

⁴⁹ Turan, "İktâ", *İA*, V/2, 952.

ayırdı. Bu sayede askerler kendi menfaatlarına uygun olduğu için araziye işletmeye itina gösterdiler. Böylece memleket kısa zamanda ma'mûr hale geldi".⁵⁰

İktâ sahipleri (muktâlar) bütün ihtiyaçlarını iktâ gelirinden sağlarlar ve devlet hazinesine yük olmazlardı. Muktâlar kendilerine tahsis edilen vergi (mâl-i hak) dışında reayadan hiçbir talepte bulunamazlardı. İktâ sistemiyle askerlerin toprağa bağlanması sayesinde ücretli askerlerden müteşekkil merkez kuvvetleri hariç ordunun büyük bir kısmını teşkil eden iktâ sahipleri kendi geçimlerini ve seferde muhtaç oldukları erzak, at, silâh, çadır gibi bütün teçhizat ve lojistiklerini kendi iktâlarından sağlıyorlardı. Muktâlar Sultanın emriyle kumandanlarının sevk ve idaresinde sefere katılan bu askerler hizada askerî eğitimle veya kendilerine tevdi edilen diğer görevlerle meşgul olurlardı.⁵¹ Sultan Melikşah devrinde (1072-1092) askerî iktâ sistemi sayesinde adları divana kayıtlı 46.000 süvarinin çıktığı iktâlar ülkenin her tarafına dağıtıldı, böylece ordunun gittiği her yerde gerekli erzak ve silâh hazır bulunduruldu.⁵²

Merkezî otoritenin güçlü olduğu dönemlerde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na iktisadî ve askerî açıdan büyük yararlar sağlayan iktâ sistemi taht kavgaları, isyanlar ve Batınî faaliyetleri yüzünden merkezî otoritenin zaafa düştüğü dönemlerde kumandanlar (ümerâ) ve atabegler bu sistemi kötüye kullanmışlar, iktâ sahipleri buldukları yerlerdeki özel mülkleri gasbetmişlerdir. İdarî iktâ ise kanunsuz bir şekilde babadan oğula geçmiş veya sözleşmeyle tasarruf edilen mülkiyete dönüşmüştür.⁵³

İktâ sahiplerinin buldukları yerlerdeki arazinin ıslahı ve tarımın gelişmesi için çalışmaları, iktâlarının ellerinde kalacağından emin olmalarına hatta verâset yoluyla çocuklarına intikal etmesine bağlı idi. Bundan dolayı Selçuklular görevlerini sürdürmeleri şartıyla iktâlarını hayatları boyunca muktâların ellerinde bıraktıkları gibi sadece mülkiyette cârî olan miras yoluyla babadan oğula intikal etmesini de sağladılar.⁵⁴

Nizâmülmülk *Siyasetnâme'*de iktâ sisteminin en mükemmel şekliyle uygulanması için birtakım direktifler vermiş ve tavsiyelerde bulunmuştur. Buna göre halkın menfaatlarını her zaman ön plânda tutan ve bundan dolayı mükûs ve darâib gibi bazı gayr-i şer'î vergileri kaldıran⁵⁵ Nizâmülmülk iktâ sahiplerinin

⁵⁰ Bundârî, s. 59.

⁵¹ Turan, "İktâ", *İA*, V/2, 952-954; Sadî S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, 47.

⁵² Râvendî, I, 128.

⁵³ Geniş bilgi için bk. Sadî S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, 47; Omid Safi, *Religion and Politics in Saljuq Iran*, Karachi 2007, s. 45, 78, 81, 83, 87-89.

⁵⁴ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Turan, "İktâ", *İA*, V/2, 952-959.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, X, 180.

(muktâlar) iktâ arazisinde yaşayan reâyaya haksızlık edemeyeceklerini, onlardan alacakları vergileri (mâl-i hak) iyilikle almalarını, reayanın ailesini, emlâk ve eşyasını emniyet altında tutmalarını, reâyânın herhangi bir konuda şikâyeti varsa bunun dergâha (saraya) ulaştırılmasına engel olmamalarını, aksine hareket edenlerin iktalarının ellerinden alınacağını, zira mülk ve raiyyetin sadece Sultan'a ait olduğunu,⁵⁶ muktâların ve âmillerin devlet arazisine sıkıca yerleşip reayayı rahatsız etmemeleri maksadıyla bir-iki yılda bir değiştirilmesini, bu sayede halka daha dürüst ve iyi davranacaklarını, dolayısıyla da ülkenin mamûr ve müreffeh olacağını belirtir.⁵⁷ Ayrıca muktâların iktalarına sahip çıkmalarını, başkalarına asla devretmemelerini, orduya ödemeleri gereken parayı tesbit ve tayin etmelerini, süvarilerden vefat eden veya herhangi bir sebeple ortadan kaybolanların geciktirilmeden dergâha bildirilmesini, ihtiyaç duyulması halinde askerlerini emre âmâde tutmaları gerektiğini, aksine hareket edenlerin cezalandırılacağını bildirir.⁵⁸ Eğer bir bölgeden olumsuz haberler gelirse derhal güvenilir (hâs) adamlar gönderilerek durumun tetkik edilmesini, muktâ, reâya ve âmil hakkında inceleme yapılmasını ve sonucun derhal Sultan'a bildirilmesini emreder.⁵⁹

Nizâmülmülk'ün İlim ve Ulemâya Hizmetleri

Nizâmülmülk Şiî-Bâtınî düşüncüyü benimseyen Fâtımîler'in Sünnî olan Abbâsîler ve Selçuklular'ı yıpratmak, devlet otoritesini sarsmak ve zayıflatmak amacıyla giriştikleri siyasî ve askerî faaliyetlerin yanı sıra tesis ettikleri Daru'l-hikme'de (Dâru'l-İlim) yetiştirdikleri dâîler (Şiî-Bâtınî propagandacılar) vasıtasıyla Şiî-Bâtınî düşüncüyü yaymak için ilmî sahada da yoğun bir propaganda başlattıkları bir dönemde Ehl-i sünnet akîdesini güçlendirmek ve halkı Şiî-Bâtınî propagandaya karşı korumak niyetiyle ülkenin her tarafında medreseler açmaya karar verdi. Bu hususta Sultan Alp Arslan'ın ve daha sonra da Sultan Melikşah'ın izni ve desteğiyle Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Horasan, Maverâünnehir, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde medreseler kurdu. Bu medreseler İslâm dünyasında öylesine şöhrete kavuştu ki, Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra kurulan bazı medreseler de Nizamiye Medreselerini örnek aldıkları için aynı adla anılmıştır.⁶⁰ Bazı tarihçiler de⁶¹ muhtemelen Bağdat

⁵⁶ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (trc. Mehmet Altay Köymen), Ankara, 1982, s. 41.

⁵⁷ Nizâmülmülk, s. 51.

⁵⁸ Nizâmülmülk, s. 127-128.

⁵⁹ Nizâmülmülk, s. 170.

⁶⁰ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 358-359; Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizamiyye ve Te'sîrât-i ilmî ve ictimâ'î-yi Ân*, Tahran 1374, s. 229-252.

Nizamiye Medresesinin dünya çapındaki şöhretinden dolayı Nizamiye medreselerinin İslâm tarihindeki ilk medreseler olduğu zehabına kapılmışlardır.

Nizamiye Medreselerinin devrin siyasî, ilmî ve dinî hayatı üzerinde büyük tesiri olmuş, birçok sultan, halife ve devlet adamı Nizâmülmülk'ün yolunu izleyerek kendi adlarına medreseler inşa ettirmiştir. Nizâmiye Medreseleri dinî ilimlerin ve özellikle Şâfiî fıkhnın gelişmesine önderlik etmiş, hilâf, cedel, usul ve kelâm ilimlerinde büyük gelişmeler sağlanmış, bu konularla ilgili çok sayıda kitap telif edilmiş, Şâfiî mezhebi yaygınlık kazanmıştır. Nitekim Bağdat Nizamiye medresesinin ilk müderrisi olan Ebû İshak eş-Şîrâzî Halife Muktedî Biemrillah'ın elçisi sıfatıyla Sultan Melikşah ile görüşmek üzere giderken Horasan yolculuğu boyunca uğradığı her yerde kendisinin yetiştirdiği kadı, müftü ve hatip olarak görev yapan bir öğrencisine veya dostuna rastladığını anlatır.⁶² Nizamiye medresesinden mezun olanların devletin hemen her kademesinde görev yaptığını dikkate alırsak devlet hayatında Şî-İsmailî düşünceye hem fikrî hem de idârî sahada set çekildiğini söyleyebiliriz.⁶³

Bu medreseler plan, teşkilât ve müfredatlarıyla tarihte bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Daha önceki medreseler özel kuruluşlar olduğu halde Nizâmiye Medreseleri devlet himayesinde ortaya çıkmıştır. Diğer medreselerin dinî eğitimin dışında özel bir hedefi bulunmazken Nizâmiye Medreseleri aynı zamanda siyasî amaçlarla kurulmuş, bilhassa Şî-Bâtınî düşüncenin sağlam delillerle bertaraf edilmesi ve topluma Eş'arî-Şâfiî düşüncenin benimsetilmesi amaçlanmıştır. Kuzey Afrika ve Endülüs'te her çeşit yeniliğe karşı çıkan eğitim kurumları bu medreselerden etkilenmiş, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde okuyan İbn Tûmert, Mağrib'e döndükten sonra Sünnî medreselerin müfredatı üzerinde büyük değişiklikler gerçekleştirmiştir. Salerno, Paris ve Oxford gibi Batı'da kurulan üniversitelerin de Nizâmiye Medreseleri'nden etkilendiği ileri sürülmektedir.⁶⁴

⁶¹ İbn Hallikân, I, 129; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî (ahbâri) Mısır ve'l-Kahire*, (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1387/1967, II, 255-256; Abdülkerim Özeydın, "Nizamiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, 188; Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 324-327.

⁶² Sübkî, IV, 216.

⁶³ Selçuklular döneminde Şâfilik için geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 73-78.

⁶⁴ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980-81, II, 631; Aydın Sayılı, *Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese: Higher Education in Medieval Islam The Madrasa* (Çeviren Recep Duran), baskı yeri ve tarihi yok, s. 34-39; Ahmet Ocak, *Nizamiye Medreseleri Selçuklu Devri Üniversiteleri*, İstanbul 2017.

Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk din bilginlerine (fukahâ = ulema) ve sûfilere saygı göstermeleri ve onlara hayatlarını sürdürmeleri için beytûlmaldan gereken parayı tahsis etmelerini hükümdarların görevleri arasında sayar. Ona göre hükümdar haftada bir veya iki defa âlimleri huzura kabul edip onlardan dini öğrenmeli, bilmediği şeyleri onlara sormalıdır. Böylece din ve dünya işlerini daha doğru bir şekilde yürütme imkânı bulur. Bu sayede hiçbir kötü mezhep ve bid'at ehli onu doğru yoldan saptıramaz. Sultanın ulemaya ilgisini duyan halk da ilim öğrenmeye ve bilgiye fazla rağbet eder.

Nizâmülmülk'e göre din ve devlet (mülk, hükümdarlık) ikiz kardeş gibidir. Ülkede çıkan karşılıklar dine de zarar verir. Dinî sahada herhangi bir bozulma olursa ülkede de fitne-fesat çıkar. Bu da hükümdarın gücünü ve otoritesini zayıflatır.⁶⁵ Hükümdarlar devlet işlerinde ulemâ ile istişare etmelidir. Ulema ve tecrübeli insanların görüşlerine müracaat edilerek alınacak tedbir ve kararlar daha isabetli olur.⁶⁶ Ulemaya mahsus lakaplar başkaları tarafından kullanılmamalıdır. Âlimler mecdüddin (dinin şerefi), şerefü'l-İslâm, seyfü's-sûnne (sünnetin kılıcı), zeynü'ş-şeria (şeriatin süsü) ve fahrü'l-ulema (âlimlerin övünç kaynağı) gibi lakapları kullanılmalı, hükümdar ve diğer yetkililer sıradan insanların bu lakapları kullanmasına izin vermemelidir. Ulema dışında din ve İslâm lakaplarını kullananlar ibret-i âlem için cezalandırılmalıdır.⁶⁷

Halk nazarında büyük bir itibarı olan ulema ve sûfilerin devlet tarafından desteklenmesi toplumun sultanlara daha fazla itibar göstermelerine ve onları daha fazla sevmelerine sebep oluyor, böylece iki kardeş müessesenin yani din ile devletin uyum içinde faaliyet göstermesi ülkedeki siyasi iktidarı ve istikrarı güçlendiriyordu.

Vezir Nizâmülmülk de sûfilere ve ulemaya büyük saygı gösterirdi. Onun meclisi hafızlar, ulema, dinî liderler ve mütedeyyin insanlarla dolup taşardı.⁶⁸ Bundan dolayı Zehebî, "Nizâmülmülk'ün devleti âlimlerin devletiydi" der ve Nizâmülmülk'ün zamanında ulemanın devlet üzerindeki etkisine dikkat çeker.⁶⁹ Nizamülmülk ayrıca sûfilerin ihtiyaçlarını karşılamaları için 80.000 dinar tahsis etmiştir.⁷⁰

Sûfilerin ve ulemanın sık sık Nizâmülmülk'ün meclisinde bulduklarını gören kâtiplerden biri: "Sen bu ulema taifesine meclisinin kapılarını gece-gündüz

⁶⁵ Nizâmülmülk, s. 75-76.

⁶⁶ Nizâmülmülk, s. 116.

⁶⁷ Nizâmülmülk, s. 203-294.

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, IX, 65.

⁶⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaût ve diğr.), Beyrut 1405/1984, XIX, 96.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, IX, 65.

demedi açık tutuyorsun. Onlar senin reâyanın işleriyle ilgilenmene mani oluyorlar, onlara emir versen de senin huzuruna ancak izin alarak gelseler ve seni rahatsız etmeseler” dedi. Bunun üzerine Nizâmülmülk: “Onlar İslâm'ın direkleridir, onlar dünya ve ahiret hayatının süsüdür. Eğer onlar başımın üzerine otursalar bile bunu onlara çok görmezdim”⁷¹ diye cevap verdi.

Nizâmülmülk o dönemin büyük âlimlerinden Ebu'l-Kasım Kuşeyri ile İmam'ül-Harameyn Cüveynî kendisini ziyarete geldiklerinde ayağa kalkar ve onları yanı başına oturturdu. Sûfi Ebû Ali Fârmedî kendisini ziyarete gelince ise onu ayakta karşılar ve kendi yerine oturturdu. Bu davranışının sebebi sorulunca Kuşeyrî ve Cüveynî gibi âlimlerin kendisine layık olmadığı iltifatlarda bulunduğunu, Fârmedî'nin ise kusurlarını ve yaptığı haksızlıkları anlatarak kendisini uyardığını ve onun ikazları sayesinde birçok yanlıştan geri döndüğünü söylemiştir.⁷² Şeyh Ebû Said-i Ebû'l-Hayr'ın oğlu Ebû Tahir İsfahan'da Nizâmülmülk'ün ihsan ve ikramına nail olmuş, bu yüzden bazılarının eleştirilerine maruz kalmıştı.⁷³

Terken Hatun'un veziri ve Nizâmülmülk'ün rakip ve düşmanlarından biri olan Tâcülmülk Ebû'l-Ganâim vezirini Sultan Melikşah'a şikâyet ederek: “Nizamülmülk her yıl sülûlere, fakihlere ve kurrâya 300.000 dinar para veriyor. Eğer bu parayla bir ordu teşhiz edilecek olursa İstanbul'un surlarını bile fethetmek mümkündür” dedi. Bunun üzerine sultan Melikşah, Nizamülmülk'ü huzuruna çağırıp bu mesele hakkında bilgi istedi. Vezir cevaben:

“Ey Cihan hükümdarı! Ben yaşlı bir adamım. Eğer beni mezada çıkarıp satacak olsan bana kimse on dinardan fazla para vermez. Sen gençsin. Seni mezada çıkarıp satacak olsalar sen de 100 dinardan fazla etmezsin. Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna karşılık sen Allah'ın dinini yüceltmeye çalışan, onun aziz kitabını hamil olanlara yılda 300 bin dinar sarfetsen çok mudur? Sen askerlere her yıl onun iki mislini sarf ediyorsun: Hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en iyi nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Onlar ellerindeki kılıçlarıyla sadece kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler. Ben ise sarfettiğim bu parayla öyle bir ordu teşhiz ediyorum ki onların duaları ok gibi arşa kadar gider ve Allah'a ulaşmalarına hiçbir şey engel olamaz.” dedi. Sultan Melikşah bu sözleri duyunca ağlamaya

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, IX, 65.

⁷² İbnü'l-Cevzî, IX, 65.

⁷³ Ocak, *Selçuklular'm...*, s. 125.

başladı ve: “sen bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar çoğalt! Sana istediğin kadar mal hazırdır. Dünyanın serveti senindir” dedi.⁷⁴

Sultan Alp Arslan da Nişabur’da bir camiin önünden geçerken eski elbiseler giymiş bir gruba rastladı. Bunlar sultan için ayağa kalkmadıkları gibi ondan bir şey de istemediler. Gördüğü bu manzara karşısında şaşırان Alp Arslan veziri Nizâmülmülk’e bu insanların kim olduklarını sordu. Nizâmülmülk onların dünya hayatına rağbet etmeyen, fakirlikleriyle iftihar eden şerefli ilim erbabı, fakihler olduğunu söyleyince sultan onlara ilgi duydu. Nizâmülmülk sözüne devamla “Eğer izin verirsiniz onlara kalacakları bir yer yaptırıp yiyeceklerini temin edeyim. Onlar da ilim tahsili ederek sultanın devletine dua ile meşgul olsunlar” dedi. Nizâmülmülk Alp Arslan’dan gerekli izni aldıktan sonra hazinenin parasıyla ülkenin her tarafında medreseler inşa etti.⁷⁵

Nizâmülmülk, aleyhindeki bu şikâyetlerin yersizliğini, kasıtlı olarak uydurulduğunu söyleyerek yerinde tedbir ve hikmetli sözlerle düşmanlarını bertaraf etmede başarılı olmuş ve jurnalcilerin sultan tarafından şiddetle cezalandırılmalarını sağlamıştır. Zaten Melikşah da devletin bel kemiği durumundaki vezirinin sadakatine inandığından bu gibi yerli yersiz şikâyet ve eleştirilerle sarsılmaması için büyük özen gösteriyordu. Gerçekten de Nizâmülmülk, o güne kadarki hizmetleriyle şahsından çok Selçuklu Devleti’nin ve sultanın şan ve şerefine artmasına çalıştığını birçok defa isbat etmişti. Bu vesile ile şu ilginç hadiseyi anlatmadan geçemeyeceğiz.

Bir defasında sultanın ordusu Ceyhun’u geçince Nizâmülmülk gemicilere verilecek ücretin Antakya’da ödenmesini istedi. Sultan gemiye binince gemiciler feryad edip: “Biz fakir insanlarız. Bizim geçimimiz bu sudandır. Eğer bir genç buradan Antakya’ya gitse yaşlı olarak döner.” dediler. Bunun üzerine sultan, Nizâmülmülk’e: “Ey peder, bu ne soğuk ve uygunsuz bir iştir. Bu vilâyette elimize bu kadar şey geçmiyor mu ki bu parayı Antakya’ya havale ediyorsun?” dedi. Vezîr: “Efendimiz! Onların bir yere gitmesine gerek yok. Uşaklarımız onların beratını altın para ile satın alır. Kulunuz bunu hükümdarlığı yüceltmek, padişahlığın büyüklüğünü göstermek amacıyla ve bütün dünyanın ülkemizin genişliğini sultanın buyruğunun nereden nereye kadar geçtiğini bilmeleri için emretti.” diye cevap verdi.⁷⁶

⁷⁴ Hüseyinî, s. 46.

⁷⁵ Zekeriyâ Kazvîni, *Asâru’l-bilâd ve ahbâru’l-ibâd*, Beyrut 1960, s. 412; Ocak, *Selçuklular’ın...*, s. 123.

⁷⁶ Hüseyinî, s. 48; Bundârî, s. 57; Râvendî, I, 126; Aksarâyî, *Müsâmeretü’l-ahbâr Müsâyeretü’l-ahyâr*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 19; Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, (nşr. Abdülhüseyn Nevâî), Tahran 1364, s. 431.

Nizâmülmülk dini ve ilmi ihya hareketine çok büyük önem vermiş, medreselere ilaveten zahid ve dervişler için ribatlar kurmuş, onlara maaş bağlamış ve her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Medreselerin ihtiyaçlarını karşılamak için vakıflar kurmuş ve gelirlerini öğrenci ve müderrislere tahsis etmiştir. Nizâmülmülk hayır kurumlarına ve medreselere bağışlanan vakıflarla yakından ilgilenir ve daima kamu yararını gözetirdi. Vakıfların idaresine güvenilir kişileri tayin ettiği gibi onları sürekli nezaret altında tutardı. Bunun günahundan sakınır ve herkesi vakıflar için çalışmaya teşvik ederdi. Vakıf mallarının bazı kötü niyetli kişiler tarafından istismar edilmesine izin vermezdi.⁷⁷

Nizâmülmülk sadece din bilginlerini ve mutasavvıfları himaye etmekle kalmamış, müsbet ilimler sahasındaki çalışmaları da teşvik edip desteklemiştir. Nitekim Sultan Melikşah 466 (1074) tarihinde yeni bir rasathane (gözlemevi) yaptırarak Vezir Nizâmülmülk ile beraber Ömer Hayyâm, Ebü'l-Muzaffer el-İsfizârî ve Meymûn İbnü'n-Necîb el-Vâsitî gibi astronomi bilginlerini (müneccimler) burada toplamış ve İran takviminde değişiklik yapılmasını sağlamıştır. Toplantı sonunda Sultan Melikşah'ın Celâlüddeve lakabına nisbetle Celâlî adı verilen bir takvim kabul edilmiştir.⁷⁸

Nizâmülmülk ulemanın ilmî çalışmalarını teşvik etmek için fakirlerini bile zengin edecek maddî destek sağlamıştır.⁷⁹ Nizâmülmülk'ün takdirine mazhar olmak isteyen, âlim, edip ve şairler daha çok çalışmış ve daha fazla eser vermeye başlamışlardır. Nizâmülmülk'ün gayretleriyle Arap-Fars ilim ve kültür hayatı zenginleşmiş, dinî ilimler, edebiyat ve siyaset sahasında pek çok eser kaleme alınmıştır.⁸⁰ İmamü'l-Haremeyn Cüveynî *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi erkânî'l-İslâmiyye* (Kahire 1948) ve *Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâzi'z-zulem* (İskenderiyye 1400/1979) adlı eserlerini Nizâmülmülk'e ithaf etmiştir.

Nizâmülmülk aynı zamanda fıkıh ve hadis sahasında birçok hocadan ders almış, hadis rivayet etmiş ve hadis yazdırmak (emâlî) amacıyla meclisler düzenlemiştir. 3 Muharrem 480'de (10 Nisan 1087) Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nde ve 6 Safer 480'de (15 Mayıs 1087) Mehdî Camii'nde hadis yazdırmıştır.⁸¹ Nizâmülmülk bu konudaki düşüncelerini: "Hadis imlâ etmeye

⁷⁷ Bundârî, s. 59; Agacanov, s. 166.

⁷⁸ İbnü'l-Esr, X, 97; A. Necati Akgün, "Celâlî Takvimi", *DİA*, VII, 257-258; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 195.

⁷⁹ Sübkî, IV, 309.

⁸⁰ Geniş bilgi için bk. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 137, 166-169.

⁸¹ Sübkî, IV, 137; Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 195; Mehmet Yaşar Kandemir, "Emâlî", *DİA*, XI, 70-71.

kendimi liyakatli bulmuyorum. Fakat ben de Resûlullah'ın hadislerini nakledenler kervanına katılmak istiyorum” diyerek dile getirmiştir.

Ulemanın her biri ya bir mezhep, ya bir tarikat ya da bir fikrî akıma mensuptu. Aynı düşünceyi paylaşan ulema arasında bilinen ve tahmin edilenin dışında bir dayanışma mevcuttu. Sünnî mezhep mensuplarının liderliğini reisler (Reisü'ş-Şafiiyye, Reisü'l-Hanâbile) Şîîler'in liderliğini ise nakipler (bunların da üzerinde nakibü'n-nukabâ bulunurdu) yapardı. Bu reis ve liderlerin hem toplum hem sultanlar hem de Vezir Nizâmülmülk nezdinde büyük itibarları vardı. Bunlar bazen olayların çıkmasına sebep olurken bazen da yatıştırılmasına yardımcı olurlardı.

Büyük Selçuklular Nizâmülmülk'ün de gayretleriyle medrese eğitimini onaylayıp desteklemek suretiyle dinî kurumlarla merkezi idareyi birbirleriyle irtibatlandırdılar. Ulemaya devlet içinde yer verilmesi onların askerî ve idarî kurumlar üzerinde de etkili olmasını sağladı. Böylece ulemanın manevî nüfuzu bir kat daha arttı.

Selçuklu Devlet Teşkilâtına Yaptığı Hizmetler

Nizâmülmülk vezirliğinin yanı sıra İslâm kültür ve medeniyeti, çeşitli İslâm devletleri ve özellikle Büyük Selçuklu devlet teşkilâtı hakkında bilgi veren *Siyâsetnâme* (*Siyerü'l-mülûk*) adlı eseriyle tanınır. Sultan Melikşah, devlet yönetimiyle ilgili bir kitap yazılması için yarışma açmış ve yazılan eserler arasından Nizâmülmülk'ün 485'te (1092) tamamladığı *Siyâsetnâme*'yi beğenmiştir. Nizâmülmülk devlet teşkilâtı ve idaresiyle ilgili konuları işlediği *Siyâsetnâme*'yi elli fasıl halinde düzenlediğini, çok faydalı bilgiler içeren bu eseri herkesin okuması gerektiğini, hiçbir hükümdarın bu esere ilgisiz kalamayacağını, bu kitap sayesinde din ve dünya işlerinin daha kolay yürütüleceğini söyler. Nitekim Anadolu/Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd başta olmak üzere birçok hükümdar ve devlet adamı tarafından başucu kitabı olarak kabul edilip okunmuştur. *Siyâsetnâme*'de verilen örneklerin ve anlatılan hikâyelerin bir kısmı İslâm öncesine, bir bölümü Selçuklu öncesine, bir bölümü de Selçuklu dönemine aittir. Nizâmülmülk, böylece çeşitli devirlerdeki uygulamaları karşılaştırarak kendi dönemi için en ideal olanı seçip tavsiye ettiğini vurgulamaktadır. “*Siyâsetnâme*” (*nasîhatü'l-mülûk*) türünün en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilen eser erken tarihlerden itibaren tarihçilerin ilgisini çekmiş, çeşitli neşir ve tercüme yapılmıştır. En güvenilir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Molla Çelebi, nr. 114). İlk defa Charles Henri Auguste Schefer tarafından yayımlanmış (Paris 1891), daha sonra çeşitli baskıları yapılmıştır (nşr. Seyyid Abdürrahim Halhâlî, Tahran 1310 ş.; nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1320 ş.; nşr.

Mirza Muhammed Han Kazvînî – Murtaza Müderrisî Çehârdihî, Tahran 1334 ş.; nşr. Hubert Darke, Tahran 1340/1962; nşr. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1976, 1999; nşr. Ca'fer Şiâr, Tahran 1369). Eseri Ch. Schefer Fransızca'ya (Paris 1893); Francesco Gabrieli kısmen İtalyanca'ya (Orientalia, VII/1-2 [1938], s. 80-94), B. N. Zakhoder Rusça'ya (Moskova-Leningrad 1949), Mehmed Şerif Çavdaroğlu (İstanbul 1954 [?]), Nurettin Bayburtlugil (İstanbul 1981) ve Mehmet Altay Köymen (Ankara 1982, Mehmet Kanar, İstanbul 2015) Türkçe'ye, K. E. Schabinger-Schovingen Almanca'ya (Freiburg-Münich 1960; Zürich 1987), Hubert Darke İngilizce'ye (London 1960, 1978; New Haven 1960), Yûsuf Hüseyin Bekkâr Arapça'ya (Doha-Katar 1987²), R. Sultanov Âzerî Türkçesi'ne (Bakü 1989²) tercüme etmiştir.

Nizâmülmülk Abbâsî, Sâ mânî ve Gazneli devlet teşkilâtını esas alıp Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun merkez, divan, saray, ordu, taşra, adliye, berîd vs. teşkilâtını oluşturmuştur. Nizâmülmülk devlet teşkilâtını oluştururken askerî, idârî ve mâlî sahada yaptığı yeniliklerle Selçuklu İmparatorluğu'nun sağlam temeller üzerine yükselmesini sağlamıştır.

Başta hükümdar olmak üzere vezir, kadı, muhtesib, şahne, mukta, âmil, reis, müşrif, ulema, ordu ve kumandanlar, ulaklar, köleler, nedîmler, bekçiler ve kapıcılar gibi, pek çok görevlinin vazife ve sorumluluklarını ayrıntılı olarak anlatır. Devlet çarkının sistemli olarak çalışması, devlet adamları ve devlet hizmetindeki insanların uymaları ve yapmaları gereken hususları zikreder ve onlara görevleriyle ilgili uyarı ve tavsiyelerde bulunur.⁸²

Nizâmülmülk'ün İmar Faaliyetlerine Katkısı

Nizâmülmülk yoğun siyasî, askerî, idarî vb. hizmetlerine ilaveten imar faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiştir. Başta Bağdat olmak üzere birçok şehirde medrese (Nizamiye Medreseleri) ve kütüphaneler kurmuş, ayrıca Bağdat'ta Ribât-ı Sûfiyye adıyla bilinen bir ribat, Nişabur'da bir bîmâristan, İsfahan'da bir hankâh, bir mescid, Tûs ve Nûkan'da bir mescid yaptırmıştır.⁸³

Nizâmülmülk'ün emriyle İran'daki bazı yerlerde savunma istihkâmları kurulmuş, 1072 yılında Beyhak'ın etrafındaki surlar onarılmış ve iki insan boyu yükseltilmiştir.⁸⁴ Bağdat, İsfahan ve diğer bazı şehirlerde yeni kapılar inşa

⁸² Geniş bilgi için bk. Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, (trc. Mehmet Altay Köymen), İstanbul 1990; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 195-196.

⁸³ Sübkî, IV, 318; Kafesoğlu, s. 169; Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, XXII, 499; A. Ergin Beksaç, "İsfahan (Mimarî)", *DİA*, XXII, 502; Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 195.

⁸⁴ İbn Funduk Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, (nşr. A. Behmenyar), Tahran 1982, s. 53.

edilmiştir.⁸⁵ Su baskınları yüzünden çöken Bağdat'taki istihkâmların onarılması için 1074 yılında hazineden 1000 altın tahsisat ayrılmıştır.⁸⁶

Son sözü Pakistanlı âlim ve mütefekkir Mevdûdî'nin (ö. 1979) Sultan Melikşah ve kudretli veziri Nizâmülmülk'ün Türk-İslâm tarihinde işgal ettiği mevki hakkındaki hissiyatını veciz bir şekilde dile getiren şu ifadelerine bırakalım:

“Melikşah'tan sonra ilâhî kudret Selçuklular'a bir iki kudretli hükümdar daha bağışlamış olsaydı, o zaman Selçuklular'ın arkasından İslâm dünyasının parlak yıldızı bu kadar çabuk sönmezdi. Bu parlak yıldız VI. (XII.) hatta VII. (XIII.) asırda da parlar dururdu. V. hicrî (m. XI.) asrın sonuna doğru devlet işlerini/teşkilâtını düzenlemiş olan Nizâmülmülk ve onun hükümdarı Melikşah gibi birkaç hükümdar ve vezir çıkmış olsaydı, herhalde bugün bile İslâm dünyasının çehresi başka olurdu. Fakat ne yazık ki Melikşah'ın yerine geçenlerden kendisi gibi bir başbuğ çıkmadığı gibi vezirler arasında da ikinci bir Nizâmülmülk çıkmadı”.

⁸⁵ Hândmîr, *Destûru'-vüzerâ*, (nşr. Saîd Nefîsî), Tahran 1317 HŞ., s. 154, Agacanov, s. 165.

⁸⁶ Bundârî, s. 49; Agacanov, s. 165.

KAYNAKÇA

- Abdü'l-Kahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, (trc. Ruhi Fığlalı), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, İstanbul 1979.
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin *Büyük Selçuklu Devletiyle Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, (basılmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996.
- Agacanova, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular* (trc. E. N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2006.
- Akgün, A. Necati, "Celâli Takvimi", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 257-258.
- Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.
- Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1364.
- Ali b. Nâsır el-Hüseyinî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukiyye*, (trc. Necati Lugal), Ankara 1943.
- Arayancan, Ayşe Atıcı, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2011.
- Beksaç, Ergin, "İsfahan (Mimarî)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 502-504.
- Bozkurt, Nebi, "Medrese", *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 323-327.
- Brosset, M., *Gürcistan Tarihi*, (trc. H. D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003.
- Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra*, (nşr. M. TH. Houtsma) Leiden 1889, (trc. Kivameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- Daftary, Farhad, *Muhaliif İslam'ın 1400. Yılı İsmailîler Tarih ve Kuram*, (trc. E. Özkaya) Ankara 2001.
- Deguignes J., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Târîh-i umûmîsi*, (trc. Hüseyin Cahid), İstanbul 1924, III.
- Demirci, Mustafa, "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 43-47.
- Gazzalî, *Fedaihu'l-Bâtmiyye*, (trc. Avni İlhan), *Bâtîniğin İç Yüzü*, Ankara 1993.
- Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1364.
- Hândmîr, *Destûru'-vüzerâ*, (nşr. Saîd Nefîsî), Tahran 1317 hş.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980-81, II.
- Honigmann, Ernst *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1970.
- İbn Asakîr, *Tebyinu kezîbi'l-müfteri*, (nşr. Zahid el-Kevserî), Beyrut 1979.
- İbn Funduk Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, (nşr. A. Behmenyar), Tahran 1982.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1398/1978, I-VIII.
- İbnü'l-Belhî, *Farsname*, (nşr. G. Le Strange-R. A. Nicholson), London 1962.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarâbâd-Dekken 1359, VIII-X.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, (trc. Abdülkerim Özeydın), İstanbul 1987, IX-XIII.
- İbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Anakra 1999, I-II
- İlhan, Avni, "Bâtîniyye", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 190-194.
- Kaçın, Bülent, *Selçuklu Hatunları, Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, İstanbul 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kandemir, Mehmet Yaşar, "Emâlî", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 70-72.
- Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İstanbul 2007.
- Kaygusuz, İsmail, *Nizârî İsmâilî Devleti'nin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2004.

- Keleş, Nevzat, *Şeddâdiler(951-1199)*, İstanbul 2016.
- Kesik, Muharrem, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü*, sy. 454, Ankara 2001.
- Kisâi, Nurullah, *Medâris-i Nizamiyye ve Te'srât-i ilmî ve ictimâ'î-yi Ân*, Tahran 1374.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992.
- Kucur, Sadî S., "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 47-49.
- Lewis, Bernard, *Haşîşiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, (trc. Ali Aktan), İstanbul 1995.
- Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989.
- Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (trc. Mehmet Altay Köymen), Ankara, 1982.
- Ocak, Ahmet *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002.
- Ocak, Ahmet, *Nizamiye Medreseleri Selçuklu Devri Üniversiteleri*, İstanbul 2017.
- Özaydın, Abdülkerim "Kavurd Bey", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, s. 73-74.
- Özaydın, Abdülkerim "Alamut", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 336-337.
- Özaydın, Abdülkerim "Nizamiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 188-191.
- Özaydın, Abdülkerim, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 194-196.
- Özaydın, Abdülkerim, "Büyük Selçuklular'da Ulemâ/sûfî-Devlet İlişkileri", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, İstanbul 2013.
- Özaydın, Abdülkerim, "Hasan Sabbah", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 347-350.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "İsfahan", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 497-502.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul 2017.
- Râvendî, *Râhatü's-südûr ve âyetü's-sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1957, I.
- Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, (nşr. Ahmet Ateş), Ankara 1960.
- Safî, Omid, *Religion and Politics in Saljuq Iran*, Karachi 2007.
- Sayılı, Aydın, *Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese: Higher Education in Medieval Islam The Madrasa* (Çeviren Recep Duran), baskı yeri ve tarihi yok.
- Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968.
- Sübkî, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, (nşr. AbdülFettâh Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed et-Tanâhî), Kahire 1388/1968, VI.
- Sümer, Faruk "Kutalmış", *DİA*, XXVI, İstanbul 2002, s. 480-481.
- Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara fî (ahbâri) Mısr ve'l-Kahire*, (nşr. M. Ebül-Fazl), Kahire 1387/1967, II.
- Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1975, I.
- Şerefeddin, M. "Selçuklular Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası*, I (İstanbul 1925).
- Şerefeddin, M., "Bâtıniler ve Hasan Sabbah" *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, Teşrin-, sâni (İstanbul 1926), IV.
- Turan, Osman "İktâ", *İA*, V/2, İstanbul 1993, s. 949-959.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (trc. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987.

Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, (nşr., Şuayb el-Arnaût ve diğr.), Beyrut 1405/1984 , XVIII-XIX.

Zekeriyya Kazvîni, *Asâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd*, Beyrut 1960.

NİZÂMÜLMÜLK'ÜN DİNÎ VE FİKRÎ HAYATI

NIZAM AL-MULK'S LIFE OF THOUGHT AND RELIGION

Ahmet OCAK*

Öz

Selçuklu devrinin önemli bir devlet adamı olan Nizâmülmülk, 29 sene süren vezirlik hayatı ile devrine etki etmiş bir şahsiyettir. Küçük yaşta öksüz kalan Nizâmülmülk, babasının terbiyesinde büyümüş, devrin geçerli ilimlerini tahsil ederek ilmî sahada kendisini yetiştirmişti. Daha sonra Gazneli ve Selçuklu devlet adamlarının yanında çalışmış, sonunda Alparslan'a arkasından da Sultan Melikşah'a vezir olmuştu.

Nizâmülmülk, gerek tahsil hayatı boyunca öğrendikleri gerekse idarî hizmetlerde edindiği tecrübeleri şahsi kabiliyetiyle birleştirerek başarılı bir yöneticide olması gereken vasıfları şahsında toplamıştı. O, devletin devamı ve idarenin sağlamlığı için sûfiler ve din adamların dayanma gereğini görerek, bu zümrelere fazlaca ilgi göstermiş onların faaliyetleri için medrese, hangah ve ribatlar inşa ettirmiştir. Bu konuda en büyük başarısı Alparslan'ın izniyle inşa ettirdiği Nizâmîye Medreseleri'dir. Bu medreselerle birlikte Selçukluların devlet politikalarına uygun olarak Sünnî İslâm anlayışının güçlenmesi sağlanmış, aynı zamanda devletin ihtiyaç duyduğu insan kaynağı da buralardan karşılanmıştır. Şii Fâtımîlerin İslâm dünyasında yarattığı olumsuz etkiler de bu medreseden yetişen şahıslar tarafından engellenmiştir.

Nizâmülmülk, yönetimde edindiği tecrübe sonucunda, bu konuda eser veren Mâverdî, Cüveynî ve Gazâlî gibi siyaset bilimcilerden farklı bir yol izlemiştir. O, Mâverdî ve Cüveynî gibi hilafeti savunmamış, Gazâlî gibi hilafeti kabul eden fakat saltanatı da reddetmeyen bir görüş geliştirmemiştir. Bağlı bulunduğu sultanların tarihten gelen kültür kodlarına uygun saltanat fikrini savunarak bunu İslâmî değerlerle bezemesini bilmiştir. Bu açıdan önem arz eden "Siyâsetnâme" adlı eserini telif etmiştir. Eserinde yönetimin inceliklerini gösterme yanında zengin bir tarihi malzeme de sunmuştur.

* Prof. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bolu/Türkiye, ocak_a@bu.edu.tr.

•
Anahtar Kelimeler

Nizâmülmülk, Selçuklular, Gazâlî, Nizâmiye Medreseleri, Hilafet

•

Abstract

Nizam al-Mulk was one of the most crucial characters of the Seljukite Empire. His career as a vizier, which lasted twenty-nine years, affected his time. He was orphaned when he was a little child. His father brought up him. He improved himself in the field of science by receiving an education in the up to date sciences of his time. After he worked beside Gaznavid and Seljukite statesmen, he had become the vizier of Alparslan and Malikshah.

Nizam al-Mulk compounded his education and his experiences as a statesman with his personal skills. He collected all the necessary skills to be a successful statesman in his personality. He noticed the importance of Sufis and men of religion for the continuum of state and the well structure of its institutions and he was closely interested in these groups. He founded madrassas, hangahs, ribats for the activities of the Ulama and Sufis. Madrassas of Nizamiyye, which he made built with the permission of Alparslan, were the most important achievement of his attempts on this issue. They strengthened the Sunni school of Islam in accordance with the policies of Seljukite state. Furthermore, they enabled the Seljuks with qualified human source. The scholars who were educated in those madrassas condemned the negative impacts of Shi'ite Fatimid on the Islamic World.

Nizam al-Mulk, as a result of his experiences in administration, followed a different path in political sciences than Maverdi, Juwayni and Gazali. He did not support Caliphate like Maverdi and Juwayni did. In addition, he did not follow a perception that accepted Chaliphate but not reject Sultanate. He supported a thought of Sultanate that relied on the cultural background of the sultans under whom he worked. Additionally, he glamourized that idea of sultanate with Islamic values. He wrote Siyasetname, which was an important opus in this sense. He both elaborated the governing and offered a wide range of historical sources in his work.

•
Keywords

Nizam al-Mulk, Seljuks, Gazali, Nizamiyye Madrassas, Chaliphate

GİRİŞ

Selçuklu tarihinin önemli şahsiyetlerinden ve devlet adamlarından biri olan Nizâmülmülk, 29 sene devam eden vezirlik süresince yaptığı icraatlarla Selçuklu tarihine damgasını vurmuştur. Tus'da bir dikhanın oğlu olarak dünyaya gelen Nizâmülmülk, babasının önce servetini sonra hanımını kaybetmesi üzerine yoksul ve öksüz birisi olarak sütannenin yanında büyüdü. Babasının ilmi sevmesi ve ilgisi sebebiyle küçük yaşlarda Kur'an-ı Kerim'i ezberledi, hadis dinledi, Şafîî fıkhnı ve devrin diğer geçerli ilimleri tahsil etti; dönemin mutasavvıflarının sohbetlerine katılarak onlardan istifade etti ve dostluklar kurdu. Maişetini kazanmak için önce Gazneliler'in Horasan valisi Ebu'l-Fazl Sûrî'nin yanında çalışarak idarî işlerde tecrübe sahibi oldu. Dandanakan savaşından sonra Horasan Selçuklular'ın hâkimiyetine geçince Selçuklular'ın hizmetine girdi. Çağrı Bey'in Belh'deki işlerine bakan Ebû Ali b. Şâdân'ın yanında çalışarak idari işlerdeki tecrübesini daha da artırdı. Bu şahıs vefatından önce onu Sultan Alparslan'a tavsiye etti. Onun ölümünden sonra Alparslan'ın yanında çalışmaya başladı ve sonra ona vezir oldu.¹

Bütün bu anlatılanlar olurken, Horasan ve Mâverâünnehr bölgesinde gelişmeler yaşanmış, devletler yıkılmış, yeni devletler kurulmuştu. Selçuklularla beraber önce Horasan, sonra daha batısı yeni bir siyasi güç ve onunla beraber gelen idarî ve kültürel alandaki yapıyla tanışmıştı. Fars unsurların yerini yeni egemen güç Türkler alırken onların devlet ve kültürel telakkileri de bölgeye hâkim olmaya başlamıştı. Bütün bunlar Nizâmülmülk'ün fikirlerinin teşekkülünde önemli bir yere sahip olup, ilim tahsili yoluyla öğrendikleri kadar, yaşayarak ve tecrübe ederek kazandıkları da onun düşüncelerinin oluşmasında etkili olacaktır.

Nizâmülmülk'ün fikirleri devrinin şartları gereği aldığı tahsilin yanı sıra, çeşitli kademelerde görev yaparken edindiği tecrübeler ve dönemin tasavvurları ışığında teşekkül etmiştir. Nizâmülmülk, genç yaşından itibaren değişik şahısların yönetiminde çalışmak suretiyle farklı tavırları ve idare şekillerini de tecrübe ile öğrenmişti. Yönetmenin yanında yönetilen insanların beklentilerini de hem yokluktan gelen biri olarak biliyor hem de idare teşkilatından yetişerek geldiği için ülkenin yönetimini gözlemleyerek tecrübe ediyordu. Bu bakımdan o daha çok uygulamaya dönük bir insan olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹ İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân II*, (tah. İhsân Abbâs), Beyrut 1397/1977, s. 128; Ğiyâseddin Hondmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, (tah. Fuad Abdulmuti es-Seyyâd), Mısır 1980, s. 245; Abdulkirim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA XXXIII*, s. 194 vd.

A- DİNİ FİKİRLERİ

Nizâmülmülk, çocukluğundan itibaren sağlam bir din eğitimi almıştır. Küçük yaşta iken Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş ve devrin geçerli ilimlerini tahsil etmiştir. Dönemin önde gelen alimlerinden Ebu Bekir el-Kaffâl ve Ebu Hamid el-İsferâyînî'den Şafii mezhebi üzere fıkıh tahsili yapmış, Halep, İsfahan alimlerinden hadis tahsilinde bulunmuştu.² Tahsiline devamla Bağdat'da Ebu'l-Hattâb. b. el-Bart'dan Nişabur'da Abdulkerim el-Kuşeyrî'den hadis tahsilini devam ettirmiş, devrin diğer âlim, edip ve şairlerinin sohbetlerine katılarak kendisini yetiştirmiştir. Bu müktesebatının sonucudur ki, daha sonra kendi adıyla anılacak olan Nizâmiye Medresesi'nde ve el-Mehdi Camiinde hadis imla ettirecek kadar sahada söz sahibi olmuştu. Devrin âlimleri ondan hadis nakletmişlerdi. Onun ilim meclislerine katılan ve ondan hadis alan âlimler arasında Ebu'l-Fadl el-Ermevî ve Ebu'l-Kasım el-Akberî gibi şahsiyetler vardır.³

Nizâmülmülk, Sultan Alparslan'a vezir olduktan sonra devletin genel politikaları yanında din ve mezhep politikalarını da belirleyici bir rol oynamıştır.⁴ Zira bahsedilen çağ, Batı dünyasında olduğu gibi Doğu toplumlarında da dinin eğitimden dış politikaya kadar yönlendirici etkisinin olduğu bir dönemdir. Tuğrul Bey döneminde başlayan ve on sene süren Eş'arîlerin lanetlenmesi sonucunda 400 büyük âlimin ülkeyi terk etmesi politikasına Alparslan'la birlikte son verilerek ülkede saygı ve hoşgörü esasına dayalı politikalar izlenmeye başlanmıştır.⁵ Şîî-Fâtımîlerin açtıkları medreselerden yetişen propagandacıları tesirsiz hale getirmek ve Ehli sünnet düşüncesini yeniden kuvvetlendirmek için Nizâmülmülk Sultan Alparslan'ın emriyle önemli bir görev üstlenmiştir.⁶ Sünnî düşüncenin güçlendirilmesi ve ona yönelik tehlikelerin bertaraf edilmesi Selçuklu Devleti'nin politikalarına uygun olduğu gibi, Selçukluların misyonuna da paralellik arz ediyordu. Bu maksatla Alparslan'ın emri ve Nizâmülmülk'ün çalışmalarıyla Selçuklu devrinin üniversiteleri olan Nizâmiye Medreseleri açılmıştır.⁷

² İbn Hallikân II, s. 128; İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye XII*, Kâhire 1413/1992, s. 151.

³ A.Özaydın, a.g.m., s. 195.

⁴ Ahmet Ocak, "Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlerin Mezhebî Yönü ve Bunun Devlet Politikalarındaki Yansımaları", *Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*, Ankara 2014, s. 25 vd.

⁵ Subkî, Tâceddîn Ebû Nasr, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ III*, (tah. A.M.el-Hulv- M.M. et-Tenâhî), Mısır 1964-1976, s. 391 vd; ez-Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdullah, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ XVIII*, (tah. Şuayb el-Arnaût- M.Nuaym el-Arkasûsî), Beyrut 1416/1996, s. 470.

⁶ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017, s. 85 vd.

⁷ Nâci Marûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât ve Medârisu'l-Meşriki'l-İslâmî*, Bağdâd 1393/1973, s. 41; Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler V*, Ankara 2002, s. 721 vd.

Selçuklular Sünnî İslâm görüşünü kabul ettikleri için devlet politikası olarak da bu fikri desteklemişlerdir. Nizâmülmülk ise bu politikaları tatbikat sahasına koyan kişi olarak önemlidir.⁸ Selçukluların ve vezir Nizâmülmülk'ün düşüncelerini öğrenme bakımından bu medreselerin açılış olayı nakledilmeye değer. Bu olayı anlatan Kazvîni şu nakilde bulunur: "Sultan Alp Arslan Nişabur'da iken bir câminin önünden geçerken câminin önünde görmeye alışık olmadığı eski elbiseler içinde birtakım insanlar gördü. Bu insanlar Sultan'a tazim etmedikleri gibi ondan bir şey de istemediler. Gördüğü bu manzara karşısında şaşırarak Alp Arslan, yanındaki veziri Nizâmülmülk'e bu insanların kim olduklarını sorar. Nizâmülmülk Sultan'a cevaben: Bunlar dünyaya meyletmeyen, dünyevî zevklerden hoşlanmayan, fakirlikleriyle iftihar eden ve insanların en şerefli olan ilim yolcuları fakîhlerdir, dedi. Bu şahısların halleri Sultan'ın hoşuna gitti. Sultan'ın kalbinin yumuşadığını gören Nizâmülmülk sözüne devamlı: Eğer izin verirseniz onlara kalacak bir yer inşa edip, rızıklarını temin edeyim, onlar da ilim tahsiliyle Sultan'ın devletine dua ile uğraşsınlar, dedi. Sultan'dan gerekli izni alan Nizâmülmülk, Sultan'ın malından onda birini harcayarak ülkenin her tarafını medreselerle donattı."⁹ İlki Nişabur'da ikincisi Bağdat'ta açılan bu medreselerin şubeleri imparatorluğun önemli şehirlerinde açılarak ilmin hizmetine verilmiştir. Bu şekilde Sünnî düşüncenin yeniden ihya ve inşası sağlanmış, devlet ve temsilcisi olduğu Sünnî düşünce Şii-Batınî saldırılardan korunmuştur. Aynı zamanda devletin ihtiyaç duyduğu temiz akıdeli insanların yetişerek devlet kademelerinde görev almaları sağlanmıştır.¹⁰

Nizâmülmülk, ilim erbabını ve sûfilere sever, bu uğurda para harcamaktan kaçınmazdı. Bağdat Nizâmîye Medresesi inşa edildikten sonra bu medreseye bağlanan vakfın gelirleri yıllık olarak 60 000 ile 80 000 dinar arasındaydı. Bu miktar ile müderrislerin maaşı ve talebelerin iâşe, ibate, kırtasiye ve diğer gerekli ihtiyaçları karşılandıktan sonra önemli bir miktar da artmaktaydı.¹¹ Ülkenin değişik yerlerinde medrese, câmi ve ribât inşa ettiren Nizâmülmülk, sûfilere çok sever, onlara hizmet etmekten zevk alırdı.¹² Nizâmülmülk, sûfilerin ihtiyaçları için bir defasında 8000 dinar vermişti.¹³

⁸ Ahmet Ocak, "Selçuklu Hâkimiyeti Karşısında Oluşan Şii (Bâtınî)-Haçlı İttifakı ve Doğurduğu Sonuçlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.181 (Temmuz-Ağustos 2009), s. 99.

⁹ Zekeriyâ el-Kazvîni, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbâd*, Beyrut (tsz), s. 412; M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983, s. 372.

¹⁰ Hüseyin Emîn, *Tarihu'l-Irak fi'l-Asri's-Selçukî*, Bağdad 1965, s. 223.

¹¹ Corci Zeydân, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî II*, Beyrut (tsz), s. 232.

¹² İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umumi ve'l-Mülûk XV*, (tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992, s. 304; İbnü'l-Adîm, *Kemâledîn*

Nizâmülmülk'ün ilim erbabına ve sûfilere önem verdiğini ve onlar için büyük harcamalar yaptığını uygulamalarından görmek mümkün. Nitekim vezirin bu şekilde hareket etmesini çekemeyen ve onun muhaliflerinden olan Tâcülmülk, onu gözden düşürmek maksadıyla yaptığı harcamalar konusunda Melikşah'a şikayette bulunarak, Sultan'a: "Nizâmülmülk her yıl fakîhlere, sûfilere, kârilere üç yüz bin dinâr para veriyor, eğer bu para ile ordu techiz edilirse onunla İstanbul (Konstantiniyye) surlarını bile fethetmek mümkündür" dedi. Sultan bunu işittiği vakitte Nizâmülmülk'ü yanına çağırdı, bu mesele hakkında kendisinden sordu. Nizâmülmülk cevap olarak: Ey Sultanülâlem! ben ihtiyar bir adamım; eğer beni mezada versen bana kimse on dinardan fazla kıymet vermez; sen gençsin, seni de mezada verseler sen de yüz dinardan fazla etmezsin! Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna mukabil sen o Tanrının dinini ilâyâ çalışan, onun aziz kitabını hâmil bulunanlara yılda üç yüz bin dinar sarf etsek çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun; hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kılıçlarıyla yalnız kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler; ben ise sarf ettiğim bu para ile öyle bir ordu teşhiz ediyorum ki onların duaları ok gibi tâ arşa kadar gider ve Tanrıya vasıl olmak için ona hiç bir şey mâni olamaz, dedi. Sultan bu sözleri işittiği vakitte ağlamağa başladı, kendisine: "Sen bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar çoğalt; sana istediğin kadar mal hazırdır, dünyanın serveti senindir" dedi."¹⁴ Bütün bunlardan Nizâmülmülk ve Melikşah'ın ilim erbâbı ile sûfiler hakkında neler düşündüklerini çıkarmak mümkündür. Sonuçta ilim ehli ve sûfiler devlet tarafından himâye edilmiş, gerekli ihtiyaçları konusunda devlet hazinesinden bolca harcama yapılmıştır. O kadar ki, devlet hazinesinden tahsisat bağlanan bu şahısların sayısı 12 000 kişiye ulaşmıştı.¹⁵

Genel anlamda "Selçuklu Sultanları ilmin ve ulemânın devleti koruyan duvar ve onu ayakta tutan direk mesabesinde olduğunu, ulemânın medeniyetin meşalesi ve ümmetin öncüsü olduğunu idrak etmişlerdi. Bu sebepten ilmî

Ebu'l-Kâsım, *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi Haleb*, (nşr. Ali Sevim), Ankara 1976, s. 45; İbnü'l-İmâd, Şehâbeddin Ebu'l-Feth ed-Dimaşkî, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb III*, (tah. A. el-Arnaût- M. el-Arnaût), Beyrut 1410/1989, s. 384.

¹³ İbnü'l-Cevzî XVI, s. 303

¹⁴ S. el-Hüseynî, *Ahbâr üd-devlet is-Selçûkiyye* (trc. N. Lügal), Ankara 1943, s. 46; Muhamed b. Kâsım b. Muhammed en-Nuveyrî el-İskenderânî, *Kitâbu'l-İlmâm VI*, (tah. Azîz Süryâl Atıya), Haydarabad 1393/1973, s. 42 vd.; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi V/8-9 (1967)*, s. 108.

¹⁵ el-Kalânîsî, *Tarihu Dimeşk*, s. 200.

müesseselerin yayılmasına yardımcı oldukları gibi, ilim ehline medrese, hankah ve ribât yaptırıp, ulemâya bol ihsanlarda ve ikramlarda bulundular. Zira bu işin devletin bekası için elzem olduğunu idrak etmişlerdi. Bu yüzden sultanların sarayları ulemâ, şuarâ ve marifet ehliyle dolup taşmaktaydı.¹⁶ Sultanların aldığı tedbirler ve hazırladıkları ortamları ulemâ için ilim meclisleri kurmak, ders halkaları oluşturmak ve ilmî münazaralar yapmak imkânı meydana getirilmişti.¹⁷ Devletin himaye ettiği âlim ve zâhitlerin sayıları ile onlara harcanan rakamlar meselenin Selçuklular katında ne kadar önemli sayıldığının delilidir. Bu kadar ihsanda bulunulan zümreler faaliyetlerini daha serbestçe yürütmekle kalmamış, bu faaliyetler için devletin daha güçlü olması gerektiğini kavrayarak, onun bütünlüğü, devamı yönünde hizmet vermişlerdir. Dolayısıyla devlet bütünlüğü açısından ulema ve sûfiler Selçukluların yanında durma gereği hissetmişlerdir.

Nizâmülmülk, Selçukluların ana politikalarına uygun olarak genelde ulemâyı, özellikle de din âlimlerini korumuş ve kollamıştır. Bunu yaparken sapkın hareketlerin ve o dönem için tehlike teşkil eden Şiî-Batnîler engellenerek İslâm'ın doğru yorumunun öğretilmesi hedeflenmiştir.¹⁸ Bu maksat için Sünnîliğin güçlendirilmesi amaçlanırken herhangi bir mezhebin üstünlüğünü hedeflenmemiştir. Çünkü yönetimde olan Türkler Hanefî, kendisi Şafîî mezhebinden idi.¹⁹ Bu yüzden mezheplere herhangi bir mezhep açısından değil Ehli sünnet açısından yaklaşmış, Sünnîlik ortak paydasından baktığını da uygulamalarıyla göstermiştir. Nitekim 1076 senesinde Hacca giderken Bağdâd'a uğrayan Ebû Nasr el-Kuşeyrî Nizâmîye Medresesi'nde ve Şeyhu's-Şuyûh Ribâtı'nda verdiği vaazlarda Eş'arî Mezhebi'ni yücelten ve Hanbelîleri eleştiren vaazlar vermişti. Buna karşılık Hanbelîler, Ebû Nasr ve İmâm Eş'arî hakkında hakaretler etmeye, açıktan İmâm Eş'arî'ye kötü sözler söylemeye başlamışlardı.²⁰ Olayların istenmeyen şekle bürünmesi karşısında Nizâmîye Medresesi müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî, Nizâmülmülk'e mektup yazarak Hanbelîleri şikâyet etmiş ve onlara karşı vezirden yardım istemişti. Bu arada taraflar arasındaki çekişmelerde bir Hanbelî taraftarı katledilmiş, Şafîîler Nizâmîyenin kapılarını kapatarak halifeyi yardıma çağırmışlardı.

Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Hanbelîleri şikâyet kastıyla Nizâmülmülk'e yazmış olduğu mektuba verilen cevap 1077 senesi Ramazan ayında Ebû İshak'a ulaştı.

¹⁶ Useyrî, Merîzen Saîd Merîzen, *el-Hayâtu'l-İlmîyye fi'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçûkî*, Mekke 1407/ 1987, s. 173.

¹⁷ M. ez-Zuheylî, *el-İmâmu'l-Cüveynî*, Dımaşk 1412/1992, s. 25.

¹⁸ Ahmet Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak Bâtınîlik ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" *Dinî Araştırmalar Dergisi*(*Din ve Terör Özel Sayısı*), VII, S.20, s. 165 vd.

¹⁹ Nizâmülmülk, Hasan b. Ali et-Tûsî, *Siyâset-Nâme*, (trc.M.A.Köymen), Ankara1982, s. 122.

²⁰ M.Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *T. M. I*, (1925), s.114.

Vezir mektubunda, Sultan'ın siyaseten bir mezhep aleyhine meyletmek gibi bir kastının olmadığı ve kendilerinin gayesinin Sünnîliği güçlendirmek ve fitneyi engellemek olduğunu bildiriyordu. Devamla, biz medreseyi (Nizâmiye Medresesi) ilim ehlini ve Sünnîliği yüceltmek için açtık, yoksa ihtilafları körüklemek için değil. Bu işler devam ederse (medrese) kapılarını kapamaktan başka çare yoktur, diyordu. Ahmed b. Hanbel'in bu ümmetin büyük imâmlarından olduğunu, Eş'arî'ye dil uzatanların yanlış yolda olduklarını ve Eş'arî'nin akîdesinin Ahmed b. Hanbel ile aynı olduğunu, hatta Eş'arî'nin eserlerinde defalarca "Benim akîdem Ahmed b. Hanbel'in akîdesidir" dediğini zikrederek, yaşanan olayların yanlış olduğunu ve hoş görmediklerini bildiriyordu.²¹

Benzer bir durum da Horasan bölgesinde görülmüştür. "Hâtibu'l-Acem" unvanını ile tanınan Herat'ın önde gelen âlimi Abdullah el-Ensârî (öl.1088)²² Halife Kâim Biemrillah, Nizâmülmülk ve Sultan Alp Arslan'ın iltifatlarına mazhar olmasına rağmen Eş'arîlerle olan ihtilafından dolayı bazı istenmeyen olayların çıkmasına sebep olmuştu. Herat'ta olaylar çıkınca bu âlim Bûşenc'e gitti fakat orada da rahat bırakılmadı. Herat halkı bir mektupla durumu Sultan'a bildirerek şikâyetle bulunmuş, Sultan Melikşah da vezir Nizâmülmülk'e mektup yazarak bu âlimin ve ailesinin Mâverâünnehr'e sürülmesini emretmişti. Abdullah el-Ensârî önce Merv, buradan Belh ve sonra da Mâverâünnehr'e sürüldü. Hatta Abdullah el-Ensârî Belh'e vardığında, Belh halkı onu taşıyarak şehre sokmak istememişlerse de, Nizâmülmülk bu işe engel olmuş ve "Siz ehli ilimden birini taşıyarak zamanın musibeti mi olacaksınız?" demişti. Abdullah el-Ensârî ancak 1087 senesi Nisan ayında memleketi Herat'a geri dönebilmişti.²³ Bu uygulamalardan Nizâmülmülk'ün devlet adamlığı ve dinî görüşü yanı sıra mezhep ihtilaflarına yaklaşımını da görmek mümkündür. O, Bâtınî ve Râfızîler hariç kendi mezhebinden olmasa da Sünnî görüş içerisinde olanlara hürmette kusur etmemiş, bu tür görüş ayrılıklarını kavga ve ayrılık sebebi olarak değil, fikhî ihtilaf ve fikir hürriyeti olarak değerlendirmiştir.

Devlet ve eğitim politikalarında Sünnî düşüncenin korunmasını hedefleyen Selçuklular ve Nizâmülmülk, devlet politikası olarak Sünnî düşüncüyü desteklerken Sünnî tasavvuf konusunda da benzer hassasiyeti göstermişlerdir.

²¹ İbnü'l-Cevzî XVI, s. 190 vd; Sıbt a.g.e., s. 193 vd; Subkî IV, s. 235 vd.

²² İbn Receb, Zeynuddîn Ebu'l-Ferec el-Hanbelî, *Kitâbu'z-Zeyli alâ Tabakâti'l-Hanâbile III*, Beyrut (tsz.). s. 50 vd; ez-Zehabî, Şemseddîn Ebû Abdullah, *Tezkiretü'l-Huffâz III*, Beyrut, ts, s. 1183 vd.

²³ İbn Receb III, s. 56; el-Uleymî, Ebu'l-Yumn Mucîruddîn, *el-Menhecû'l-Ahmed fî Terâcimi Ashâbi el-İmamı Ahmed II*, (tah. M. Muhyiddîn Abdulhamîd - Adil Nuveyhid), Beyrut 1404/1984, s. 183.

Çünkü Selçukluların Sünnîliği ihya çalışmalarında en büyük destek ulemâdan ve sûfilerden gelmiştir. Çoğu kez bu iki hüviyeti (âlim-sûfî) şahsında toplayarak temâyüz eden şahsiyetler, Selçuklu Sultanlarından gerekli desteği, hürmeti gördükleri gibi, sultanların ana hedeflerinden biri olan Sünnîliğin zafere eriştirilmesi planı, onların gayelerine de uygun düştüğü için, kargaşa ve fikrî anarşiye karşı Selçukluları desteklemişlerdir. Genelde olduğu gibi, Selçuklu döneminde de mutasavvıflar insanları ibadete, ihlase ve birliğe çağırmuşlar, Selçuklu Sultanları da bu hususlarından dolayı sûfilere korumuş ve onlara destek olmuşlardır.²⁴ Sûfilerin insanlar üzerindeki etkileri sayesinde toplumda birlik ve dayanışma meydana gelmiştir. Bu etki aynı zamanda sûfilerin toplumda önemli bir mevki ve güç kazanmasına da sebep olmuştur.²⁵

Selçuklu Sultanları'nın sûfilere olan saygıları belgelerle de tevsîk edilebilmektedir. Râvendî'nin nakline göre: "Sultan Tuğrul Bey Hemedan'a geldiği vakit, orada evliyadan üç pîr vardı: Baba Tahir²⁶, Baba Cafer ve Şeyh Hamşâ. Hemedan civarında Hızır denen küçük bir dağ vardı ve bunlar onun üstünde oturuyorlardı. Sultanın gözü onlara ilişti. Ordu kalabalığını durdurup atından indi ve veziri Ebu Nasr el-Kündürî ile yanlarına giderek, ellerini öptü. Baba Tahir bir az mecnun gibi idi. Sultana dedi: "Ey Türk Allah'ın kullarına ne yapacaksın ?" Sultan dedi: "Ne buyurursun." Baba dedi: "Allah'ın buyurduğu şeyi yap. Ayet: (Muhakkak ki Allah adaleti ve ihsan yapmayı emreder"²⁷ Sultan ağlayarak dedi: "Öyle yaparım." Baba onun elini tuttu ve dedi: "Benden kabul ediyor musun ?" Sultan cevap verdi: "Evet." Baba'nın parmağında senelerden beri abdest aldığı ibriğin kırık başı vardı. Onu parmağından çıkarıp sultanın parmağına geçirdi ve "Âlem memleketini bunun gibi senin eline koydum. Adalet üzere ol" dedi. Sultan onu her zaman, muskaları arasında saklar, bir muharebe olunca, parmağına takardı."²⁸ Bu ifadelerden Tuğrul Bey'in sûfilere gösterdiği saygı yanında Türklerde mevcut "Cihan hâkimiyeti fikri"nin zamanın sûfilerince de bilindiği ve âdeta teşvik edildiği gözlenmektedir.

Aynı anlayışın takipçisi olan Nizâmülmülk, sûfî ve dervişlere karşı çok hürmetkârdı. Çünkü vezirlikten önce bir emirin yanında çalışırken, bir sûfî ona

²⁴ H.Emin, a.g.e., s.281: F.Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA. VII*, s.286 vd; Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş I*, İstanbul 1990, s.348 vd.

²⁵ A. M. Hasaneyn, , *Selâçika İnan ve'l-İrak*, Kâhire 1380/1970, s.181.

²⁶ Kâsim Ganî, *Tarihu't-Tasavvuf fi'l-İslâm*, Kâhire 1970, s. 671; Ahmed Kemâleddîn Hilmî, *es-Selâçika fi't-Tarihi ve'l-Hadârat*, Küveyt 1406/1986, s. 304.

²⁷ Kur'an-ı Kerim, 46, 16.

²⁸ Râvendî, Muhamed b. Ali b. Süleyman, *Rahat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr I* (Gönüllerin Rahatı Ve Sevinç Alâmeti),(trc. A.Ateş), Ankara 1957, s. 97 vd.

gelerek “sen sana faydalı olan işlerle ilgilen, köpeklere yem olacak adamla değil, dedi ve gitti. Emir o gece sarhoş olarak dışarı çıkınca onu tanımayan konağın köpekleri tarafından parçalanarak yenmişti. Nizâmülmülk, bu olaydan sonra ben sûfilerin keşfen bazı şeyleri bildiklerini anladığım için onlara saygım sonsuzdur” demişti.²⁹ Bu sebeple Nizâmülmülk de ulemâya ve sûfilere büyük itibar göstermiştir. Bu şahıslar Nizâmülmülk’ün meclisinden hiç eksik olmazdı.

Nizâmülmülk, devrin ünlü sûfisi Ebu Ali ed-Dakkâk ve Ebu Abdurrahman es-Sülemî’nin sohbetlerine katılarak onlardan tefeyyüz etmişti. Onun sûfilere fazlaca ilgi gösterdiğini gören Melikşah vezirine mektup yazarak: “Bu insanlar gece gündüz senin meclisine gelerek, senin işine engel oluyorlar. Bir emir ver ki, ancak senin iznin olduğu zaman huzuruna girebilsinler.” Nizâmülmülk, Sultan’a: “Bu tâife İslâm’ın temelidir, onlar dünyanın ve ahiretin süsüdür. Eğer onlar benim başıma bile otursalar, bu bana ağır gelmez” şeklinde cevap verdi.³⁰

Devrin büyük âlimlerinden Kuşeyrî ve Cüveynî, Nizâmülmülk’ün huzuruna geldiklerinde, onların ayağına kalkar ve yanına oturturdu. Fakat dönemin büyük sûfilerinden olan Ebû Ali el-Fârmedî huzuruna geldiğinde ise ayağa kalkar, el-Fârmedî’yi kendi koltuğuna oturturur, kendisi de onun önünde otururdu. Bu durumun sebebi sorulduğunda: Kuşeyrî ve benzerleri beni gördüklerinde şahsımı överek, bende olmayan sıfatlarla anmaktadırlar. Bu da bende gurur oluşturmaktadır. Oysa el-Fârmedî, benim ayıplarımı ve kusurlarımı saymakta, dolayısıyla gerçeği bulmama yardımcı olmaktadır; bu yüzden ona daha fazla hürmet gösteriyorum, demişti.³¹

Selçuklular devrinde Ebû Ali ed-Dakkâk ve es-Sülemî gibi büyük sûfilerin yanında yetişen, aynı zamanda Şâfiî âlimi olan Abdurrahmân ed-Davudî de (öl.1075), Nizâmülmülk üzerinde tesirli olan bir şahsiyetti. Nizâmülmülk bu âlimin vaazını dinlemiş, ed-Davudî ona: “Allah seni kullarına hâkim kıldı. Kıyamet gününde onları senden sorarsa ne cevap verirsin” diye sormuş, bu soru karşısında Nizâmülmülk ağlamıştı.³²

Nizâmülmülk’ün sûfilere ikramda bulunması bâzılarını rahatsız etmekteydi. Selçuklular döneminin büyük sûfilerinden olan Şeyh Ebû Saîd Ebu’l-Hayr’ın oğlu Ebû Tâhir İsfehan’a gelince Nizâmülmülk bu şahsa büyük ikramlarda bulunmuştu. O vakit şiddetli bir şekilde sûfilere karşı çıkan bir Alevî (ve seyyid)

²⁹ İbn Hallikân II, s. 128; İbn Kesîr XII, s. 151.

³⁰ İbnü’l-Cevzî XVI, s. 302; İbn Kesîr XII, s. 151.

³¹ İbnü’l-Cevzî XVI, s. 303; İbn Kesîr XII, s. 151; İbn Hallikân II, s. 128.

³² İbnü’l-Esîr, İmâduddîn Ebu’l-Hasan, *el-Kâmil fi’t-Tarih XII*, Beyrut 1402/1982, s.101; İbn Kesîr XII, s.

vardı. Bu şahıs, Nizâmülmülk'e abdest almasını bilmeyen, şerî ilimlerden habersiz şahıslara mal vererek onları yücelttiğini, dolayısıyla yanlış yaptığını söyleyince, Nizâmülmülk bunun böyle olmadığını söyleyerek, bahsedilen şahsın huzurunda Ebû Tâhir'in imtihan edilmesini istemiş ve Ebû Tâhir'in imtihanı kazanması üzerine çok sevinmişti.³³

Devletin himaye ettiği âlim ve zâhitlerin sayıları ile onlara harcanan rakamlar meselenin Selçuklular katında ne kadar önemli sayıldığıнын delilidir. Bu kadar ihanda bulunulan zümreler faaliyetlerini daha serbestçe yürütmekle kalmamış, bu faaliyetler için devletin daha güçlü olması gerektiğini kavrayarak, onun bütünlüğü, devamı yönünde hizmet vermişlerdir. Bu siyaset hem devletin devamı, birlik ve beraberliği, hem de sûfliğin intişarı açısından birbirleriyle örtüşmekte, hedefler bakımından da paralellik arz etmektedir.

Selçuklular Sünnî tasavvuf anlayışının gelişmesi ve devamı noktasında ciddi katkı sağlamışlardır. Bâtınî ve Hint fikirlerinin İslâm'a ve Sünnî tasavvufa girmesini istemeyen devrin sûfileri bu konuda gayret sarf etmişlerdir. es-Serrâc'la başlayan Sünnî tasavvufu izah ve müdafaa görüşü, Nisabur'da Kuşeyrî ile devam etmiş,³⁴ onunla birlikte şeriat ile hakikatin birleşmesi temin edilmiştir.³⁵ Tasavvuf tarihinde önemli bir iş başaran Kuşeyrî, şeri ilimlere ve tasavvufa vâkıf olmanın cesareti ile şeriatı tasavvufuyla barıştırmak için, tasavvufu şeriate yaklaştırarak, bu ilmin ahenkli ve uyumlu bir izahını yapmıştır.³⁶

Kuşeyrî çizgisiyle devam eden, şerî ölçülere uygun ve onlarla çelişmeyen tasavvuf anlayışı Kuşeyrî'nin öğrencisi Ebû Ali el-Fârmedî (öl.1084) ile devam etmiştir. el-Fârmedî bir noktada Kuşeyrî ile Gazâlî'yi birbirine bağlayan köprü vazifesi görmüştür.³⁷ el-Fârmedî değişik âlimlerden ilim aldıktan sonra Nisabur'a gelerek burada Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'ın ve Kuşeyrî'nin derslerine devam etmiş, sonra Tus'a gidip burada ahvâl ve mücâhede sahasında sûfiyyenin büyük şeyhlerinden olan Ebu'l-Kâsım Gurgânî'nin terbiyesinde kendisini yetiştirmişti.³⁸ Ebû Ali Fârmedî, aynı zamanda sonraki tasavvuf hareketlerinde büyük yeri olan Yusuf Hemedanî'ye de hocalık yapmıştır. Yusuf Hemedanî'nin halifelerinden Ahmed Yesevî'nin Yesevî Tarikatı, Abdulhalik Ğucdüvanî'nin de Nakşabendî

³³ Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliya*, (trc. Süleyman Uludağ), Bursa 1984, s. 841 vd.

³⁴ Şevki Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab V*, Kâhire 1990, s. 518 vd.

³⁵ Ş.Dayf, a.g.e., V, s. 621 vd.

³⁶ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978, s. 17; Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî", *S.G.A.D. VII*, İstanbul 1995, s. 18.

³⁷ es-Subkî VI, s.209; M.S. Şeyh ,a.g.m., s. 206; Salih Ahmed eş-Şâmî, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, Dimaşk 1413/1993, s. 107 vd.

³⁸ H. K. Yılmaz, a.g.m., s. 30.

tarikâtının kurucusu olduğu düşünülürse, bu şahsın önemi bir kez daha ortaya çıkar.³⁹

Selçuklular döneminin bir başka önemli mutasavvıfı olan Ahmed Gazâlî de İmam Gazâlî'nin kardeşi olup, Ebu Bekir en-Nessâc'ın terbiyesinde yetişmiştir.⁴⁰ en-Nessâc, İmam Gazâlî'nin şeyhi Fârmedî'nin yetişmesinde de önemli yeri olan Ebu'l-Kâsım Gürgânî'nin müritlerindedir. Dolayısıyla Şeyh Gürgânî iki kardeşin yetişmesinde de önemli etkiye sahiptir. Ahmed Gazâlî, sadece kendi döneminde vaaz ve nasihatleriyle insanları etkilemekle kalmamış, yetiştirdiği talebeleri ve fikirleriyle sonradan gelenleri de etkilemiştir. Bunların en meşhurları Hemedân kadısı Aynu'l-Kudat Hemedânî (öl.1130)⁴¹ ve Şeyh Ebû'n-Necib Es-Sühreverdi (öl.1167)'dir.⁴²

Selçukluların ve vezir Nizâmülmülk'ün ana gayesi Sünnî İslâm düşüncesini korumak olduğundan dolayı devletin politikalarını tahakkuk ettirmek üzere açılan Nizâmiye Medreseleri ve hocalarında da bu anlayışı görmek mümkündür. İmam Gazâlî ve kardeşi Ahmed Gazâlî örneklerinin yanında diğer müderrislerde de bu durum görülmektedir. Nitekim Nizâmiye müderrislerinden Ebû İshak'ın öğrencilerinden Ebu'l-Kâsım el-Askerî (öl.1080)⁴³ ve Muhammed b. Half et-Tikritî gibi şahsiyetler yaşadığı çağın şeyhi ve asrının zâhidi idiler.⁴⁴ Başka bir müderris İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (öl.1085)'nin babası Ebû Abdurrahman el-Cüveynî (öl.1039), el-Kuşeyrî ve dönemin meşhur sûfîlerinden Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'la birlikte es-Sülemî'nin müridi idi.⁴⁵ Cüveynî'nin amcası olan Ali b. Yusuf el-Cüveynî de devrin önemli şahsiyetlerinden ilim tahsil etmiş, tasavvufî yönü ağır basan ve bu sahada "Kitâbu's-Seluve" adlı eserin yazarıdır.⁴⁶ Zâhirî ilimlerin yanında tasavvufa da bu kadar âşina olan bir çevrede yetişen Cüveynî, zamanın büyük muhaddisi ve "Hılyetü'l-Evliya" adlı eserin müellifi Ebû Nuaym e İsfahanî es-Sûfî'nin yanında yetişmiş⁴⁷ ve onun gözde müritlerinden biri olmuştu.⁴⁸

³⁹ İbn Hallikân VII, s. 78; Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dimî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, 142 vd.

⁴⁰ Abdurrahmân b. Ahmed Câmî, *Nefehâtu'l-Üns*, (trc. Lâmiî Çelebi), İstanbul 1993. a.g.e., s. 408.

⁴¹ ez-Zehabî, el-İber II, s. 426; Süleyman Uludağ, "Aynu'l-Kudat Hemedânî", *S.G.A.D. VII*, İstanbul 1995, s. 46 vd.

⁴² İbnü'l-Esîr XI, s.333; İbn Hallikân III, s.204 vd; Ethem Cebecioğlu, "Abdulkahir Ebu'n-Necib Sühreverdi", *S.G.A.D. VII*, İstanbul 1995, s. 66 vd.

⁴³ İbn Kesîr XII, s. 131.

⁴⁴ es-Subkî VI, s. 103, Nu : 2.

⁴⁵ es-Sülemî, a.g.e., s. IXX- XXVI; S. Ateş, Sülemî ..., s. 55 vd.

⁴⁶ M.ez-Zuheylî, a.g.e., s. 52.

⁴⁷ Şemseddîn ez-Zehabî, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm (421-430)*, (tah.Ömer Abdusselâm et-Tedmurî), Beyrut 1414/1993, s. 275; İbn Hallikân I, s. 91.

Yukarıda bir kısmının isimleri zikredilen şahsiyetler Selçuklular döneminin önemli âlimleri olmanın yanında Vezir Nizâmülmülk'ün de dostları olan şahsiyetlerdir. Devletin eğitim ve din politikaları Nizâmülmülk'le birlikte bu şahısların yetiştirdiği öğrenciler ve yazdıkları eserlerle belirlenmiştir. Bu açıdan Nizâmülmülk'ün tasavvufa ve sûfilere bakışını da açık bir şekilde göstermektedir.

B-SİYASÎ FİKİRLERİ

Nizâmülmülk'ün yönetimdeki kabiliyeti ve basireti daha Alp Arslan'ın saltanata geçişinde görülmüştür. O, Kutalmış'a karşı Alp Arslan'ı cesaretlendirerek saltanatını temin ettiği gibi, kardeşi Kavurt isyanı karşısında da aldığı tedbirlerle Alp Arslan'ın saltanatını garanti altına almıştır. Benzer şekilde Kavurt Bey, Sultan Melikşah'a karşı isyan ettiğinde de Türkmenlerin beklentilerini boşa çıkarmak için, Kavurt'u yayının kirişiyile boğdurup, onları Melikşah'ı tanıyacak yola sokmuş ve itaati temin etmiştir.⁴⁹ Bütün bunlar onun "hükümdarların başarıları vezirlerin başarılarıyla mümkündür" görüşüne uygun düşen davranışlardır.⁵⁰ Bunları yaparken kendisi Fars asıllı olmasına rağmen Türk yöneticilerin ve askerlerin düşüncelerini iyi okuduğunu, onların geçmişlerinden gelen kültür kodlarına uygun davrandığını görmekteyiz.

Devlet yönetiminde risk almaktan ve doğru bildiği konularda sultanla farklı düşünmekten geri kalmamıştır. Bunu yaparken izahlarla sultanı ve çevresini ikna edecek gerekli deliller sunmuştur. Bu onun devlet adamlığı yanı sıra feraset sahibi bir insan olmasından kaynaklanır. Nitekim ordudan ihraç edilmek istenen 7 000 kişinin ihracına; bunlar terzilik, tüccarlık bilmezler, o yüzden başımıza iş açarlar. Bunların vereceği zararı kapatmak için bunlara ödenen maaştan fazlasını ödemek gerekir, diyerek karşı çıkmıştı. Hakikaten bu insanlar işsiz kalınca Tekiş'in yanına giderek onun kuvvetlerine katılmıştı. Bunlarla kuvvetlenen Tekiş, Merv ve Tirmiz'i işgal etmiş Horasan'ı almak için Nişabur üzerine yürümüşü. Sultan Melikşah, epey gayret sarf ederek bu gaileden kurtulabilmişti.⁵¹ Benzer şekilde Tâcülmlük ve adamları tarafından çok para harcamak ve yüksek sayıda ordu beslemekle suçlanarak 400 000 kişilik ordunun sayısının 70 000'e düşürülmesi sultana teklif edilmişti. Nizâmülmülk, buna karşı çıkararak tam tersine ordunun sayısının 700 000'e çıkarılmasını, çünkü güçlü ülkelerin güçlü

⁴⁸ M. S. Şeyh, a.g.m., s.241.

⁴⁹ M. Altay Köymen, "Selçuklular Devrinde Türk-İran İşbirliği" *İran Şahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*" İstanbul 1971, s. 312.

⁵⁰ Nizâmülmülk, *Siyâset-Nâme*, s. 30.

⁵¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1965, s. 147 vd.; M.A.Köymen, a.g.m., s. 314.

orduyla kâim olabileceğini ileri sürmüş, yine ordudan çıkarılan askerlerin başkasına asker olarak devletin başına iş açabileceğini söylemiştir.⁵²

Sultan Melikşah'ın Türkistan seferinde Ceyhun Nehri geçildiğinde gemicilerin ücretinin Antakya vergilerinden ödenmesini istemişti. Gemicilerin yakınması üzerine, gemicilerin ücretlerini almada bir sıkıntı olmadığını söyledikten sonra; devletimiz o kadar güçlü ve sınırları o kadar geniştir ki, isterse Ceyhun gemicilerinin ücretini Antakya gelirlerinden verebilir, bunu tarihe not düşmek için istedim, demek suretiyle devlet ve devletin azameti fikrine ne kadar önem verdiğini göstermiştir.⁵³ Bunlar vezirin, devlet idaresindeki mahareti yanında muhtemel gelişmelere karşı öngörüsü ve tavrını da gösterir.

Nizâmülmülk'ün yönetim konusundaki eseri "Siyâsetname" alanında çok meşhur olup, İslâm dünyasında yaygın olan "Nasîhatü'l-Mülûk" türünden eserlerdendir. İdarenin içinden gelen biri olarak dikkatli gözlemlenelerde bulunan, düşüncelerini yaşayarak ve tecrübe ederek geliştiren Nizâmülmülk, sadece teori ile yetinmemiş, düşüncelerinin uygulanabilir olup olmadığını da yaşayarak görmüştür. Bu açıdan gerçekçi ve pratiğe yönelik fikirlerin sahibidir. Nizâmülmülk uygulamalarında yönetimde devletin gücünü ve tebaaya olan şefkati çok ince bir çizgide gösterebilmiştir. Siyasetnamesinde de belirttiği şekliyle halka eziyetin onları sultandan ve devletten uzaklaştıracağını bilmekteydi. Onun yaşayarak öğrendiği düşüncelerinin tamamı konuyla ilgili kaleme aldığı eserinde görülmektedir.

Nizâmülmülk eserini çeşitli fasıllara ayırarak iyi bir yönetimin nasıl olması gerektiğini anlatmakta, değişik dönemlere ait hükümdarlardan örneklerle görüşlerini teyit etmektedir. Çeşitli alanlardan örnekler vermesine rağmen değiştirmedeği tek şey saltanatın Selçukluların hakkı olduğu ve onun meşruiyetidir. Nizâmülmülk'e göre saltanat Allah'ın lütfu olup, insanın istemesiyle elde edilmez; ancak ilahî nasb yoluyla ve irsî olarak o makam elde edilebilir.⁵⁴ Bu görüşüyle, hükümdarlık için Türklerde mevcut "Tanrıdan Kut alma" ve "Aşına boyundan olma" geleneğini bilerek, Türk devlet geleneğine bağlı bir yoruma gittiğini söylemek durumundayız. Nitekim sultanı dinî ve dünyevî otorite olarak kabul etmenin yanında, din ve devleti iki kardeş gibi görmesi de yine saltanatın meşruluğu için yapılan yorum olarak görmek lazım.⁵⁵

⁵² A. Taneri, a.g.m., s. 126; M.A.Köymen, a.g.m., s. 315.

⁵³ O. Turan, a.g.e., s. 152; M.A.Köymen, a.g.m., s. 316; A.Taneri, a.g.m., s. 110

⁵⁴ Nizâmülmülk, Siyâset-Nâme, s. 11 vd.; M. Rüknuddin Hassan, "Nizâmülmülk", (çev. Y. Ziya Cömert), *İslam Düşünce Tarihi II*, İstanbul 1990, s. 385.

⁵⁵ M. R. Hassan, a.g.e., s. 392,

Bunda yukarıda zikrettiğimiz saltanat fikrine ne kadar bağlı olduğunu görmek mümkündür.

Nizâmülmülk'ün yaşadığı dönemde siyaset ve hilâfet konularında eserler kaleme alan âlimler farklı düşünceler ileri sürmüşlerdir. Dönemin önde gelen âlimlerinden olan ve halifenin elçisi olarak Tuğrul Bey'e gelen İmam Maverdi kaleme aldığı "el-Ahkâmu's-Sultaniyye" adlı eseriyle tamamen hilâfetin Kureyş'in hakkı olduğu doktrinini savunur. Mâverdî eserinde, İslâm âmme hukukunun teorik meseleleri üzerinde durarak, halîfenin gerekliliğini izah edip, bunu aklî ve naklî delillerle gerekli göstermeye çalışır.⁵⁶ Maverdî'ye göre halîfenin görevleri dinî gelişmeyi himaye, adâleti ve düzeni sağlamak şeklinde özetlenebilir.⁵⁷ Mâverdî'nin eserinde göstermek istediği şey dinî otorite sahibi halîfe ile siyasî otorite emîr arasındaki yetki paylaşım alanlarının sınırlarının çizilmesi için teorik bir temel sağlamaktır.⁵⁸

Diğer bir âlim ise yazdığı eserleri Nizâmülmülk'e ithaf edecek yakın dostu olan İmamı'l-Harameyn Cüveynî'dir. Cüveynî de "Ğiyâsu'l-Umem fi İltiyâ si'z-Zulem" adlı eserinde aynı yoldan yürümüştür. Cüveynî, eserinde imâmda bulunması gereken şartların başında Kureyş'ten olma şartı getirir.⁵⁹ O, tamamen dinî ve siyasî otoriteye sahip bir imâm (halîfe) düşündüğünden olsa gerek ki imâmın, itaatinden çıkanlara karşı asker sevk etmekten tutun,⁶⁰ sınır bölgelerinde kaleler inşa ederek bunların ihtiyaçlarının karşılanması hususlarını bile imâmın görevleri arasında gösterir.⁶¹ Cüveynî'nin tanımladığı halife de tamamen klasik hilâfet teorisine uygun bir halifelik anlayışıdır.

Aynı dönemin bir başka siyaset bilimcisi ve Nizâmülmülk'ün hemşehrisi olan İmam Gazâlî ise daha farklı bir bakış açısıyla meseleyi ele almıştır. Haçlı seferleriyle zarar gören İslâm dünyasının halini müşahede eden Gazâlî, bu durumdan Müslümanları kurtaracak yegâne güç olarak Selçukluları gördüğü için, saltanatı gayri meşru addetmeyerek hocası Cüveynî ve Meverdi'ye göre daha gerçekçi davranmıştır. Bu durum Gazâlî'yi, bu iki görüş arasında bir uzlaşma bulmaya sevk etmiş, "hilâfet"i kabul eden, fakat "saltanat"ı da

⁵⁶ Mahmut Arslan, "İslâm'da Devlet Düşüncesi ve Kutadgu-Bilig", T.E.D., S.13, (1987), s. 76.

⁵⁷ Harun Han Şirvani, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar*, (trc. Kemal Kuşçu), Ankara -, s. 131; M.Arslan, a.g.m., s. 76; Mücahid, a.g.e. 130 vd.

⁵⁸ A.Ocak, a.g.e., s.315 vd. ; Erwin I.J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, (trc. Ali Çaksu), İstanbul 1996, s. 42.

⁵⁹ Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik, *Ğiyâsu'l-Umem fi İltiyâsi'z-Zulem (el-Ğiyâsi)*, (tah. M.Hilmî-F.Abdülmünim Ahmed), İskenderiye 1989, s. 92.

⁶⁰ Cüveynî, Ğiyâsi, s. 150.

⁶¹ Cüveynî, Ğiyâsi, s. 163.

reddetmeyen yeni bir görüş ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Gazâlî siyaseti, dinin ve ahlâkın zorunlu bir sonucu olarak görmekte, hayatın şartları gereği bunun lüzumlu olduğunu beyan etmektedir.⁶² Gazâlî'ye göre, halifenin her konuda otorite sahibi birisi olması gerekmez. Bu yüzden de siyasî sahadaki otoritesini güç ve kudret sahibi birisine devredebilir ki, bu güç Selçuklulardan başkası değildir. Dolayısıyla Gazâlî'ye göre halife, âdetâ dinî yetkilerle sınırlandırılmış kişidir. O, bu tanımı getirmekle bir noktada seleflerinin bahsettiği güçte gerçek halîfenin olmadığını da kabul etmiş olmaktadır.⁶³ O, halîfenin yanında sultanın varlığını da kabul ederek bunu aklî ve siyasî bir gereklilikle izah eder. Gazâlî, "Din ve sultan iki ikiz kardeştir, din esas ve sultan koruyucudur"⁶⁴ yorumuyla sultanın varlığını meşrulaştırmakla kalmamış, ona dinî bir gereklilik de vermiştir.

Hilâfet ve saltanat konusunda farklı görüşleri savunan dönemdeki bu şahıslara rağmen Nizâmülmülk saltanat fikrinden vazgeçmediği gibi, eserinde hilâfet konusuna asla yer vermez. Çağdaşı Maverdî gibi halifelerin sultanlara üstünlüğünü hukuki yola ispat etme, aynı zamanda kuvvet yoluyla belirli bir bölgeye hâkim olan sultanı halifenin bir valisi olarak addetme anlayışı şeklindeki "Emir-i müslevli" kavramını Nizâmülmülk'de göremeyiz.⁶⁵ Bu onun daha realist davrandığının bir işaretidir. Zira gücü olmayan ve tarihi fonksiyonunu ifa etmiş olan kudretli halifeler dönemi artık mevcut değildi.

Nizâmülmülk'ün "Siyâsetname" sini emsallerinden üstün kılan şey, geçmiş milletlerin idarelerinden örnekler vererek bol tarihi malzeme sağlamanın yanında,⁶⁶ yaptığı mukayeselerle de Melikşah dönemi Selçuklu Devleti'nin sosyal yapısını açıkça ortaya koymasıdır.⁶⁷ Vezir'in bu eseri yazmaktaki gayesi Selçuklu idaresini olduğu gibi tasvir etmekten öte, zamanın şartlarına ve inanışlarına göre iyi bir devlet nizamının nasıl olması ve başarılı bir hükümdarın neler yapması gerektiğini anlatmasıdır.⁶⁸ Halife konusuna hiç atıfta bulunmaması ve Selçuklu yönetimiyle Abbâsî Halîfesi arasındaki hukûkî ilişkiler konusunda özenle hiçbir şey söylememesi onun bu konudaki düşüncelerini gösterir. Aslında o, halîfenin

⁶² Fahrettin Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet*, Ankara 1995, s. 41.

⁶³ E.Rosenthal, a.g.e., s. 60 vd.

⁶⁴ İmâm Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Mısır (tsz), s. 114.; A.K.Lambton, "el-Fikrû's-Siyâsî İnde'l-Müslimîn", (trc. H. Mu'nis-İ.S. el-Amed), *Turâsu'l-İslâm III*, (1399/1978), s. 54.

⁶⁵ M. R. Hassan, a.g.e., s. 382; Ömer Menekşe, "İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmülmülk Örneği" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V* (2005), S 3, s. 202.

⁶⁶ Harun Han Şirvani, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar* (trc. Kemal Kuşçu), Ankara (tsz), s. 151.

⁶⁷ M.Rüknüddin Hassan, "Nizâmülmülk", *İ.D.T. II*, İstanbul 1990, s. 379.

⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *T.M. XII*, (1955), s. 231 vd.

otoritesinin kaynağını meşrulaştıranlara karşı, sultanın otoritesinin kaynağını meşrulaştırmakta ve bu hususu tartışmaya açmamaktadır. O'na göre, sultanın otoritesinin kaynağı halife değildir, bu tamâmen Tanrı'nın sultana ikramıdır. Bu sebepten de, yaptıklarından dolayı Tanrı'ya hesap vermek durumundadır. Bunun için sultan kullarına iyi davranmalı, halkın işlerinden gâfil olmamalıdır.⁶⁹ Nizâmülmülk, bu düşüncesiyle içinden geldiği İran saltanat sisteminden daha çok, bağlı bulunduğu Sultan'ın mensubu olduğu Türk saltanat sisteminin İslâmî değerlerle bezenmiş şeklini ortaya koymaktadır.⁷⁰ Bu şekliyle sultan, halife gibi hem "kışla"nın, hem de "câmi"nin başkanı durumundan çıkarılıp, sâdece siyasî otoritenin temsilcisi olarak görülmektedir. Dinî işler için o sahanın uzmanlarına müracaat etmesi, yine sultana tavsiye edilen hususlardandır. Kaldı ki, Nizâmülmülk'ün eserinde tanımlanan sultan; halîfeliğin gerileyişi ile ortaya çıkan İslâm siyasî hayatında yüzyıllarca devam eden tipik Müslüman sultandır.⁷¹

Nizâmülmülk, bu görüşleriyle Aristo ve Eflatun gibi tatbikattan uzak siyasî fikirlerle uğraşmamış, Rousseau gibi ilgi görmeyen görüşleri savunmamış, Machiavelli gibi her türlü ahlâkî endişeden uzak bir siyaset fikri geliştirmemiştir. Tam tersine hayatın içinden gelen, yöneten ve yönetilenleri karşı karşıya getirmeyen; uygulanabilir, hatta tatbik edilerek olgunlaşmış siyasi görüşleri savunur. Bu yüzden ona "isimsiz hükümdar" denmiştir.⁷²

Zaman içerisinde vezirin ve onunla beraber İranî unsurların gücünün devlet içinde artması Türk-İran gerilimini de beraberinde getirecektir. Nizâmülmülk'ün artan gücü onu devletin hizmetinde değil ortağı olduğu anlayışına sevk etmiştir.⁷³ Sultan'ın devlette benimle ortağım mısın, vezirlik divitini önünden, sarığını başından almalarını emretmemi mi istiyorsun? Sorusuna; Saltanata ve devlete ortak olduğumu yeni mi biliyorsun? Benim divitimle onun tahtı birbirine bağlıdır, ne zaman divit kırılırsa o zaman taç da kalkar, diyecek kadar ileri gidebilmişti.⁷⁴ Nizâmülmülk daha hayatta iken oğulları ve torunlarının işgal ettiği makamlar ve onun soyundan gelenlerin ifa ettikleri vezirlik görevi onun bu düşüncesini teyit etmektedir. Bundan anlaşıldığına göre yöneten Türk sultanların yanında vezirlerin biri hariç hemen hemen hepsinin Fars asıllı olması tarihi İran-Turan mücadelesinin örtülü bir şekilde de olsa Selçuklular döneminde de devam ettiğini söylemek yanlış olmaz. Bunun en belirgin işareti Türk devletinin resmî

⁶⁹ Nizâmülmülk, Siyâset-Nâme, s.11,15, 17; A.K.Lambton, a.g.m., s. 61; M.R.Hassan, a.g.m., s. 383.

⁷⁰ Aydın Taneri, a.g.m. s. 97 vd.

⁷¹ M.R.Hassan, a.g.m., s. 395.

⁷² H. H. Şirvani, a.g.e., 152.

⁷³ M.A. Köymen, a.g.m., s. 317.

⁷⁴ Ğ. Hondmîr, a.g.e., s. 357.

dilinin Farsça olması yanında, bürokrasiyi oluşturan kadroların da Fars asıllı olmasıdır.

SONUÇ

Selçuklu Tarihine damgasını vurmuş olan Nizâmülmülk'ün dinî ve fikrî hayatı, yaşadığı çağdaki eğitim sisteminin kendisine öğrettikleri yanında, bölgeye hâkim olan siyasî gücün telakileri doğrultusunda oluşmuştur. O, Sünnî gelenekten gelen bir şahıs olarak bu anlayışın belirlediği doğrultuda fikirlerini geliştirirken, Türk hükümdarlara vezir olmanın gereği olarak da Türk kültürü ve devlet anlayışı doğrultusunda görüşlerini şekillendirmiştir. Bunlar, uygulamanın içinden gelen, tecrübeye dayanan ve tatbik edilebilir mahiyette düşünceler olarak tarihteki yerini almıştır. Bütün bunlar, kendi tarihî tecrübemiz içinde yaşanan konular olarak bizler için kıymetli hususlardır. Başka toplumlardan ve kültürlerden örnek almak yerine, kendi tarihî geçmişimizden ve medeniyet tecrübemizden faydalanmak suretiyle tarihin önemli aktörlerinden bir olmak günümüz ve sonraki dönemler için de önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Mahmut, "İslâm'da Devlet Düşüncesi ve Kutadgu-Bilig", *T.E.D.*, S.13, (1987), s. 67-108.
- Attâr, Feridüddin, *Tezkiretü'l-Evliya*, (trc. Süleyman Uludağ), Bursa 1984.
- Câmî, Abdurrahmân b. Ahmed, *Nefehâtu'l-Üns*, (trc. Lâmiû Çelebî), İstanbul 1993.
- Cebecioglu, Ethem, "Abdulkahir Ebu'n-Necib Sühreverdi", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları (S.G.A.D.) VII*, İstanbul 1995, s. 66-69.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdulmelik, *Ğıyâsu'l-Umem fi İltiyâsi'z-Zulem (el-Ğıyâsi)*, (tah. M.Hilmî-F.Abdulmünim Ahmed), İskenderiye 1989.
- Dayf, Şevki, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab V*, Kâhire 1990.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Mısır (tsz).
- Ğanı, Kâsım, *Tarihu't-Tasavvuf fi'l-İslâm*, Kâhire 1970.
- Hasaneyn, A. M., , *Selâçika İnan ve'l-Irak*, Kâhire 1380/1970.
- Hassan, M. Rüknüddin, "Nizâmülmülk", (çev. Y. Ziya Cömert), *İslam Düşünce Tarihi II*, İstanbul 1990, s. 375-402.
- Hilmî, Ahmed Kemâleddîn, *es-Selâçika fi't-Tarihi ve'l-Hadârat*, Küveyt 1406/1986.
- Hondmîr, Ğıyâseddin, *Düsturu'l-Vüzerâ*, (tah. Fuad Abdulmuti es-Seyyâd), Mısır 1980.
- Hüseyin Emîn, *Tarihu'l-Irak fi'l-Asri's-Selçukî*, Bağdad 1965.
- el-Hüseyinî, Sadreddin, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçûkiyye* (trc. N. Lügal), Ankara 1943.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân II*, (tah. İhsân Abbâs), Beyrut 1397/1977.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye XII*, Kâhire 1413/1992.
- İbn Receb, Zeynuddîn Ebu'l-Ferec el-Hanbelî, *Kitâbu'z-Zeyli alâ Tabakâti'l-Hanâbile III*, Beyrut (tsz).
- İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn Ebu'l-Kâsım, *Buğyту't-Taleb fi Tarihi Haleb*, (nşr. Ali Sevim), Ankara 1976.
- İbnü'l-Cevzî, , Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umemi ve'l-Mülûk XV*, (tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992.
- İbnü'l-Esir, İmâduddîn Ebu'l-Hasan, *el-Kâmil fi't-Tarih XII*, Beyrut 1402/1982.
- İbnü'l-İmâd, Şehâbeddin Ebu'l-Feth ed-Dımaşkî, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb III*, (tah. A. el-Arnaût- M. el-Arnaût), Beyrut 1410/1989.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *T.M. XII*, (1955), s. 231-256.
- el-Kazvînî, Zekeriya, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbâd*, Beyrut (tsz).
- Korkmaz, Fahrettin, *Gazâlî'de Devlet*, Ankara 1995.
- Köprülü, F., "Hârizmşahlar", *İA. VI*, s.265-296.
- Köymen, M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983.
- , "Selçuklular Devrinde Türk-İran İşbirliği" *İnan Şahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*" İstanbul 1971, s. 293-327.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risalesi*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978.
- Lambton, A.K., "el-Fikru's-Siyâsi İnde'l-Müslimîn", (trc. H. Mu'nis-İ.S. el-Amed), *Turâsu'l-İslâm III*, (1399/1978), s. 33-76.

- Marûf, Nâci, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât ve Medârisu'l-Meşriki'l-İslâmî*, Bağdâd 1393/1973.
- Menekşe, Ömer, "İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmülmülk Örneği" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V* (2005), S 3, s. 193-211.
- Nizâmülmülk, Hasan b. Ali et-Tûsî, *Siyâset-Nâme*, (trc.M.A.Köymen), Ankara1982.
- en-Nuveyrî, Muhamed b. Kâsım, *Kitâbu'l-İlmâm VI*, (tah. Azîz Süryâl Atıya), Haydarabad 1393/1973.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002.
- , *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017.
- , "Bir Terör Örgütü Olarak Bâtınîlik ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" *Dinî Araştırmalar Dergisi(Din ve Terör Özel Sayısı)*, C. VII, S.20, s. 163-178.
- , "Selçuklu Hâkimiyeti Karşısında Oluşan Şii (Bâtinî)-Haçlı İttifakı ve Doğurduğu Sonuçlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.181 (Temmuz-Ağustos 2009), s. 95-110.
- , "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler V*, Ankara 2002, s. 721-727.
- , "Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlerin Mezhebî Yönü ve Bunun Devlet Politikalarındaki Yansımaları", *Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*, Ankara 2014, s.15-40.
- Özaydın, Abdulkerim, "Nizâmülmülk", *DİA XXXIII*, s. 194-196.
- Râvendî, Muhamed b. Ali b. Süleyman, *Rahat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr I* (Gönüllerin Rahatı Ve Sevinç Alâmeti),(trc. A.Ateş), Ankara 1957.
- Rosenthal, Erwin I.J., *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, (trc. Ali Çaksu), İstanbul 1996.
- Subkî, Tâceddîn Ebû Nasr, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ III*, (tah. A.M.el-Hulv- M.M. et-Tenâhî), Mısır 1964-1976.
- eş-Şâmî, Salih Ahmed, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, Dimaşk 1413/1993.
- Şirvani, Harun Han, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar*, (trc. Kemal Kuşçu), Ankara (tsz).
- Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi V/8-9 (1967)*, s. 75-184.
- Tanilli, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş I*, İstanbul 1990.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1965.
- el-Uleymî, Ebu'l-Yumn Mucîruddîn, *el-Menhecu'l-Ahmed fi Terâcimi Ashâbi el-İmamı Ahmed II*, (tah. M. Muhyiddîn Abdulhamîd - Adil Nuveyhid), Beyrut 1404/1984.
- Uludağ, Süleyman, "Aynu'l-Kudat Hemedânî", *S.G.A.D. VII*, İstanbul 1995, s. 44-49.
- , "Kuşeyrî", *S.G.A.D. VII*, İstanbul 1995, s. 15-18.
- Useyrî, Merîzen Saîd Merîzen, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçûkî*, Mekke 1407/1987.
- (Yaltkaya) M.Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *T. M. I*, (1925), s. 101-118.
- ez-Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdullah, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ XVIII*, (tah. Şuayb el-Arnaût-M.Nuaym el-Arkasûsî), Beyrut 1416/ 1996.
- , Şemseddîn, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm (421-430)*, (tah.Ömer Abdusselâm et-Tedmürî), Beyrut 1414/1993.
- , Şemseddîn Ebû Abdullah, *Tezkiretü'l-Huffâz III*, Beyrut (tsz).
- Zeydân, Corcî, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî II*, Beyrut (tsz).

ez-Zuheyli, M., *el-Îmâmu'l-Cüveynî*, Dımaşk 1412/1992.

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VEZİRİ VE TÜRK TARİHİNİN ÖNEMLİ DEVLET ADAMLARINDAN NİZÂMÜ'L-MÜLK (1018-1092)

NIZÂM AL-MULK (1018-1092): THE MINISTER OF THE GREAT SELJUK STATE AND ONE OF THE IMPORTANT STATESMEN IN TURKISH HISTORY

Muharrem KESİK*

Öz

Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Türk tarihinin meşhur devlet adamlarından biri olan Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün gerçek adı Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî'dir. Abbâsî Halîfesi el-Kâim bi-emrillah kendisine "Nizâmü'l-Mülk" (devletin düzeni) lâkabını vermiş ve bu lâkap ile meşhur olmuştur.

Selçuklularda önemli bir görev olan "Atabeglik" unvanını ilk kez kullananın Vezir Nizâmü'l-Mülk olduğu kabul edilmektedir.

Selçuklu veziri, Sultan Alp Arslan'ın emriyle başta Bağdâd olmak üzere çeşitli şehirlerde kurduğu ve kendi adına nispetle "Nizâmiye Medreseleri" diye anılan ilk resmî eğitim kurumlarıyla ilmin gelişmesi için çaba harcamış medreselere kitaplar bağışlamış ve araziler vakfetmiştir.

Nizâmü'l-Mülk, Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirlik makamında görev yaptığı dönemde, Türk-İslâm unsurlarını birleştirerek İktâ' Sistemi'ni geliştirmiş ve daha düzenli bir yapıya kavuşturmuştur. Tarım topraklarını iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etmesi ülkenin refah düzeyinin artmasını sağlamıştır.

Sultan Alp Arslan ve Melikşâh zamanında birçok savaşta önemli rol oynayan Nizâmü'l-Mülk, orduya çok önem vermiş, yaptığı düzenlemeler ve aldığı tedbirlerle Büyük Selçuklu ordusunu Ortaçağ'ın en güçlü ordusu haline getirmiştir. Sâ mânî ve Gaznelilerin devlet teşkilatını örnek alarak Büyük Selçuklu Devleti'nin Merkez (Dîvân Teşkilâtı) ve Saray Teşkilâtı'nı oluşturmuş ve İslâm geleneklerine uygun biçimde mahkemeler kurmuştur.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye,
muhammedkesik@gmail.com.

Nizâmü'l-Mülk, devlet idaresinde kendi görüşlerini belirten bir de Farsça eser kaleme almıştır. Siyâsetnâme adlı bu eser birçok kere neşredildiği gibi, Türkçe dışında çeşitli dillere de tercüme edilmiştir.

Vezir Nizâmü'l-Mülk, adaleti, siyasî-idarî kabiliyeti, cömertliği, güzel ahlâkı ve çok bilgili kişiliği ile tanınırdı. Halkın haksızlığa uğramaması için çaba gösterir, devlet kapısının şikâyet ve isteklerini dile getirmek isteyen halka daima açık olmasını isterdi. Âlimlere ve sûfilere değer verir ve onların sohbet meclislerine katılmaktan keyif alırdı. Selçuklu topraklarında mezhep çatışmalarını önlemek için de bazı tedbirler almıştır. Nizâmü'l-Mülk, Bâtınîler ile de askerî, siyasî ve ilmi yöntemlerle mücadele etmiş ve bu yüzden Bâtınîlerin en büyük düşmanı haline gelmiştir. Burada kısaca özetlemeye çalıştığımız Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün hayat hikâyesini yazmış olduğumuz makalede ayrıntılı bir şekilde ve kaynaklara dayalı olarak bulacaksınız.

•

Anahtar Kelimeler

Vezir, Nizâmü'l-Mülk, Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Alp Arslan, Sultan Melikşâh

•

Abstract

The real name of Minister Nizâm al-Mulk, who was one of the famous statesmen of the Great Seljuk State and of Turkish history, was Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî. The Abbâsîd Caliph el-Kâim bi-emrillah gave him the name "Nizâm al-Mulk" (state order) and his fame is derived from this name.

It is acknowledged that the first person with the title Atabeg, having important duty among the Seljuks, was Minister Nizâm al-Mulk.

Through the first official educational institutions, known as "Nizamiyye Madrasas", which he established based on the order of Sultan Alp Arslan in various cities, foremost among them Baghdad, the Seljuk Minister strove to develop knowledge and he donated both books and land for the madrasas.

During the time that Nizâm al-Mulk served as the Minister of the Great Seljuk State, he brought Turkish and Islamic elements together by developing the Iqtâ System and introduced a more organized structure. His allocation of income to soldiers, by means of separating agricultural lands into iqtâ regions, ensured the improvement of living standards in the nation.

Nizâm al-Mulk played a role in many battles during the time of Sultan Alp Arslan and Sultan Malikshâh. He gave great importance to the army and through the organization he instituted and the measures he took, the Great Seljuk army became the strongest of the Middle Ages. He took the examples of the Sāmānîds and Ghaznavids states institutions to form the Great Saldjuk State's Central Council of State (Divāniyya Governance) and the Palace Council, as well as setting up the courts in a manner appropriate for Islamic traditions.

Nizâm al-Mulk also wrote a work in Persian putting forth his views on state administration.

The work, called Siyâsetnâme, has been published many times and translated into other languages besides Turkish.

The Minister, Nizâm al-Mulk was known as a person who was just, capable in political and administrative matters, generous, morally upright and knowledgeable. He endeavoured to see that people were not treated unjustly and he wanted the door of the state to remain open at all times for the people to voice their complaints and requests. He valued scholars and sufis and took pleasure in participating in their discussions. In order to prevent the sectarian tensions in the Seljuk territory, he took certain measures to prevent them. Nizâm al-Mulk fought against the Bâtınıyya with militarily, political and scientific methods, which consequently made him the greatest foe of Bâtınıyya. We have here tried to provide a brief summary of Minister Nizâm al-Mulk and you will find more detailed information about his life in the article we have written, which is based on the sources.

•

Keywords

Minister, Nizâm al-Mulk, Great Seljuk State, Sultan Alp Arslan, Sultan Malikshâh

NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN ÇOCUKLUĞU VE HAKKINDAKİ İLK BİLGİLER

Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Türk tarihinin meşhur devlet adamlarından biri olan Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün gerçek adı Hasan b. Ali b. İshâk b. el-Abbas¹ et-Tûsî'dir. 10 Nisan 1018 (21 Zilkade 408)² tarihinde Horasan'ın Tûs şehrine bağlı Râdkân köyünde doğdu.

Babası Ali b. İshâk, Gaznelilerin Tûs âmili ve Nûkân kasabasının dihkânı idi. Nizâmü'l-Mülk'ün annesi, o henüz bebekken öldüğünden onun eğitimiyle babası ilgilendi. Babasının, onu sütannelere götürüp büyüyünceye değin parayla emzirttiği söylenir.³ Babasının çok fakir olduğu ve bu yüzden çocukların eğitimiyle ilgilenemediğine dair rivayetler doğru değildir.⁴

Onun, Tûs'un bucaklarından Râdgân ve Beyhak yörelerindeki çiftlik sahiplerinden birisinin oğlu olduğu da rivayet edilir.⁵ Nizâmü'l-Mülk biraz büyüyünce; kader onu biraz Arapça öğrenmeye sevk etti ve bu durum, onun memur olup vergi toplamaya başlamasına neden oldu. Zaman onu, gerek seyahat ettiği, gerek yaşadığı memleketlerde bazen yükseltmeye bazen de geriletmeye devam etti. Yani bir dönem inişli çıkışlı bir yaşantısı oldu.

Bundarı, onun ağzından hayat hikâyesini şöyle anlatır: “İlk çağımda (halimde), Horasan isfehsalârı Emîr Beycîr'in hizmetinde idim. Günün birinde, kendisine hizmette bulunduğum yerden muhafaza altında beni aldırды, ben ümitsiz ve kalbim müteessir olarak arık ve yürümez bir at üzerinde, ona, gidiyordum, atın yürüyüşü beni yoruyordu. Bu ata binmekten, pek büyük rahatsızlık duyuyordum. Bu suretle giderken, sahra tarafından bir Türkmen gözüktü öyle bir rahvan yürüyüşlü at üzerinde idi ki akarsu gibi gidiyordu, rahatsızlığımdan canım sıkılarak, böyle bir ata binmeyi temenni ettim. Türkmen

¹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, (trc. Ali Sevim), *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Ankara 1989, s. 36.

² İbnü'l-Adîm, *Buğye*, (trc. s. 39), Ebû Haşim Abdülmuttalib b. el-Fazl, Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin “Semerkantlı Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed'in el yazısıyla yazılmış olan eserinde, vezir Nizâmü'l-Mülk'ün doğum tarihinin 21 Zülkade (10 Nisan 1018) olduğunu” okumuş bulunduğunu kaydeder.

³ İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtasar fi-ahbârî'l-beşer*, (trc. Mustafa Alican), *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, İstanbul 2017, s. 45.

⁴ Abdülkerim Özeydin, “Nizâmü'l-Mülk” *DİA*, XXXIII, 194.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, (trc. Ali Sevim), “İbnü'l-Cevzî'nin El Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485= 1038-1092)” *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara 2005, C. XXVI, sy. 30, s. 76.

bana yaklaştı ve benim muhafızlarıma karışarak onlarla konuştu, sonra bana dönerek atını, benim atımla değiştirmeye niyetin var mı dedi. Önce benimle alay ediyor zannettim, sonra kendi kendime, böyle yardıma muhtaç bir halde olduğumdan, istihzâ etmemiş de olabilir, dedim. O saat atından indi ve atını bana verdi ve benim atımı aldı, işte bugün otuz senedir o Türkmen'e rast gelmek istiyorum ve soruşturuyorum lâkin bir türlü bulamıyorum.⁶

Aynı rivayeti başka bir kaynak şöyle anlatır: Nizâmü'l-Mülk ilk zamanlar Belh hâkimi Emîr Tâcir'in kâtibiydi. Fakat bu emîr her yıl onun malını müsadere eder (malına el koyar), elinde ne varsa alır ve ona: "Palazlandın ey Hasan!" derdi. Sonra ona bir at ve bir kamçı verip: "Bu sana yeter" derdi. Bu durum uzun süre devam edince Nizâmü'l-Mülk, iki oğlu Fâhru'l-Mülk ve Müeyyidü'l-Mülk'ü saklayıp Alp Arslan'ın babası Çağrı Bey Dâvud'un yanına kaçtı.⁷ Yolda atı durunca Nizâmü'l-Mülk: "Allahum! Senden beni kurtaracak bir at niyaz ediyorum." diye duâ etti. Çok gitmeden altında yarış atı olan bir Türkmen'e rastladı. Türkmen ona: "Atından in" dedi. O da indi. Türkmen iyi cins atını ona verip Nizâmü'l-Mülk'ün atını da kendine aldı ve ata binip uzaklaşırken Nizâmü'l-Mülk'e: "Ey Hasan, beni unutma!" dedi.⁸ Emîr Tâcir, Nizâmü'l-Mülk'ün kaçtığını duyunca peşinden Merv'e gitti. Çağrı Bey'e: "Bu benim kâtibim ve nâibimdi, malımı almış" dedi. Bunun üzerine Çağrı Bey ona: "Git Muhammed ile (yani Alp Arslan) konuş dedi fakat Tâcir, Alp Arslan ile konuşmaya cesaret edemedi, onu bırakıp geri döndü."⁹

Vezir Nizâmü'l-Mülk, Horasan şehirlerini dolaşır dururdu. Bir keresinde Gazne'de mutasavvıflardan birinin yanında bulunmuştu ve böylece de onun şansı açılmıştı. Emîr Çağrı'nın güvendiği bir kimse olarak Belh'te bulunan Ebû Ali b. Şâdan'ın hizmetinde görev aldı onun kâtipliğini yaptı. Böylece onun yanında yeteneğini gösterdi ve Ebû Ali'nin dikkatini çekmeyi başardı. Nihayet Ebû Ali vefat etti. O, Nizâmü'l-Mülk'ü melik Alp Arslan'a tavsiye etmiş ve onun yeteneğini, güvenilir bir kimse olduğunu ve görevini iyi yaptığını söylemiştir.¹⁰ Bunun üzerine Alp Arslan, onu, Ebû Ali'nin yerine atadı ve böylece onun veziri

⁶ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra*, (trc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 57-58.

⁷ İbnü'l-Cevzî, s. 76.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, (nşr. J.C. Tornberg), Beyrut 1979, (trc. A. Özeydin), *İslam Tarihi, El-Kamil Fi't Tarih tercümesi*, İstanbul 1987, X, 179.

⁹ İbnü'l-Esîr, aynı yer.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, s. 76.

oldu.¹¹ Sultan Melikşâh'ın saltanatının sonuna kadar bu görevde kaldı.¹²

Sultan Alp Arslan tarafından vezir tayin edildiğinde Abbâsî Halifesi el-Kâim bi-Emrillâh kendisine "Nizâmü'l-Mülk" (devletin düzeni) lâkabını¹³ vermiş ve bu lâkap ile meşhur olmuştur. Bundan başka Kıvâmü'd-devle ve'd-dîn ve Razî Emîri'l-Mü'minîn lakapları verilmiş, ayrıca Tâcü'l-Hazreteyn, Vezir-i Kebîr, Hâce-i Büzürg¹⁴ (Büyük Vezir) ve Atabekü'l-Cüyûş, Zeynü'l-Vüzerâ gibi lâkaplarla anılmıştır.¹⁵ İbnü'l-Adîm,¹⁶ ondan "En büyük vezir, âlim, âdil, Nizâmü'l-Mülk, Kıvâmüddîn, Gıyâsüddeve, Şemsülmille, Atabek Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshâk diyerek bahseder. İranlılar arasında "Büyük" anlamına gelen Bezurg (Büzürg) lakabıyla tanınır.¹⁷ Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan'dan önce onun babası Çağrı Bey'in veziri idi.

Nizâmü'l-Mülk, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Halep'te Ebu'l-Feth Abdullah b. İsmâil el-Halebî'den, İsfahan'da Muhammed b. Ali b. Muhammed'den, Nişâbur'da Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'den, Bağdat'ta Ebu'l-Hattâb b. Batr'dan hadis okudu. Ebû Abdullah b. Muhammed et-Tûsî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ el-Müzekkî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Ebû Hâmid Ahmed b. el-Hasen el-Ezherî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed es-Saffâr, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. el-Hasab et-Tahirî, Ebevey Mansur Şucâ b. Ali b. Şucâ el-Miskalî eş-Şeybânî, Kadı Muhammed b. Ali, Ebû Nasr Ali b. Abdullah el-Kâğıdî, Ebû Bekr Ahmed b. Mansur b. Halef el-Mukri', Tûslu Ebû'l-Kasım İsmail b. Zâhir, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Abdullah b. Ahmed, edip Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Mihrbord, Emîrek b. Ahmed, Ahmed b. Abdurrahman es-Sâig, Ebû Abdullah Abdurrahman b. Abdullah el-Müzekkir, Merendli Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Yahya gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir.¹⁸

¹¹ İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 179; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 40. Krş., Özaydın, agm., s. 194.

¹³ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc. s. 36.

¹⁴ c36.

¹⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc. s., 39. Krş. Özaydın, "Nizâmü'l-Mülk" *DİA*, XXXIII, 194.

¹⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 37.

¹⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 39.

¹⁸ İbnü'l-Adîm, trc. s. 36. Urmiyeli Ebu'l-fazl Muhammed b. Ömer b. Yusuf b. Ömer, Ebu's-Samsâm Zü'l-fikar b. Muhammed b. Ma'bed el-Hüseynî, Lazkiyeli Ebu'l-Feth Nasrullah b. Muhammed b. Abdülkavî, Ebu Nasr Muhammed b. Mahmud eş-Şucâî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mansur es-Sem'ânî, Ukberâlî vâiz Ebu'l-Kasım Nasr b. Nasr, Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdulvahhâb et-Temîmî, Bistamlı Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdullah, Ebû Süfyan Muhammed b. Ahmed el-Abdûsî, Ebu Bişr Mus'ab b. Abdurrezzak el-Mus'abî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muahammed es-Sehlakî, Ebu'l-Kasım Ali b. Turâd b. Muhammed ez-Zeynebî, Hafız İsmail b. Muhammed b. el-Fazl, Ebu'l-fazl Muhammed b. Ebû Nasr el-Mesudî, Ebû Galib Muhammed b. İbrahim es-Saykalî,

Nizamü'l-Mülk, Hazreti Peygamberin hadislerini yazdırma meclisi kurmuş, birçok kişiden hadis dinlemiş ve sonrasında da nakletmiştir.¹⁹ O, başkent Rey başta olmak üzere, Merv, Nişabur, İsfahan, Bağdâd, Errân (Gence), Beylekan, Berda'a, uc bölgelerinde (sugûr), Kûhistan'da ve Selçuklu Devleti'nin diğer bölgelerinde hadis yazdırıp okutmuştur. Vezir, Hadis ilminde, tespitine güvenilen, sözünde sağlam, araştırmacı ve bilgin bir kişiydi.²⁰

Nizâmü'l-Mülk'ün güzel şiirler yazdığı anlaşılmaktadır. Onun şiirlerden kaynaklarda kaydedilen bazıları şunlardır:

1. **Şiiri:** Seksenden sonra kuvvet kalmaz, bu nedenle gençlik gücüne özlem duyarım. Baston elimde iken sanki ben, peygamberlik sıfatı taşımayan bir Musa gibiyim.

2. **Şiiri:** O âheste yürüyen, kendi yaşıtı yaban öküzleriyle birlikte akşamüzeri çıkararak parmaklarını açıp kırmızı kan damarlarının kanıyla "güzellere kına yaktık" diyen sevgilimi hatırlar mısın?

3. **Şiiri:** Ey dostlarımız, zaman sizin topluluğunuzu dağıtmasın; bendeki

Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Mâkûlâ ve daha bazı kimseler Vezir Nizâmü'l-Mülk'den hadis rivayet etmişlerdir (İbnü'l-Adîm, *Buğye*, aynı yer; İbnü'l-Cevzî, s. 78.)

¹⁹ 1. Hadis: Bağdad'daki medresesinde, 13 Muharrem 480 (20 Nisan 1087) Salı günü, Nişâbur'da şeyh Ebû Bekr Ahmed b. Mansur b. Halef el-Mukrî'den, o da Ebû Tahir Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed b. İshak b. Huzeyme'den, o da Ebû'l-Abbas Muhammed b. İshak es-Sirac'dan, o da Kuteybe b. Sâid'den, o da Mâlik b. Enes'den o da Âmir b. Abdullah b. ez-Zübeyr'den, o da Amr b. Süleym el-Ensârî'den, o da Ebû Katâde es-Selemî'den naklen, Hazreti Peygamberin: "Sizlerden birisi mescide geldiği zaman oturmadan önce iki rek'at namaz kılın" dediğini yazdırıp haber verdi.

2. Hadis: Ebû Haşim Abdülmuttalip b. el-Fazl, Ebû Sa'd el-Mervezî'den, o da Dımaşk'ta Masîsalı Ebu'l Feth Nasrullah b. Muhammed b. Abdulkavî'den, o da İsfahan'da Tûslu vezir Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshak'dan, o da Tûslu Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed'den, o da Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Hâzımî'den, o da Abdullah b. Ömer b. Alek'den, o da Ubdan b. Muhammed ez-Zâhid'den, o da Ali b. İsa'dan, o da Halef b. Temîm'den, o da Abdullah b. es-Serî'den, o da Muhammed b. el-Münkeddar'den, o da Câbir b. Abdullah'tan naklen, Hazreti Peygamberin şu hadisini rivayet etmiştir: "Bu ümmetin son gelenleri, ilk gelenlere lanet ederse artık kimde ilim varsa ortaya çıkarmalıdır. Çünkü böyle bir günde ilmi gizleyen, Hazreti Muhammed'e indirileni (Kur'an) gizlemiş gibidir.

Abdullah b. Abbas'dan da şöyle bir nakilde bulunmuştur: Musul'da yanında hadis okuduğum Ebû's-Samsâm Zülfikar b. Muhammed b. Ma'bedü'l-Hasenî, İsfahan'da vezir Ebû Ali el-Hasan b. İshak'tan, o da Ebû Bekr Muhammed b. Yahya b. İbrahim el-Müzekkî'den, o da babasından, babası da Muhammed b. Davud b. Süleyman'dan, o da İbrahim b. Abdülvâhid'den, o da Vezire b. Muhammed el-Gassanî'den, o da el-Fazl b. Muhammed'den, o da babasından, babası da dedesinden naklen bize haber verdiklerine göre Abdullah b. Abbas'a: "İlmi ne derece yazıyorsun?" O da cevap olarak: "Eğer azim ve istekle başlarsam, ilim benim zevkim, eğer üzüntülü olursam, o zaman benim tesellim olur" demiştir. İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 37-38.

²⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 39.

ayrılık hasretini de siz tatmayınız.

Siz, benim hatırım için tek bir kişinin hasretini yüklediniz fakat bir tek kişi olan bana da, hepinizin hasretini yüklettiniz.²¹

Onun Hasan Sabbâh ve Ömer Hayyâm ile arkadaş olduğu, bunlarla birlikte Şâfiî âlimi Hibetullah Muvaffak-Lidînilâh en-Nîşâbûrî'nin derslerine devam ettiği ileri sürülür. Ancak 408'de (1018) doğan Nizâmü'l-Mülk'ün 438 (1046-47) veya 445'te (1053) doğan Hasan Sabbâh ile birlikte aynı hocanın öğrencisi olması uzak bir ihtimaldir.

Amcası Sultan Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063 tarihinde öldüğü haberini alan Alp Arslan, Büyük Selçuklu tahtını elde edebilmek için başkent Rey'e doğru hareket etti, rakibi Melik Kutalmış'ı mağlup ederek²² muhtemelen Aralık ayında Rey'e girdi²³ ve Büyük Selçuklu tahtına oturdu. Savaş sonucunda ele geçirilen esirler arasında Kutalmış'ın kardeşi Resultegin, oğulları Süleyman, Mansur ve bazı ileri gelen emîrler de bulunmaktaydı.²⁴ Alp Arslan savaş sonunda, akrabası olan esirlerin hepsini öldürtmek istedi. Ancak Vezir Nizâmü'l-Mülk buna engel olarak "Akrabanın kanına girmek doğru değildir, uğursuzluk getirir, devletiniz çabuk zevâl bulur" dedi ve onu affa ve merhamete davet etti.²⁵ Alp Arslan da onları affederek salıverdi.²⁶ Ancak Kutalmış'ın oğulları ile adamlarının memlekette bırakılmasının ileride fitne çıkmasına sebep olabileceğini söyledi. Nizâmü'l-Mülk de bunların ülkenin sınırlarında yerleştirildikleri ve üzerlerinden hükümdarlık ve emirlik unvanlarının kaldırıldığı takdirde sıkıntı içinde yaşamaya ve kötülük yapmamaya mecbur kalacaklarını söyleyerek onları Urfa-Birecik taraflarına

²¹ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 38-39.

²² Melik Kutalmış ile Melik Alp Arslan arasındaki saltanat mücadelesi için bk. Muharrem Kesik, "Melik Kutalmış'ın Büyük Selçuklu tahtını Ele Geçirme Mücadelesi", *Türk Kültürü Dergisi*, (Şubat 2001), Ankara 2001, sy. 454, s. 97-105.

²³ İbnü'l-Esîr (X, 37, trc., X, 49), Alp Arslan'ın 30 Muharrem 456 (23 Ocak 1064) günü Rey'e girdiğini kaydeder.

²⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, (*Mir'âtü'z-Zaman Fi-Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, trc. Ali Sevim, Ankara 2011, s. 128.) Resultegin ismini verir ancak Kutalmış'ın büyük oğlunun da esir edildiğini söylemesine rağmen isim vermez.

²⁵ Hüseyinî, *Ahbâru'd-devleti's-Selcûkiye*, (trc. Necati Lugal), Ankara 1943, s. 31-32, trc., s. 22 ; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II/5; (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, İstanbul 2010, s. 28.

²⁶ Hüseyinî (aynı yer), Alp Arslan'ın onları affetmekle kalmadığını ihsan ve hediyelerle taltif ettiğini kaydederken, Ahmed b. Mahmûd, (I, 56.) ileri gelen esirlerin Alp Arslan'dan özür dileyip günahları için tövbe ettiklerini, yeni sultan tarafından affedilerek her birine durumlarına göre Alp Arslan tarafından saygı gösterildiğini kaydeder. Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, I-II.

göndermeyi teklif etti.²⁷ Ancak daha sonraki gelişmelere baktığımızda, bu teklifin uygulanmayıp adı geçen meliklerin sultanın emriyle bir kalede hapiste (kafeste) tutuldukları anlaşılıyor. Alp Arslan, Kutalmış'ın ölümüne ağlamış ve onun için yapılan taziyeleri kabul ederek büyük üzüntü duymuş Nizâmü'l-Mülk tarafından teselli edilmiştir.

Sultan, 1064 yılı içinde Tuğrul Bey devrinde başarılı hizmetlerde bulunan Amîdü'l-Mülk'ü görevinden azlederek Merv er-Rûd/Mervü'r-rûd (Horasan) şehrine sürgün etti ve mallarına el koydu. Onun bu görevden uzaklaştırılmasında önemli rol oynayan Nizâmü'l-Mülk Selçuklu Devleti veziri oldu.²⁸ Amîdü'l-Mülk el-Kündürî 29 Kasım 1064'te sultanın emriyle öldürüldü. O ölmeden önce cellâda: "Nizâmül-Mülk'e çok fena bir iş yaptığını, Türklere vezir ve divan sahiplerini öldürtmeği öğrettiğini söyle..." demişti.²⁹

Selçuklularda önemli bir görev ve unvan olan Atabeglik unvanını da ilk kez kullananın Vezir Nizâmü'l-Mülk olduğu kabul edilmektedir.³⁰

NİZÂMİYE MEDRESELERİNİ KURDURMASI

Sultan Alp Arslan'ın emriyle başta Bağdâd olmak üzere çeşitli şehirlerde kurduğu³¹ ve kendi adına nispetle "Nizâmiye Medreseleri" diye anılan ilk resmî eğitim kurumlarıyla ilmin gelişmesi için çaba harcamış medreselere kitaplar bağışlamış ve araziler vakfetmiştir. Bağdad'daki Nizâmiye Medresesi ve onun üzerine kondurulmuş olan çatısı, güzel ve ilginç bir eserdir. Vezir, bu medresenin kitabesinde, burasının ve bütün vakıf mülklerinin temelden Şâfi mezhebi mensuplarına vakfedilmesini şart koşmuştu. Bunlardan başka içinde vaaz veren vâizler ve kitap mütevellisinin bulunduğu medreselere, yine buralarda Kur'an okuyan ve Arapça ders veren dil bilginlerine, vakfın her hissesinden para verilmesini şart koşmuştur. Nizâmü'l-Mülk, her yıl Bağdad'da, kılınan namaz ve yapılan dualar için 200 kür mal ve 18 bin altın sadaka verirdi.³² Nizâmiye Medreseleri: Nişâbur, Bağdât, Belh, Herat, İsfahan, Basra, Musul, Amul,

²⁷ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, (nşr. Osman Turan), Ankara 1944, (trc. M. Nuri Gençosman) *Selçukî Devletleri Tarihi*, Ankara 1943, s. 16, trc., 111.

²⁸ Râvendî, *Râhatü's-südûr ve Ayetü's-sürûr*, (trc. Ahmed Ateş), Ankara 1957, I, s. 115; Sibt, *a.g.e.*, s. 143.

²⁹ Râvendî, I, 116; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", *DİA*, XXVI, 554-555.

³⁰ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihî Rolü", *Millî Kültür*, (Mayıs 1977), C. I, sy. 5, s. 12; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşâh*, İstanbul 1973, s. 15-16; Özeydin, "Nizâmü'l-Mülk", *DİA*, XXXIII, 195.

³¹ İbnü'l-Verdî, s. 46.

³² İbnü'l-Cevzî, s. 77-78.

Hargird, Rey, Bûsenc şehirlerinde inşâ olunmuştur.³³ Bunların içinde Bağdad'daki Nizâmiye Medresesi bu şehrin en büyük ve en meşhur medresesi idi. Medresenin yapımına Zilhicce 457 (Kasım 1065) tarihinde başlandı³⁴ ve iki yılda tamamlanarak 22 Eylül 1067'de açıldı.³⁵ Nizâmü'l-Mülk inşaat tamamlandıktan sonra medresenin bir bölümünde bulunan ve "Dârü'l-Kütüb" diye adlandırılan kütüphanenin idaresini Hâzin (kütüphaneci) Şeyh Ebû Zekeriya Hatib'ye vermişti. Bu medresede imam Ebû İshâk eş-Şirâzî 7 Cemâziyyülâhir 476 (22 Ekim 1083) tarihinde meydana gelen vefatı olayına kadar müderrislik görevinde bulunmuş, adı geçen âlimin vefatından sonra Nizâmü'l-Mülk onun yerine Ebu Nasır b. Sabbâg'ı getirmiştir.³⁶ Bu kütüphane çeşitli ilim sahalarında yazılmış kitaplarla dolu idi. Bu kitaplar satın alınarak hediye edilerek veya vakfedilerek toplanmıştı. Bir süre sonra Nizâmü'l-Mülk'ün gönderdiği vakıf mektupları; görevliler, başkadı ve şahitler huzurunda medresede okundu. Medresenin içindeki kitaplar, arazi, emlak ve çarşı belirli şartlarla Nizâmü'l-Mülk ve oğullarına vakfedildi. Böylece medrese vakfının yönetimi Nizâmü'l-Mülk ve oğullarına bırakılıyordu. Cemaziyü'l-Âhir (Mart-Nisan 1069). Nizâmü'l-Mülk, Zilhicce 479/Mart 1087'de Sultan Melikşâh ile Bağdad'a geldi. Vezir bu sırada Nizâmiye Medresesi'ne de gitti, kütüphanede oturarak kitapları inceledi.³⁷ Bir süre sonra 510 (1116-1117) tarihinde Nizâmiye Medresesi'ne yakın hurma kurutma yerlerinde yangın çıktı. Oradaki ağaçların yanmasıyla alevler muhtelif yerlere sıçradı, bu arada medresenin kütüphanesi de yandı. Ancak fakihler yangını fark edince kitapları dışarı çıkararak, onları kurtarmışlardı. Abbasî Halifesi en-Nâsir li-Dinillâh ise 589 (1193)'te Nizâmiye Medresesi kütüphanesinin onarılmasını istemiş ve benzeri olmayan binlerce cilt kitabı oraya naklettirmişti.³⁸

Nizâmü'l-Mülk'ün medrese yaptırdığı şehirlerden birisi de Isfahan idi. Bu medrese Isfahan'ın Derdeşt mahallesinde idi. Medresenin güzel kitaplarla dolu bir kütüphanesi de vardı. Nizâmü'l-Mülk'e yakın şairlerden birisi de Ebu'l-

³³ Nizâmiye Medreseleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017. Ayrıca bk. Abdülkerim Özeydin, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, 188-191; Güray Kırpık, "İlk Türk İslâm Devletlerinde Eğitim", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara 2012, s. 659-672.

³⁴ İbnü'l-Verdî, s. 35. Krş. Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, s. 87.

³⁵ Erdoğan Merçil, *Selçuklular-Makaleler-*, İstanbul 2011, s. 136; Abdülkerim Özeydin, "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şirâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdı", *Şarkiyat Mecmuası*, (İstanbul 2015), sy.26, s.85-99; Hüseyinî, *Ahbâr*, (s. 47) medrese inşasının tamamlanması tarihini 468 yılı olarak vermektedir.

³⁶ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 46-47. Krş. Kafesoğlu, agm., s. 332; Özeydin, agm., s. 195.

³⁷ Merçil, *Makaleler*, s. 136.

³⁸ Merçil, *Makaleler*, s. 137.

Muzaffer Ahmed-i Tabib idi. Bu şairin *Hamâse* naziresi olan kitabı da bu kütüphanede mevcuttu. Adı geçen kütüphaneye bakan kütüphaneci ise Nizâmü'l-Mülk'ün yakınlarından biri olan Ebû Abdullâh Keya idi. Öte yandan Isfahan'daki Şafiye reisleri olan Hucendî ailesinin başı İmam Ebû Bekr Muhammed b. Sabit el-Hucendî vaazlar ile Nizâmü'l-Mülk'ün dikkatini çekmiş ve Isfahan'da açılan Nizâmiye'de ders vermekle görevlendirilmişti. Daha sonra torunu Sadreddîn Muhammed b. Abdüllatif bu görevi sürdürdü.³⁹

Nizâmiye Medreselerinin hemen hepsi o zamanın meşhur âlimleri için yapılmıştır. Nizâmiye Medreseleri adıyla anılan bu eğitim kurumlarına zengin vakıflar bağlanmış, müderrislerin ve özellikle öğrencilerin devlete ve Sünnî görüşlere iyice bağlanması için para, yiyecek ve giyecek yardımı sağlanmıştır. Nizâmiye Medreselerinin sayısı tam olarak bilinmemekte ve kaynaklarda adı geçenlerden daha fazla sayıda olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁰ Nizâmü'l-Mülk'ün vezâreti döneminde bu medreselerin yıllık toplam masrafı 600.000 eşrafi altın tutuyordu. Vezir, kendine ait arazi gelirlerinin onda birini eğitim giderleri için ayırıyordu.⁴¹ Büyük Selçuklu Devleti bu zamanda her yıl devlet hazinesinden toplam 10 milyon 100 cin (10.100.000) eşrafi altını eğitim giderlerine ayırmaktaydı.

Selçuklu veziri bu eserler dışında, Bağdâd'da bir ribât, Nişâbûr'da bîmâristan, Isfahan'da hankâh, Tûs ve Nûkân'da mescit yaptırmıştır.

Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan'a vezir olunca Horasan ve Irak minberlerinde adına hutbe okundu, şanı yükseldi, 455 (1063) yılından itibaren de, bütün hüküm kendisine ait olan "vezirlerin efendisi "(Seyyîdü'l-vüzerâ)" oldu. Eski devlet içindeki çekişmeler ve beğenilmeyip yerilen tutum ve davranışlar devri artık sona erdi. Bunun sonucunda Nizâmü'l-Mülk iyi işler yaptı, zulüm, şiddet, şüphe ve huzursuzluğu ortadan kaldırmayı, tebâsının işlerine iyi bakmayı, adalet ve insaf kurallarına göre yapılacak muameleleri düzenleyip işleri kontrol altına almayı başardı. Böylece durum düzeldi. Divanlar en iyi biçimde düzenlendi ve ülkenin her tarafı adalet ve insaf eserleriyle süslendi. Nizâmü'l-Mülk kendi döneminde yetkin ve son derece adaletli bir yönetici oldu. Ülke içinde yaşam düzene girdi, ticaret normaleşti, yollar kalabalıklaştı, fitne ve fesat ehli azaldı. Nizâmü'l-Mülk, ihsanlar, ödüller ve bağışlar dağıtmaya, vakıf gelirleriyle medreseler, mescidler, binalar ve ribatlar onartıp takviye etmeye, en

³⁹ Merçil, *Makaleler*, s. 137.

⁴⁰ Sibt, s. 161. Krş. Güray Kırpık, *Selçuklular El Kitabı*, s. 660-661.

⁴¹ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, III, 350.

güzel, en nefis kitapları kapsayan kitaplıklarla medreseleri süslemeye başladı. Daha sonra her ilim alanı ile ilgili hoca ve öğrencileri kalabileceklere yerlere yerleştirdi. Onun bu yaptıkları memleket ve gelecek kuşaklar için birer güvence idi. Nihayet, 465 (1072) yılında, on yıllık hükümdarlığı tamamladıktan sonra sultan Alp Arslan'ın saltanatı sona erdi.⁴²

Sultan Alp Arslan'ın 24 Kasım 1072 tarihinde ölümü üzerine Vezir Nizâmü'l-Mülk, onun vasiyetini⁴³ uygulayarak yerine bu sırada 18 yaşında bulunan oğlu Melikşâh'ı saltanat tahtına çıkarttı. Melikşâh da Nizâmü'l-Mülk'ü yeniden vezirlik makamına getirdi.⁴⁴ Yeni sultan 6 Ağustos 1055'de doğmuş küçük yaşta itibaren babası ile sefere çıkmış ve devlet işlerinde tecrübe kazanmıştı. Melikşâh, Alp Arslan'ın oğullarının en büyüğü değildi ama cesareti, Selçuklu ordusunun sevk ve idaresinde gösterdiği yetenek ile veliaht ilân edilmişti, ayrıca tahta çıkmasında Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün büyük rolü olmuştur.

Sultan Melikşâh'ın saltanatına yönelik en büyük tehlike, sultanın amcası ve Kirmân bölgesinin meliki Kavurd'dan geldi. Melik Kara Arslan Kavurd, Alp Arslan'ın öldüğünü haber alınca saltanatta hak iddia ederek isyan etmiş ve Rey şehri ele geçirmek için yola çıkmıştı.⁴⁵ Ayrıca o Rey ile Hemedan arasında yaşayan Türkmenlere de güveniyordu. Melikşâh bu durumu öğrenince Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün de tavsiyesi ile önce bu iç tehlikeyi ortadan kaldırmak için harekete geçti ve beraberinde yine veziri olduğu halde süratle Rey'e geldi. Onlar, önce bu bölgedeki Türkmenlere bol para dağıtarak Kavurd ile birleşmelerini önlediler.⁴⁶ Bu durum iki grup arasındaki mücadelenin sonucunu önemli ölçüde etkiledi. Kavurd ise Rey'e iki gün sonra gelmişti. İki taraf arasındaki öncü savaşını Emîr Savtegin idaresindeki Melikşâh kuvvetleri kazandı. Asıl ordular Hemedan civarındaki Kerec'de karşılaştılar. Bu savaş da Melikşâh'ın ordusunun üstünlüğü ile son buldu 4 Şaban 465 (15 Nisan 1073)⁴⁷. Zaferin kazanılmasında Emîr Savtegin ve Arap emîrleri önemli rol oynamıştı. Bu sebeple Türk askerleri Arap emîrlerinin çadırlarına hücum ederek onları yağmaladılar, bu olayda hâlâ Melikşâh'ın ordusunda Kavurd'u tutanların bulunduğunu gösteriyordu. Melik

⁴² İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 41.

⁴³ Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt, Zafere Giden Yol*, İstanbul 2014, s. 79 ; a. mlf., "How Was Sultan Alp Arslan Killed ?", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, (İstanbul 2014), C. XXIV, s. 118.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, (trc) X, 81.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, (trc) X, 82; Reşidüddîn, (trc. Erkan Göksu, İstanbul 2010), s. 88.

⁴⁶ Sibt, s. 188.

⁴⁷ Abdülkerim Özeydin, "Melikşâh", *DİA*, XXIX, 55; a. mlf., "Nizâmü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Hizmetleri", *Selçuk Bakış*, (Mart 2018) Konya 2018, sy. 46, s. 15-16.

Kavurd savaş sonrasında Hemedan dağlarına kaçtı ise de yakalanarak sultanın huzuruna getirildi. Melikşâh amcasını affetmek istiyordu. Ancak bu sırada Melikşâh kuvvetlerinin bir kısmı maaşlarının arttırılmasını isteyerek gürültü çıkarmağa ve Kavurd lehine tezahürata başladılar. Bu durum⁴⁸ Kavurd'un ortadan kaldırılmasına sebep oldu ve yayının kirişi ile boğularak öldürüldü (1073).⁴⁹ Askerlere de yüzüğündeki zehri içerek intihar ettiği bildirildi.⁵⁰ Bu suretle ordu tekrar disiplin altına alınmış oldu. Kavurd tehlikesinin yok edilmesinde Vezir Nizâmü'l-Mülk önemli rol oynamıştı. Bu sebeple Melikşâh bir ölçüde saltanatını borçlu olduğu vezirinin iktâ'sına Tûs şehrini ilâve etti ve onu kendisine atabeg yaptı.⁵¹

Sultan Melikşâh içteki durumu düzelttikten sonra sıra Selçuklulara karşı harekete geçmiş olan devletlere gelmişti. Önce Karahanlılar üzerine yönelen sultanın yanında veziri Nizâmü'l-Mülk de bulunuyordu. Melikşâh, Belh'e geldi ve oradan ordusuyla Tirmiz şehrine ilerledi. Emîr Savtegin'i ise bir kısım kuvvetlerle Semerkant'tan gelecek Karahanlı ordusunun yolunu kesmek için gönderdi. Emîr Savtegin, Ceyhun kenarında rastladığı Karahanlı kuvvetlerini mağlûp edince Tirmiz bu yardımdan mahrum kalmıştı. Selçuklu ordusu şiddetle Tirmiz'e hücum etti. Sonuçta Karahanlı Hükümdârı Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim'in kardeşi Yağantegin (Bogantegin) adı geçen şehri Melikşâh'a teslim mecbur oldu.⁵² Semerkand hükümdarının kardeşi Tirmiz'de bulunuyordu. Sultan ona iyi davrandı, hil'at verdi, iyilik ve ihsanda bulunduktan sonra da onu serbest bıraktı. Şehir ve kalenin tamir işi ile Emîr Savtegin'i görevlendirerek Semerkand üzerine yürüdü. Karahanlı hükümdarı Nasr, mukavemet edemeyeceğini anlayarak af diledi ve Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün aracılığı ile iki taraf arasında barış yapıldı. Nasr bir daha düşmanca tavır takınmamak şartıyla yerinde bırakıldı⁵³ (1074). Sultan Melikşâh, Belh ile Toharistan bölgesinin idaresini kardeşi Şihabü'd-Devle Tekiş'e vererek Rey'e döndü.

Nizâmü'l-Mülk, Türk-İslâm unsurlarını birleştirerek İktâ' Sistemi'ni geliştirmiş ve daha düzenli bir yapıya kavuşturmuştur. Tarım topraklarını iktâ' bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etmesi ülkenin refah düzeyinin

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, (trc) X, 82.

⁴⁹ Sibt, s. 188-189, 192; Krş. Köymen, agm., s. 11-12; Kafesoğlu, a.g.e., s. 11-14.

⁵⁰ Râvendî, I, 125. Krş. Kafesoğlu, a.g.e., s. 11-14.

⁵¹ Sibt, s. 189.

⁵² İbnü'l-Esîr, (trc) X, 92.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 92. Krş. Kafesoğlu, a.g.e., s. 17-18; Özeydin, agm., s. 55.

artmasını sağlamıştır.⁵⁴ Askerî İktâ' Sistemi onun gayretleriyle Büyük Selçuklu Devleti'nde ilk defa 1073 yılında uygulanmaya başlanmış ve 1087 yılından itibaren ülkenin her tarafında yaygınlaşmıştır.⁵⁵

1074 (466) yılında yeni bir rasathâne inşâ ettirerek devrin önde gelen astronomi âlimlerini⁵⁶ burada toplamış ve İran takviminde değişiklikler yapılmasını istemiş ve bu çalışmalar sonunda Sultan Melikşâh'ın "Celâlü'd-Devle" lakabına nispetle "Celâlî" adı verilen bir takvim kabul edilmiştir.⁵⁷

Selçuklu veziri, Vakıf araziler ve vakıflar konusunda da son derece dikkatli ve titiz çalışmalar yürüttü. Vakıflar ile ilgili kurumlara güvenilir ve dürüst adamlar tayin etti ve kontrolünü bizzat takip etti. Bu işlerde haksızlık yapmaktan daima çekinir ancak hainlere de asla görev vermezdi.⁵⁸

Selçuklu veziri, ticarî maldan alınan vergiler (mükûs) ile halkın sahip olduğu mallardan alınan örfî vergileri (darâib) kaldırdı.⁵⁹

Sultan Alp Arslan ve Melikşâh zamanında birçok savaşta önemli rol oynayan Nizâmü'l-Mülk, orduya çok önem vermiş, yaptığı düzenlemeler ve aldığı tedbirlerle Büyük Selçuklu ordusunu Ortaçağ'ın en güçlü ordusu haline getirmiştir.⁶⁰ Sâmânî ve Gazneliler'in devlet teşkilatını örnek alarak Büyük Selçuklu Devleti'nin Merkez (Dîvân Teşkilâtı) ve Saray Teşkilâtı'nı oluşturmuş ve İslâm geleneklerine uygun biçimde mahkemeler kurmuştur.⁶¹

Nizâmü'l-Mülk'ü kıskananlar zaman zaman Melikşâh'a şikâyette bulunarak onunla Selçuklu sultanının arasını açmaya çalışmakta idiler. Bu şahıslardan biri de Dîvân-ı İnşâ Sahibi (Dîvân-i Resâil) Kemâlü'l-Mülk'ün oğlu Seyyid el-rüesâ Ebu'l-Mehâsin idi. Ebu'l-Mehâsin dîvânda babasının nâibi olup aynı zamanda Nizâmü'l-Mülk'ün damadı ve Melikşâh'ın da nedîmi idi. Belki de o statüsünden yararlanarak sultana: "Nizâmü'l-Mülk ile adamlarını bana teslim et, ben de onlardan alıp 1.000.000 dinar vereyim. Çünkü onlar, hazine ve halkın malını yiyorlar, bazı şehir ve köyleri kendilerine tahsis ediyorlar" dedi. Bu olayı duyan

⁵⁴ Bundârî, s. 59.

⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Nizâm-ül-Mülk", *İA*, IX, s. 332; Özeydın, "Nizâmü'l-Mülk", *DİA*, XXXIII, 195; a. mlf., s. 22-24. ;Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, İstanbul 2017, s. 137-139; Süleyman S. Kucur, "İktâ", *DİA*, XXII, 47-49.

⁵⁶ Ömer b. İbrahim el-Hayyâmî, Ebû'l-Muzaffer el-İsîrâr, Meyûn b. en-Necîb el-Vâsîtu bunlar arasında bulunuyordu. (İbnü'l-Esîr, (trc) X, 97.)

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, X, 98. Krş. Özeydın, "Nizâmü'l-Mülk", *DİA*, XXXIII, 195.

⁵⁸ Bundârî, s. 59.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 180. İbnü'l-Verdî (s. 46), vergileri düşürdüğünü kaydeder.

⁶⁰ Bundârî, s. 59-60.

⁶¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s. 20-63; İbrahim Kafesoğlu, agm., 330; Özeydın, "Nizâmü'l-Mülk", *DİA*, XXXIII, 195.

Nizâmü'l-Mülk hemen karşı harekete geçti, gulâmlarının da katıldığı büyük bir ziyafet tertipledi. Bu ziyafete Melikşâh geldiği zaman Nizâmü'l-Mülk: "Ben sana, babana ve dedene hizmet ettim. Benim hizmet hakkım vardır. Bana ulaşan haberlere göre malının onda birini aldığım söyleniyor. Malını aldığım doğrudur" diyerek bu malları sultan için harcadığını, yoksa bu paraları hazinesinden vermesi gerektiğini ifade etmişti. Burada Sıbt'ın rivayeti doğru ise Nizâmü'l-Mülk sultanın gözünü doyuracak kadar mücevher, para ve mallar yani rüşvet takdim edip: "Hep bunlar sultanındır ve onun için hazinede saklanmıştır" diyerek ayrıca kendisi hakkında dedikodu yapanlardan da pek çok para alacağı hususunda ona güvence verdi. Melikşâh, belki de bu rüşvetin veya onun hissî konuşmasının etkisiyle Ebu'l-Mehasin ve öteki ilgili kimseleri yakalatıp ve gözlerine mil çektirerek Sâve Kalesi'nde hapsedtirdi.

Kemâlü'l-Mülk bu olayı duyduğu zaman Nizâmü'l-Mülk'ün evine sığındı ve 200 bin dinâr rüşvet vererek ölümden kurtulabildi. O Dîvân-ı Tuğra ve İnşâ'dan da azledildi, yerine Müeyyidü'l-Mülk b. Nizâmü'l-Mülk tayin edildi. Bir diğer rivayete göre, oğlunun gözden düşmesiyle Kemâlü'l-Mülk (Devle) de itibarını kaybetti, malından sultan hazinesine 300 bin altın vermeye mecbur edildi 476 Şevval (Şubat 1084).⁶²

Sultan Melikşâh zamanında (1072-1092) Basra mültezimi çok zengin bir Yahudi İbn Allan ile Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün arası çok iyi olup, onun ileri gelen adamları arasındaydı. Bu ikisinin arasının bu kadar iyi olmasının sebebi ne idi? Prof. Dr. Erdoğan Merçil hocamız, İbn Allan'ın zaman zaman hediye yoluyla vezire rüşvet vermiş olduğu düşüncesindedir.⁶³ Öte yandan Emîr Sa'dü'd-Devle Gevherâyin ve Humartegin eş-Şarabî'nin Vezir Nizâmü'l-Mülk ile aralarında düşmanlık vardı. Bu ikisinin tahrikleriyle Sultan Melikşâh İbn Allan'ın öldürülmesine karar verdi. Ancak sultan önce ondan dört yüz bin dinâr aldı, sonra da yakalatıp öldürttü (472/ 1079) Sultan Melikşâh bu 400 bin dinârı müsadere yoluyla mı yoksa İbn Allan'ın canını bağışlamak için mi aldı? Kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmadığı için bu durumu tespit etmek mümkün görünmemektedir.

Nizâmü'l-Mülk'ün bu olaydan sonra canı sıkılmış ve üç gün evinden dışarı çıkmamıştı. Ancak daha sonra ortaya iki rivayet çıkıyor. Birincisine göre, Nizâmü'l-Mülk sultan için büyük bir ziyafet hazırlayıp burada Melikşâh'a pek çok hediyeler sundu. Sultan vezirini üç gün huzuruna çıkmamasından dolayı

⁶² Merçil, *Makaleler*, s. 152-154.

⁶³ Merçil, *a.g.e.*, s. 156.

kınadı. Nizâmü'l-Mülk de özür diledi. İkinci rivâyete göre ise Nizâmü'l-Mülk İbn Allan için düzenlenen ve birçok kimsenin katıldığı dua törenine, İsfahan'a dönmüş olan sultanı da davet etti ve onu İbn Allan'ı öldürttüğü için ayıplayıp kınadı. Melikşâh istemeyerek de olsa ona, gönlünü alan bir cevap verdi.⁶⁴

Bir rivayete göre, "Sultan Melikşâh bir ihtiyaç için iki haftada 200 bin dirhem tedarik etmesini emrederek Nizâmü'l-Mülk'ü İsfahan'a yollamıştı. Nizâmü'l-Mülk bu yolculuğu sırasında bir köy ağasının (dihkân) evinde misafir oldu. Bu dihkân Nizâmü'l-Mülk'ün yolculuğunun gayesini öğrendiğinde, az çok okuma-yazma öğrenmiş olan oğlunun devlet hizmetine kabul edildiği takdirde derhal parayı verebileceğini söyledi. Bu tekliften memnun olan vezir, derhâl olayı sultana bildirdi. Fakat ananeye muhalif olan bu rüşvet teklifi Melikşâh'ı fevkalâde sinirlendirmiş, dihkânın malına ihtiyacı olmadığını, onun ehliyetsiz çocuğunu Müslümanlar üzerine tayin ettiğinde o lâıyk olmayan ve beğenilmeyen işler yaptığında Melikşâh *rüşvet aldı* diye ayıplarlar demiş ve Nizâmü'l-Mülk'e de kızarak ona mezun olduğu işi yerine getirmesini yazmıştı. Çünkü avam ve köylü çocuklarının biraz okuyup yazma öğrenerek memuriyet sınıfına girmeleri ananeye uymamakta idi.⁶⁵

Hasan Sabbâh gizli olarak yürüttüğü Bâtınî faaliyeti neticesi Sultan Melikşâh'a tâbi ve Kazvin yakınlarında el-Burz dağları üzerinde kurulmuş olan Alamut Kalesi'ni ele geçirerek burada 4 Eylül 1090 tarihinde Nizârî-İsmâîlî Devleti'ni kurdu. O, kendisine bağlı olmayan yerleri tahrip ettiriyor, halkını öldürtüyor ve elverişli yerlere yaptırdığı yeni hisarlara kendi adamlarını yerleştiriyordu. Sultan Melikşâh 1091-1092 yıllarında Vezir Nizâmü'l-Mülk ile beraber Alamut Kalesi'ne asker sevk edip burayı kuşattıysa da başarılı olamadı.⁶⁶ Ancak önce Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Ebû Tâhir Arrânî adında bir Bâtınî fedâisi tarafından öldürülmesi, sonra da Sultan Melikşâh'ın şüpheli bir şekilde ölümü, Bâtınîlere karşı yürütülen mücadelenin yarım kalmasına sebep oldu (1092).⁶⁷

⁶⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 324-325; Merçil, *Makaleler*, s. 157.

⁶⁵ Merçil, *a.g.e.*, s. 156-157.

⁶⁶ Abdülkerim Özeydin, "Alamut", *DİA*, II, 337.

⁶⁷ Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI, 348. Hasan Sabbâh ve emrindeki Bâtınîler'in faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Bernard Lewis, *Haşîşiler*, (çev. Kemal Sarısözen), İstanbul 2007; Ayşe Atıcı Arayancan, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2016; Pınar Kaya, "Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2008, s. 13-34; Farhad Daftari, *İsmailîler: Tarihleri ve Öğretileri*, (çev. Ahmet Fethi), İstanbul 2017.

MELİKŞÂH İLE NİZÂMÜ'L-MÜLK ARASINDAKİ GERGINLİK VE VEZİRİN ÖLÜMÜ

Vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan ile iktidarı boyunca ve Sultan Melikşâh'ın saltanatının son yıllarına kadar Selçuklu hükümdarları ile uyum içinde çalışmış çok büyük bir problem yaşanmamış ve böylece Büyük Selçuklu Devleti Melikşâh zamanında onun çabaları ile gücünün doruğuna ulaşmıştır. Ancak sultanın eşi Terken Hatun 4 ya da 5 yaşındaki oğlu Mahmud'u veliyaht yapmak istiyor, Nizâmü'l-Mülk ise veliyaht olan Berkjaruk'u destekliyordu.⁶⁸ Tabii bu Terken Hatun'un, onun aleyhine çalışmasına yol açıyordu.⁶⁹ Ayrıca Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları,⁷⁰ torunları ve damatları devletin birçok kademelerinde görev almışlar,⁷¹ taşkınlıklar yaparak sultanın adamlarına tecâvüzlerde bulunmuşlardı.⁷² Nitekim, oğlu Cemâlî'l-Mülk, İbn Behmenyâr adlı bir devlet adamının gözüne mil çektirmiş ve sultanın Caferek adlı maskarasını öldürtmüştü. Nizâmü'l-Mülk'ün yerine göz dikenlerin başında gelen, Terken Hatun'un Veziri Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim⁷³ de anlaşmazlığa yol açacak tahrikler yapmaktaydı.⁷⁴ Tâcü'l-Mülk'ün Vezir Nizâmü'l-Mülk hakkındaki iftirallardan biri de şu idi: Tâcü'l-Mülk, Sultan'a, "Nizâmü'l-Mülk her yıl fakîhlere, sûfilere, kârlilere üç yüz bin dinâr para veriyor, eğer bu para ile bir ordu oluşturulsa onunla İstanbul surlarını bile fethetmek mümkündür" dedi. Sultan bunu duyunca Nizâmü'l-Mülk'ü yanına çağırdı, bu meseleyi kendisine sordu. Nizâmü'l-Mülk cevap olarak: Ey Sultan'ül-âlem! Ben ihtiyar bir adamım; eğer beni mezada versen bana kimse on dinârdan fazla değer biçmez; sen gençsin, seni de mezada verseler sen de yüz dinârdan fazla etmezsin! Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsânda bulunmuştur. Buna karşılık sen, o Allah'ın dinini yüceltmeye çalışan, onun kutsal kitabının hâfizlarına yılda üç yüz bin dinâr harcasak çok mudur? Sen her yıl askerlere

⁶⁸ Aslında Sultan Melikşâh'ın veliyahtı büyük oğlu Ebû Şücâ Ahmed idi. Ancak bu melikin ölümü neticesinde Vezir Nizâmü'l-Mülk, sultanın hayattaki çocuklarının en büyüğü ve en liyakatlı olan Berkjaruk'un veliyaht seçilmesinde etkili olmuştu. Bk. Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkjaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 /1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 15.

⁶⁹ Râvendî, *Râhatü's-südûr*, I, 130.

⁷⁰ Nizâmü'l-Mülk'ün 12 oğlu vardı (Râvendî, s. 129).

⁷¹ Bundârî, s. 60; Râvendî, *Râhatü's-südûr*, I, 129.

⁷² Köymen, agm., s. 13; Özeydin, *Sultan Berkjaruk*, s. 3-6.

⁷³ Hakkında bilgi için bk. Bundârî, s. 61-65, 82-84. Krş. Abdülkerim Özeydin, "Tâcül-mülk", *DİA*, XXXIX, 359-360.

⁷⁴ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 45-46; Bundârî, s. 62. Krş. Özeydin, *Sultan Berkjaruk*, s. 6-7; Köymen, agm., s. 14.

bunun iki mislini sarf ediyorsun; hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının atacağı ok bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kimseleri öldürebilirler; ben ise sarf ettiğim bu para ile öyle bir ordu donatıyorum ki onların duâları ok gibi tâ arşa kadar gider ve onun Mevlâ'ya ulaşmasına hiçbir şey engel olamaz dedi, dedi. Sultan bu sözleri işittiği vakitte ağlamaya başladı, kendisine: “Sen bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar çoğalt; sana istediğin kadar para hazırdır, dünyanın serveti senindir” dedi.⁷⁵ Ancak Nizâmü'l-Mülk'ün rakipleri asla vazgeçmiyorlardı. Terken Hatun ile Tâcü'l-Mülk'ün Nizâmü'l-Mülk'e düşmanlıkta anlaşmaları sultanın zihninde birtakım soru işaretlerinin doğmasına yol açmıştı. Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Osman ile Melikşâh'ın ileri gelen emîrlerinden olup Merv'e şahne tayin edilen Kodan (Kavdan) arasındaki çekişme ise bardağı taşıran son damla oldu. Şemsü'l-Mülk Osman, aralarında geçen münakaşadan sonra gençlik heyecanı ve babasının nüfuzuna dayanarak Kodan'ı yakalattı ve ona hakaret etti. Daha sonra serbest bırakılan şahne durumu sultana bildirdi.⁷⁶ Zaten son dönemde yaşanan olaylardan dolayı gergin olan sultan bu hadise üzerine aşırı derecede öfkelenildi. Tâcü'l-Mülk el-Kummî ile Mecdü'l-Mülk el-Balâsânî'yi çağırarak Nizâmü'l-Mülk'e şu haberi gönderdi: “Sen saltanatta ve mülkümde benim ortağım mısın? Eğer böyle ise bunun kuralları vardır. Şayet benim vekilim ve benim buyruğum altında isen vekillik ve tâbîlik şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıt'ayı istilâ etti. Büyük bir vilâyete vali oldular. Bununla da yetinmeyerek devlet işlerine müdahalede bulundular. Sen hangi yetkiyle buyruğumuz olmadan oğullarına, damatlarına, kullarına ülkeler ve iktâlar veriyor, dilediğini yapıyorsun? İster misin ki önünden devât-ı vezareti (vezirlik divitini) ve başından sarığı almalarını emredeyim?”

O güne kadar soğukkanlılıkla hareket eden ve bilgece sözlerle sultanı sakinleştirmeyi başaran Nizâmü'l-Mülk, bu kez hiç korkmadan ve çekinmeden üstelik o güne kadar kullandığı üsluptan farklı olarak Melikşâh'a şu cevabı verdi: “Sultana deyiniz ki: Eğer benim saltanat ve mülkümde ortağım olduğumu bilmiyor idiye şimdi bilsin. O, bugün ulaşmış olduğu ikbâle benim düşünce ve çabalarımınla gelmiştir. Babası öldürüldüğünde onu nasıl idare ettiğimi, ayaklanmaları bastırduğumu, ailesinden ve başkalarından onu öldürmek isteyenleri nasıl bertaraf ettiğimi hatırlamaz mı? O vakit bana sımsıkı yapışır, karşı çıkmazdı. Ne zamanki işleri yoluna koydum, uzak yakın şehirleri fethettim ve herkes ona itâat arz etti, işte o zaman beni işlemediğim suçlarla itham etti, hakkımdaki jurnalleri işitir oldu. Benim adıma ona söyleyiniz ki benim divit ve

⁷⁵ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 46. Krş., Özeydın, “Nizâmü'l-Mülk'ün ... Hizmetleri”, s. 27.

⁷⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 55; İbnü'l-Cevzî, s. 79. Krş. Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 7.

sarığım la onun tâc ve tahtı birbirlerine öylesine bağlıdır ki, bu divit ve sarığın kalkması ile o tâc ve devlet de yok olur.”⁷⁷

Sultanın gönderdiği heyette bulunanlar vezirin cevabını hafifleterek, Nizâmü'l-Mülk'ün bağlılık arz ettiğini söylemeye karar verdiler. Fakat Melikşâh heyete çok güvendiği adamlarından Emîr Yelberd'i de dâhil ederek vezirin söylediklerinin kendisine eksiksiz ulaştırılmasını sağlamıştı. Diğer bazı kaynaklarda ise heyette bulunanların Terken Hatun'a yaranmak gayesiyle vezirin sözlerine ilâveler yaparak sultana arz ettikleri belirtilmektedir.⁷⁸

Selçuklu vezirinin Bâtnîleri sürekli olarak izletmesi Hasan Sabbâh ve adamlarının da ona kin beslemelerine sebep olmuştu. Tüm bu gelişmeler, Sultan Melikşâh ile Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün zamanla aralarının açılmasına neden olmuştu. Sultan Melikşâh bu anlaşmazlığa rağmen onu görevinden azletmedi. Çünkü Büyük Selçuklu Devleti'nde 29 yıldır vezirlik makamında bulunduğu için oldukça nüfuz sahibi bir duruma gelmişti. Kendine tâbi olan 20.000 gulâmı bulunuyordu.⁷⁹ Melikşâh ikinci defa Bağdat'a giderken Nizâmü'l-Mülk de onu takip etti ve bu yolculuk sırasında Bağdâd ile Hemedan arasında ve Nihâvend yakınlarında bulunan Sehne adlı bir köyde konakladıkları sırada, Cumartesi günü arzuhâl vermek bahanesiyle yanına yaklaşan Ebû Tâhir-i Arrânî adlı bir Bâtnî fedâisi tarafından saldırıya uğradı (14 Ekim 1092/10 Ramazan 485).⁸⁰ Onun hançerlendiği haberi Sultan Melikşâh'a bildirildiği zaman sultan derhal yanına gelmiş, yaralı vezir de sultana “Cihân hükümdarı! Babanın ve senin devletini idare ederek ihtiyarladım. Sen, beni bertaraf ettin, hâlbuki ölümüne çok az zaman kalmıştı. Keşke böyle yapılmasını emretmeseydin.” demişti. Sultan bu sözler üzerine yanına taşıdığı mushafı çıkarıp Allah'ın kitâbı üzerine yemin ederek ona: “Ben sana bunu nasıl yapabilirim, sen benim babam yerindesin ve devletimin uğurusun” diyerek karşılık vermiş bu olayla bir ilgisi bulunmadığını söylemişti.⁸¹ Selçuklu Devleti'nde Nizâmü'l-Mülk'ün ölümü üzerine boş kalan vezirlik makamına Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim getirildi.⁸² Nizâmü'l-Mülk'ün

⁷⁷ İbnü'l- Adîm, *Buğye*, s. 55; Bundarî, s. 62-63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. X, 205 vd; Hüseyinî, s. 47-48; İbnü'l-Cevzî, s. 79; Ravendî, s. 130-131; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, 14; Ebu'l-Ferec, *Târihu muhtasari'd-düvel*, Beyrut 1890, s. 335. Krş., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 216-218; Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 8.

⁷⁸ Hüseyinî, s. 47-48; İbnü'l-Cevzî, s. 79; Ebu'l-Ferec, *a.g.e.*, s. 335. Krş., Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 8.

⁷⁹ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 46; İbnü'l-Cevzî (s. 65), Vezirin bin kişiden fazla sayıda gulâmı olduğunu kaydeder.

⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, s. 74, 79; İbnü'l-Esîr, (trc) X, 176-177; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 45. Krş. Özeydın, *agm.*, 195.

⁸¹ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 88-89. Krş. Özeydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 10.

⁸² Merçil, *a.g.e.*, s. 83; Özeydın, “Tâcül-mülk”, *DİA*, XXXIX, 360.

cenazesi İsfahan'a götürülerek buradaki türbesine defnedildi. Bağdad'da divanda üç gün süreyle onun için bir taziye düzenlendi. Çeşitli sınıflardan insanlar gelip taziyette bulundu.⁸³ Onun kim tarafından öldürüldüğü bellidir. Ancak bu suikast emrini kimin ya da kimlerin verdiği belli değildir. Nizâmü'l-Mülk'ün öldürülmesi olayında, Sultan Melikşâh, Terken Hatun ve veziri Tâcü'l-Mülk ile Hasan Sabbâh zan altındadır. Vezir Nizâmü'l-Mülk ölüm emrini Melikşâh'ın verdiğini düşünmektedir. Nizâmü'l-Mülk'ün adamları (gulâmları) ve yakınları onun ölümünden dolayı Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim'i sorumlu tuttuklarından onu öldürdüler.⁸⁴ Râvendî,⁸⁵ "Mülhidler, Vezir Tâcü'l-Mülk'ün kışkırtması üzerine, Nizâmü'l-Mülk'ü kamaladılar." diyerek açıkça bu işin Tâcü'l-Mülk tarafından Bâtûnlere yaptırıldığını ifade eder. Ancak Bundârî'ye göre de⁸⁶ Tâcü'l-Mülk'ün tahrikleri sonucunda Melikşâh'ın işi Tâcü'l-Mülk'e havale ettiği anlaşılmaktadır.

Selçuklu Devleti'nde kudretli ve başarılı bir vezir olduğunu gösteren Nizâmü'l-Mülk, devlet idaresinde kendi görüşlerini belirten bir de Farsça eser kaleme almıştır. *Siyâsetnâme* adlı bu eser birçok kere neşredildiği gibi, Türkçe dâhil çeşitli dillere de tercüme edilmiştir.⁸⁷

Nizâmü'l-Mülk, vezir tâyin edildiği 1064 yılından şehit edildiği 1092 yılına kadar aralıksız 29 yıl Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri olarak hizmet etti. Malazgirt Savaşı dışında Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşâh devirlerindeki tüm askeri seferlere katıldı.⁸⁸ 76 yaşında vefat eden Nizâmü'l-Mülk, yaşlılığın verdiği sıkıntıdan dolayı son yıllarda bir bastona dayanarak yürüyordu.⁸⁹

Abdülmuttalib b. Ebu'l-Meâli, Abdülkerim b. Muhammed'den rivayetle tarihçi İbnü'l-Adîm'e şu bilgileri aktarmıştır. Abdülkerim demiştir ki:

Nişabur'da bize, şiir okuyup yazdıran Taberistanlı Ebû Muhdar Tahir b. Mehdî, ezberinden bana şiir rivayet edip yazdıran Erzenli Ebû Abdullah b. el-Hüseyn'den naklen, her ikisi, Şiblûddeve Ebu'l-Heycâ Mukatil b. Atiyye el-Bekrî'nin Nizâmü'l-Mülk için yazdığı mersiyyeden kendilerine şu beyitleri okuduğunu rivayet etmişlerdir:

⁸³ İbnü'l-Cevzî, s. 79.

⁸⁴ Bundârî, s. 63, 84.

⁸⁵ Râvendî, *Râhatü's-südûr*, I, 132.

⁸⁶ *Zübdetü'n-nusra*, s. 62-64.

⁸⁷ Hakkında bilgi için bk. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1999; Özeydin, "Nizâmü'l-Mülk'ün... Hizmetleri", s. 29-30.

⁸⁸ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *TAD*, sy. 8-9, Ankara 1970, s. 125.

⁸⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 38.

Vezir Nizâmü'l-Mülk, Allah'ın şereften yarattığı eşsiz ve nâdir bir inci idi. Devir, onun değerini anlayamadı; bu nedenle Allah, onu, kudretiyle kabuğuna iade etti.⁹⁰

O, Selçuklu Devleti'nin temellerini atıp, bina eden bir kimse idi. Dünya (ülke) onun ellerinde gelişti. O; âlim, dindar, cömert, az konuşan, çok doğru sözlü, çok iyi fikirli, yüce gönüllü, halim ve vakur bir insan olup, geceleri namaz kılar, çoğu zaman oruç tutardı. O, ülkede medrese inşa eden ilk vezirdi. Müderrislere, fakîhlere, ediplere, şairlere, eşrâf ve reislere aylık bağlardı, yoksul bir kimseyi asla geri çevirmezdi. Ona herhangi bir iş için giden hiçbir kimse, istediğini ya da isteğinin büyük bir kısmını almadan dönmezdi.⁹¹

Ezan sesini duyunca meşgul olduğu işi bırakıp bir kenara çekilirdi; ezan okunup bitince de namaz kılmadan önce hiçbir şeye başlamazdı. Namaz vakti girdiği halde müezzîn ezanı okumazsa, derhal ezan okunmasını emrederdi. Bu, kendilerini daima ibadete veren ve namaza sarılan insanların varabileceği bir derecedir.⁹²

Nizâmü'l-Mülk çeşitli mezheplere mensup olan âlimlere saygı gösterirdi.⁹³ O, fazilet ve kerem sahibi olup, insanları anlamada isabetli görüşü vardı ve kalplere yakındı (sevilirdi); Kur'ân okumaktan ve Allah'ın elçisinin hadisini dinlemek ve huzurunda fakîhlerin tartışmalarını dinlemekten başka bir şeyle meşgul olmazdı. Memleketleri ve ekili toprakları askerlere ilk kez ıktâ eden odur.⁹⁴

Vezir Nizâmü'l-Mülk, adaleti, siyasî-ıdarî kabiliyeti, cömertliği, güzel ahlâkı ve çok bilgili kişiliği ile tanınırdı. Halkın haksızlığa uğramaması için çaba gösterir, devlet kapısının şikâyet ve isteklerini dile getirmek isteyen halka dâima açık olmasını isterdi. Âlimlere ve sûfilere değer verir ve onların sohbet meclislerine katılmaktan keyif alırdı. Şeyh Ebû Ali Fâremidî, Nizâmü'l-Mülk'ün makamına gelince, vezir onu kendi yerine oturturdu. Selçuklu veziri ayrıca dönemin önde gelen âlimlerinden Ebû İshâk eş-Şirâzî ile İmâmü'l-Harameyn Cüveynî'ye büyük bir saygı ve hürmet gösterirdi. Onlar makamına gelince ayağa kalkardı. Bunlardan başka binlerce âlim ya da fâzıl kimseler onun ziyaretine koşarlardı. Huzurunda ilmî münazaralar ve sohbetler yapılırdı.⁹⁵ Selçuklu topraklarında mezhep çatışmalarını önlemek için de bazı tedbirler almıştır.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 178; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 61.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 180; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 58; Bundârî, s. 58-59.

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 180.

⁹³ İbnü'l-Verdî, s. 46.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, Aynı yer; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 58-59.

⁹⁵ Güray Kırpık, *a.g.e.*, s. 664.

Nizâmü'l-Mülk, Bâtınîler ile de askerî, siyasî ve ilmî yöntemlerle mücadele etmiş ve bu yüzden Bâtınîlerin en büyük düşmanı haline gelmiştir.

Kaynaklarda, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün güzel ve adaletli davranışlarına örnek oluşturacak çok fazla hikâye⁹⁶ vardır. İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târih*'inde yer alan şu kayıt da oldukça ilginçtir:

"Fakir ve güçsüz bir kadın Nizâmü'l-Mülk'ten yardım istedi. Selçuklu veziri de durup onunla konuşmaya başladı; bunun üzerine hâciblerden biri gelip Nizâmü'l-Mülk'ü o kadının yanından uzaklaştırmak istedi. Nizâmü'l-Mülk, hâcibin bu davranışını yadırgadı ve ben seni bu gibilerine yardım edesin diye göreve aldım. Emîr ile ileri gelen zevâtın zaten sana ihtiyaçları yoktur" dedi ve onu hâciblik görevinden uzaklaştırdı.

İbnü'l-Cevzî, Nizâmü'l-Mülk'ün cömertliğinden, ulu ve onurlu kişiliğinden, edebî bilgisinden ve dini yüceltip yaşatmasından, medreseler yaptırıp bunlar için vakıflar kurmasından, bilimi ve bilim sahiplerini yücelttiğinden, ayrıca bilimin onun döneminde canlı olduğundan ve bilginlerin başköşede oturduğundan bahsetmektedir. Bunların yanı sıra Ebu'l-Vefâ b. Ukayl, Nizâmü'l-Mülk'ün özellikleri hakkında şunları söylemektedir: "Kendisinden sonra insanlar, âdeta ölmüş bir duruma geldi, bilim sahipleri ve yoksullar, rızkları kesildiği için hayatlarını yitirdiler. Fakat makam sahipleri ve zenginler ise servetleri sayesinde yoksullardan ayrı bir dünyada yaşıyorlardı sanki. Ancak ihtiyaçlar ortaya çıkıp alışmış oldukları hayat tarzından geri kalınca sıkıntıya katlanamama gibi kusurları ortaya çıktı. Bunların bazıları servetlerini başkasından esirgedikleri için yaşarken ölü gibidir; bazıları da kötülenip kınandıkları için yine yaşarken ölü gibidir. Fakat Nizâmü'l-Mülk, insanların kendi dönemini övmeleri sayesinde ölümünden sonra dahi yaşamaktadır. Kendisine şehitlik nasip oldu. O, bilim ehlini dünyada nasıl himaye edip gözettiyse Allah da öbür âlemde onu koruyup gözet sin. O, Allah'ın Müslümanlara olan bir nimetiydi, fakat değerini bilmeyip onu harcadılar."⁹⁷

Bundarı, vezir hakkında şunları söyler: "Emîrü'l-Müminin'in muhibbi, geniş gölgeli ve çok faziletli büyük vezir Hoca Büzürg Kıvamüddin Nizâmü'l-Mülk Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshâk'ın saadeti (bereketi) sayesinde. Bu zatın vezirliği, devlete süs ve güzelliği memlekete bezek (zinet) idi, sanki Allah bunu, devlet ve azameti temsil etmek için yaratmıştır, sanki ikbâli, buna muallim ve zaferi müsahhar kılmıştır. Arap Sultanı, Müslim b. Kureys, bunun rikâbında yürüdü ve bindiği hayvanın tırnağını öptü (yahut: hayvanın bastığı yeri öptü.) Rum, Gazne

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, trc., X, 83.

⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, s. 79-80.

ve Mâverâünnehir padişahları (Karahanlılar), bunun himayesi gölgesinde ve riâyetinin kanadı altında idi, etraf ve civar padişahları, bunu ululadıklarından mektuplarını öperlerdi. Bunun hil'atini giymeyi, kendileri için şeref sanırlardı, bunlar düşmanlarına karşı, Nizâmü'l-Mülk'ün yardımcısı idiler. Büyük asker ve kalın çeri Nizâmü'l-Mülk'ün emrine tabî idi. Vezirlik makamında otuz sene kaldı.⁹⁸

Nizâmü'l-Mülk'ün alâmeti (mühründeki nakşi), Elhamdülillâhi âlâ niamihi (nimetlerinden dolayı Allah'a hamdolsun) idi. Nizâmü'l-Mülk başarılı bir devlet adamıydı. Onun zamanında ülkenin her tarafında asâyîş egemendi, din ehli, ilim ve fazilet mensupları onun nimetlerinde yüzüyorlardı. Onun zamanında memlekette temiz bir nesil yetişti. Babalar çocuklarını, Nizâmü'l-Mülk'ün meclisinde bulundurup ona yaklaştırarak onların talim ve terbiye etmelerine can atmaktaydılar. Çünkü vezir, her kimseyi onda görülen fazilet ve yeteneğe göre, lâıyk olduğu mertebeye çıkarırdı (hazırlardı). Herhangi bir beldede, ilimde ve bilimde kendini göstererek önemli işler yapmış bir kimse görürse, onun için medrese bina eder ve o medreseye vakıf tahsis eder ve orada kütüphane kurdururdu.⁹⁹

NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN HAYATINDAN ÖRNEK OLAYLAR

Nizâmü'l-Mülk'ün Hacc Yolundan Geri Dönme Zorunda Kalması

İbnü'l-Adîm, Abdullah es-Sâvecî'den naklen şu olayı anlatmıştır:

"Hacca gitmek için sultan Melikşâh'tan izin alan vezir Nizâmü'l-Mülk, Bağdad'a gelince Dicle ırmağını geçti, yanında bulunanlar da beraberlerindeki kumaş ve aletlerle ırmağı geçtiler; Dicle kıyısında çadırlar kuruldu. Ben (es-Sâvecî) bir gün Nizâmü'l-Mülk'ün huzuruna çıkmak istiyordum. Vezirin çadırının kapısının önünde, yüzünde mensup olduğu milletin simgesi bulunan bir fakir gördüm. Fakir bana: 'Ey şeyh bu, vezire ulaştıracağım bir emanettir' dedi. Ben de: 'Peki iyi' dedim. Bunun üzerine o, bana katlanmış bir kâğıt verdi. Ben, bu kâğıdı açıp içine bakmadan, onu muhafaza ederek vezirin huzuruna girdim ve ona takdim ettim. Vezir, bu kâğıdı açıp baktı ve pek çok ağladı. Bu yaptığım işten dolayı pişman olup kendi kendime: 'Keşke onu açıp baksaydım. Eğer içinde, ona dokunacak kötü bir şey olduğunu bilseydim onu vermezdim' dedim. Sonra Nizâmü'l-Mülk, bana: 'Ey şeyh, bu mektubun sahibini huzuruma getir' dedi. Derhal huzurdan çıktım fakat o fakiri göremedim, aradımsa da

⁹⁸ Bûndarî, s. 57.

⁹⁹ Bûndarî, s. 58.

bulamadım, vezire, onu bulamadığımı haber verdim. Vezir bana mektubu uzattı, bir de baktım ki mektupta şunlar yazılıydı: ‘Rüyamda Peygamberi (SAV) gördüm.’ Bana: ‘Hasan’a git ve ona şunları söyle dedi’: ‘Mekke’ye nereye gidiyorsun? Senin haccın işte buradadır. Ben, sana: ‘Bu Türk’ün yanında kal ve ümmetinden muhtaç olanların yardımına koş’ demedim mi? Bunun üzerine Nizâmü’l-Mülk, geri dönüp hacca gitmekten vazgeçti. Sâvecî sözlerine devamla: Vezir birçok kez bana: Eğer o fakiri görürsen bana haber ver de onunla hayır bulup uğur alalım derdi. Bir gün ben, onu Dicle kıyısında, yırtık giysilerini yıkarken gördüm ve ona: ‘Vezir seni istiyor’ dedim. O da bana ‘Vezirin benimle ne işi var. Bende, ona verilecek bir emanet vardı, onu verdim (ve işim bitti)’ dedi”.¹⁰⁰

Nizâmü’l-Mülk’ün Âlimlere Gösterdiği Saygı

Ebû Sa’d es-Sem’ânî, Bağdad’da sufi Ebu’l-Berekât İsmail b. Ebû Sa’d ile karşılıklı sohbet ederken, İsfahanlı Muhammed’in ona Nizâmü’l-Mülk hakkında şunları bildirdiğini söyledi:

“Nizâmü’l-Mülk, huzuruna üstad Ebu’l-Kasım el-Kuşeyrî ile imam Ebu’l-Meâlî el-Cüveynî girdiği zaman, onlara saygısı dolayısıyla ayağa kalkar ve yine kürsüsüne otururdu. Fakat huzuruna Ebû Ali el-Fâremedî girince, ona doğru ilerleyip karşılar, onu kendi yerine oturtur, kendisi de onun önüne otururdu. Ebu’l-Meâlî el-Cüveynî bana bir gün:

“Vezire, benim tarafımdan ‘Şu, şu ilimlerde önder olan üstad Ebu’l-Kasım huzuruna girince, şeyh Ebû Ali el-Fâremedî’ye gösterdiğin saygıyı, ona göstermiyorsun’ de, dedi”. İsfahanlı Muhammed sözlerine devamla: “ Bu sözde, Ebu’l-Meâlî el-Cüveynî’nin kendine de dokunan bir husus vardır. Nizâmü’l-Mülk’ün boş bir vaktini kollayıp ona: ‘Efendimiz, İmamü’l-Haremeyn, bana “şöyle şöyle” söyledi. Ona, bana söylenenleri söyledim’ dedi. Bunun üzerine Nizâmü’l-Mülk: ‘Ebu’l-Meâlî el-Cüveynî, Ebu’l-Kasım el-Kuşeyrî ve benzerleri, huzuruma geldikleri zaman, bana “Sen şöyle, şöylesin” diyerek bende olmayan sıfatlarla beni övüyorlar; onların bu sözleri, bende bir böbürlenme ve kibir yaratıyor. Fakat Ebû Ali el-Fâremedî(Farmezî) huzuruma girdiği zaman bana, kusurlarımı ve içinde bulunduğum kötülüğü yüzüme karşı söylüyor. Bunun üzerine benim gururum kırılıyor, böylece o kötülükleri yapmaktan kaçınıyorum dedi.”¹⁰¹

Nizâmü’l-Mülk’ün Bir Âlimi İmtihan Etmesi

¹⁰⁰ İbnü’l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 46.

¹⁰¹ İbnü’l-Cevzî, s. 77; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 180; İbnü’l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 47-48. Krş., Özaydın, “Nizâmü’l-Mülk’ün ... Hizmetleri”, s. 26-27.

Nizâmü'l-Mülk, çıktığı seferlerin birinde, bilgin kıyafetinde yaya yürüyen birisine rastladı; o, yorgun ve bitkin bir hale gelmişti. Nizâmü'l-Mülk ona: “Ey şeyh, dilinde tutukluk var da mı konuşmuyorsun, yoksa yürümekten mi yoruldun?” dedi. Adam ona: “Efendimiz yürümekten yoruldum” diye karşılık verdi. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk hâcibine “Ona yedek atlardan birisini hazırlayıp getirmesini” emretti ve o adamla sohbete başladı. Böylece Nizâmü'l-Mülk, onun fazilet ve dil bilgisini imtihan etmek istemişti. Zira ayyâ sözü “dildeki tutukluğu” ve a’yâ kelimesi ise “yürümekten meydana gelen yorgunluğu” ifade etmekte idi. Ebû Sa’d sözüne devamla:

“Zikredildiğine göre Nizâmü'l-Mülk, Serahs kadılığına atadığı bir adamın, bu görevdeki tutumunu beğenmedi. Bu nedenle yerine başkasını atayarak onu görevinden aldı. Azledilen bu adam, büyüklerden birisinin araya girip kendisine yardımcı olması için girişimde bulundu. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, kendisine yazılan tavassut mektubunun arkasına şunları yazdı: ‘Biz, kıyamet gününü dikkate alarak onu çok önemli bir işle görevlendirdik, fakat o, bu görevi pek umursamadı ve iyi bir biçimde yerine getirmede gevşeklik gösterdi; böylece Allah katında kusur işlemekten çekinmemiş oldu. O, kendisinin bu görevde ebedî olmayıp iğreti ve geçici bulunduğunu bilmiyor muydu?’¹⁰²

Nizâmü'l-Mülk’ün Fakir Biriyle Yemek Yemesi

Ebû Sa’d, fakîh Ebu'l-Kâsım’dan dinlediklerini, kendisine anlatan babasının – Allah rahmet eylesin- şunları söylediğini zikrediyor:

Ebu'l-Kâsım demiştir ki: “Bir tarafında ben, öteki tarafında da Amîd Halîfe olduğu halde, bir gece Nizâmü'l-Mülk’ün huzurunda idik. Amîd Halîfe’nin yanında da sağ eli kesik bir fakir vardı. O: ‘Vezir, benimle birlikte yemek yemek bana şeref verdi’ dedi. Amîd Halîfe: ‘Vezir nasıl olur da bir fakirle birlikte yemek yer’ diye göz ucuyla bakıyordu. Ebu'l-Kâsım sözüne devamla:

“Amîd Halife, fakirin sol eliyle yemek yediğini görünce, onunla birlikte yemek yemek istemedi. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, halîfe’ye: ‘Bu yana gel’, fakire de ‘Halîfe gururlu bir adamdır, bu nedenle seninle birlikte yemek yemek istemiyor, bunun için yanına gel’ dedi ve onunla birlikte yemek yemeye başladı”¹⁰³

Tûs Sığırı

¹⁰² İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 49.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 181; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 50-51.

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-Kâtib'in elyazısıyla yazılmış olan eserinde okuduğum şu kayıtları, ondan izin almak suretiyle, Ebu'l-Hasen b. Ebû Cafer de bana haber verdi:

"Nizâmü'l-Mülk Tûslu idi. Tûslulara halk dilinde 'Tûs Bakarı (Tûs sığırı)' denirdi. Hazinenin Hüseyin adlı bir kuyumcusu vardı. Kuyumcu: Nizâmü'l-Mülk bir gün beni çağırdı ve bana: 'Dökme figür yapmak için kalıpları getir' dedi, getirdim; eline aldığı ilk kalıpta 'sığır motifi' vardı. Ben hiç konuşmaksızın öylece duruyordum. Bunun üzerine o, hemen: 'Ey usta, sen bizi hiç elinden bırakmayacak mısın?' dedi. Nizâmü'l-Mülk, yaşının büyüklüğüne ve makamının yüceliğine rağmen nükte yapmaktan ve güzel söz söylemekten vazgeçmezdi".¹⁰⁴

Nizâmü'l-Mülk'ün Evlerinde Sürekli Yemek Pişerdi

Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz'in el yazısıyla yazılmış olan *Tarih*'inde şunları okudum:

"Babam bana Nizâmü'l-Mülk hakkında şunları anlattı: O, hayatı boyunca oruç tutan bir adamdı. İsfahan'da dört karısı vardı, dördünün de evinde kendisine, arkadaşlarına ve çok değer verdiği kimselere yemek yapılırdı. Nizâmü'l-Mülk hangi evde kalmak isterse orada, kendisi için hazırlanmış birçok yemek bulunurdu." Ali b. Munkiz'in söylediği gibi, Nizâmü'l-Mülk'e hazırlanan yemekler arasında, on baş pişmiş koyun, on türlü yemek ve on kâse helva bulunurdu.¹⁰⁵

Rüya'da Nizâmü'l-Mülk

Rüyasında Nizâmü'l-Mülk'ü görenlerden birisi, bana şunu anlattı: Rüya gören kimse, Nizâmü'l-Mülk'e halini sorunca buna karşılık şu cevabı vermiş: "Eğer ben, demirle (bıçak) yaralanıp şehid olmasaydım, yaptığım bütün işlerden (amel) neredeyse sorumlu olacaktım".¹⁰⁶

Nizâmü'l-Mülk ve İhtiyar Kadın

Güç ve kuvvetten yoksun ihtiyar bir kadın, Nizâmü'l-Mülk ile görüşmek isteğiyle onu ayakta bekliyordu. Bunu gören vezir, derhal kalkıp yanına giderek onunla görüştü.

Fakir bir kişinin Nizâmü'l-Mülk'ü Sınaması

Bir gün bir fakir gelerek kendisi ile görüşmek istedi; kapısının önünde oturdu, yanında da büyük bir ibrik vardı, orada bekledikten sonra nihâyet Nizâmü'l-Mülk, Sultanın hizmetinden döndü; geldiği vakitte fakir ayağa kalkarak kendisine: "ben senin fakirleri sevdiğini ve onlara karşı muhabbet ve

¹⁰⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 51.

¹⁰⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 54.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 178; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, trc., s. 61.

şefkat iddiasında olduğunu işittim; sen bu benim ibriğimi altun ile doldurmadan ben buna inanmam” dedi. Nizâmü'l-Mülk bunu çok görerek bir kese verip birtakım tatlı sözlerle fakiri yola getirmek istedi; fakat fakir kese ile kani olmayacağını söyledi. Nizâmü'l-Mülk hazinedara hazinede ne kadar altun varsa verilmesi için emir verdi; altunları getirdiler, ibriğe koydular. Fakat bunların hepsi yarısını bile dolduramadı. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk ehlü ayâline, bütün zinet eşyalarını getirip ibriğe koymalarını söyledi. Bunların hepsi olanca zinet eşyalarını getirdiler; nihayet ibriği doldurdular; o derecede ki fakir ibriği yerinden kaldıramadı. Nizâmü'l-Mülk bunu gördüğü vakitte adamlarına ibriği taşıyıp fakirle beraber gitmelerini emretti. Bunu gören fakir olanca kuvveti ile: “Ey Nizâmü'l-Mülk! Ben seni imtihan etmek istedim; yoksa benim gibi bir fakir bu kadar altunu ne yapacak” diye bağırdı ve kaçtı, gitti. Nizâmü'l-Mülk onu bulup tekrar getirmeleri için emir verdiyse de hiçbir yerde izini bulamadılar. Sonra Nizâmü'l-Mülk bu altunların hepsini hayrat ve hasenata sarfetti.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 49.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, I-II.
- Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr*, (nşr. Osman Turan), Ankara 1944, (trc. M. Nuri Gençosman) *Selçukî Devletleri Tarihi*, Ankara 1943.
- Arayancan A., Ayşe, *Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul 2016.
- Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, (nşr. M. Th. Houtsama), *I'Histoire des Seldjoudes*, Leiden 1889; (trc. Kivâmeddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- Daftari, Farhad, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, (trc. Ahmet Fethi), İstanbul 2017.
- Ebu'l-Ferec, *Târihu muhtasari'd-düvel*, Beyrut 1890.
- Göksu, E., *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, İstanbul 2017.
- Hüseynî, Sadruddin Ebu'l Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiye*, (trc. Necatî Lugal), Ankara 1943.
- İbnü'l-Adîm, *Büğyetü't-taleb fi tarihi Haleb*, (nşr. Ali Sevim), *Bugyat At Talab Fi Târîh Halab, Selçuklular İle İlgili Haltercümeleri*, Ankara 1976.
- İbnü'l-Cevzî, *el- Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, (trc. Ali Sevim), "*İbnü'l-Cevzî'nin El Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485= 1038-1092)*" *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara 2005, C. XXVI, sy. 30.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, (nşr. J.C. Tornberg), Beyrut 1979, (trc. A. Özeydin), *İslâm Tarihi, El-Kamil Fi't Tarih tercümesi*, İstanbul 1987, X.
- İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtasar fi-ahbârî'l-beşer*, (trc. Mustafa Alican), *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, İstanbul 2017.
- Kafesoğlu, İ., *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşâh*, İstanbul 1973.
- _____, "*Nizâm-ül-Mülk*", *İA*, C.IX, Ankara 1964, s.329-333.
- Kaya, Pınar, "*Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler*", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2008.
- Kesik, Muharrem, "*Melik Kutalmuş'ın Büyük Selçuklu tahtını Ele Geçirme Mücadelesi*", *Türk Kültürü Dergisi*, (Şubat 2001), Ankara 2001, sy. 454, s. 97-105.
- _____, *1071 Malazgirt, Zafere Giden Yol*, İstanbul 2014.
- _____, "*How Was Sultan Alp Arslan Killed?*", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, (İstanbul 2014), C. XXIV, s. 99-120.
- Kırpık, Güray, "*İlk Türk İslâm Devletlerinde Eğitim*", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara 2012.
- Kucur, Sadî S., "*İktâ*", *DİA*, C.XXII, İstanbul 2000, s. 47-49.
- Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992.
- _____, "*Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Târihî Rolü*", *Millî Kültür*, (Mayıs 1977), C. I, sy. 5, s. 12.

- Lewis, B., *Haşîşîler*, (çev. Kemal Sarsöz), İstanbul 2007.
- Merçil, E., *Selçuklular-Makaleler*, İstanbul 2011.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*, (nşr. ve trc. M. Altay Köymen), Ankara 1999.
- Ocak, Ahmet, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017.
- Özaydın, A., "Alamut", *DİA*, C.II, İstanbul 1989, s. 336-337.
- _____, "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdı", *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul 2015, sy. 26, s.85-99.
- _____, "Hasan Sabbâh", *DİA*, C.XVI, İstanbul 1997, s. 347-350.
- _____, "Kündürî", *DİA*, C.XXVI, İstanbul 2002, s. 554-555.
- _____, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 /1092-1104)*, İstanbul 2001.
- _____, "Nizâmü'l-Mülk", *DİA*, C.XXXIII, İstanbul 2007, s.194-196.
- _____, "Nizâmü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Hizmetleri", *Selçuk Bakış*, (Mart 2018) Konya 2018, sy. 46, s. 12-31.
- _____, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, C.XXXIII, İstanbul 2007, s. 188-191.
- _____, "Melikşâh", *DİA*, C.XXIX, Ankara 2004, s. 54-57.
- _____, "Tâcül-mülk", *DİA*, C.XXXIX, İstanbul 2010, s. 359-360.
- Râvendî, Muhammed B. Ali Süleyman, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, (trc. Ahmet Ateş), Ankara 1957-1960, I.
- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II/5; (trc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, İstanbul 2010.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman Fî-Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*, (trc. Ali Sevim), Ankara 2011.
- Taneri, A., "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *TAD*, sy. 8-9, Ankara 1970, s. 75-118.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- Uzunçarşılı, H. İsmail, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.

**FROM THE BOSPHORUS TO KHURASAN:
THE TURKISH DOMINATION OF ASIA IN THE
PERCEPTION OF THE CHRONICLERS OF THE FIRST
CRUSADE**

**İSTANBUL BOĞAZI'NDAN HORASAN'A: BİRİNCİ HAÇLI
SEFERİ KRONİKLERİ AÇISINDAN ASYA'DA TÜRK
HÂKİMİYETİ**

Alan V. MURRAY*

Abstract

Recent writing on the crusades has emphasised how much the military success of the First Crusade (1096-1099) owed to political and religious divisions within the Islamic world, which prevented any united Muslim response. Yet given the implacable rivalries between the Great Seljuk sultanate and its claim to leadership of the Sunnī world, and the Shī'ite caliphate of Egypt, one might well question whether any co-operation between them could have been reasonably expected. Much more significant was the lack of significant co-operation between the different Turkish powers. The Seljuks of Rūm, the Danishmendids, and the Artuqids had become independent powers, while the Seljuk sub-kingdoms and emirates of Aleppo, Damascus and Antioch had a high degree of autonomy from their nominal masters in Persia. Yet apart from the Seljuk heartlands of western Persia, and areas of significant Türkmén immigration, such as the Anatolian highlands and the Jazira, the Turks constituted a small military elite ruling over majority populations of Arabs, Greeks, and Armenians.

Whereas some modern writing on the crusades claims that Westerners made few real distinctions between different Muslim groups, key sources show that the crusader leadership had a clear perception of the Turks as a distinct ethnic group separate from their subject populations. Drawing on the evidence of the Gesta Francorum, Fulcher of Chartres, Raymond of Aguilers, and

* Dr., University of Leeds, Institute for Medieval Studies, United Kingdom, A.V.Murray@leeds.ac.uk.

Albert of Aachen, this paper will argue that, in contrast to the historical reality of political fragmentation, Western narrative sources present a picture of a powerful and unified Turkish world which extended from the Rüm-Byzantine borderlands to the original Seljuk homelands in Central Asia. In particular, the mysterious land of Corrozana (the Latin name for the historical Khūrasan) figures in chronicles as the epicentre of this empire, a constant source of military reinforcements and a place to which Christian captives are sent. It is argued that the crusaders' perception of a vast, united Turkish world derived from an awareness of the Turks as a conquering military elite, whose organisation and training ensured an effectiveness out of all proportion to their numbers. By the second half of the twelfth century the Franks even produced a history of the Turks which recorded their conquests from Khūrasan to the Levant. Written in the style of Western origin myths, this history thus gives the Turks a similar status to historic Western peoples such as Trojans, Goths, Normans and Scandinavians. It is a further indication of the mixture of fear and admiration with which the early crusaders viewed their Turkish opponents

•

Keywords

First Crusade (1096-1099), Turks, Khurasan, Latin Chronicles, Origin Myths

Öz

Yakın dönemde Haçlı Seferleri üzerine yapılan çalışmalarda Birinci Haçlı Seferi'nin (1096-1099) askeri başarısında Müslümanların birlikte hareket etmesinin önüne geçen İslam dünyasındaki siyasi ve dini bölünmelerin ne denli önemli olduğu vurgulanmaktadır. Ne var ki, Büyük Selçuklu Devleti'nin Sünni dünyasında liderlik iddiası ile Mısır'daki Şii Halifelik arasındaki amansız rekabet göz önüne alındığında, aralarında herhangi bir işbirliği olmasını beklemenin makul olup olmadığı tartışılır. Ancak bundan daha da önemlisi, farklı Türk güçleri arasında belirgin bir işbirliği olmamasıydı. Selçukluların Halep, Şam ve Antakya'daki eyaletleri İran'daki sözde yöneticilerinden yüksek ölçüde özerklik elde etmiş, Anadolu Selçukluları, Danişmendliler ve Artuklular bağımsız birer güç haline gelmişti. Ne var ki, Selçukluların İran'ın batısındaki merkezi ile Anadolu yaylaları ve Cezire gibi çok sayıda Türkmen göçmenin bulunduğu bölgeler dışında Türkler, Arap, Yunan ve Ermenilerden oluşan çoğunluk topluluklarını yöneten küçük, askeri bir elit kesimi teşkil ediyordu.

Haçlı Seferleri hakkındaki bazı modern çalışmalarda, Batılıların farklı Müslüman grupları arasında gerçekte pek ayırım yapmadığı iddia edilmesine rağmen, konuya ilişkin ana kaynaklar Haçlı liderlerinin Türkleri yönettikleri topluluklardan ayrı, müstakil bir etnik grup olarak algıladıklarını göstermektedir. Gesta Francorum ile Chartres'lı Fulcherus, Aguilers'li Raimundus ve Aachen'li Albertus'un eserlerindeki kanıtlara dayanarak, bu tebliğde, Batılı yazılı kaynaklarda, siyasi parçalanmanın tarihsel gerçekliğinin aksine, Anadolu Selçukluları ile Bizans arasındaki sınırdan Büyük Selçukluların Orta Asya'daki vatanına uzanan güçlü ve birleşik bir Türk dünyası ortaya koyulduğu iddia edilmektedir. Vakayinamelerde, özellikle gizemli Corrozana (tarihsel Horasan kentinin Latince adı) bu imparatorluğun merkez üssü olarak yer almakta; Horasan'dan sabit askeri takviye kaynağı ve Hristiyan tutsakların gönderildiği yer olarak bahsedilmektedir. Haçlıların engin

ve birleşik Türk dünyası algısının ardında ise sayıca az olmalarına rağmen örgütlenmeleri ve eğitimleri sayesinde beklenmedik bir etkinlik gösteren Türklerin Haçlılar tarafından fetheden, askeri bir elit olarak görülmelerinin yattığı ileri sürülmektedir. On ikinci yüzyılın ikinci yarısında Franklar tarafından Horasan'dan Levant'a Türklerin fetihlerini kayıt altına alan bir Türk tarihi dahi kaleme alınmıştır. Batının köken efsaneleri tarzında yazılan bu tarihi anlatı, böylelikle Türklere Troyalılar, Gotlar, Normanlar ve İskandinavlar gibi tarihsel Batılı halklarınkine benzer bir statü vermektedir. Bu da, erken dönem Haçlıların Türk hasımlarına karşı duyduğu korku ve hayranlık karışımının bir diğer göstergesidir.

•

Anahtar Kelimeler

I. Haçlı Seferi (1096-1099), Türkler, Horasan, Latin Kronikleri, Yaratılış Efsaneleri

INTRODUCTION

The vast conquests made by the Seljuk leaders Chagri, Tughril and Alp Arslan, together with the migration of nomadic Türkmén into Iran, Iraq, Mesopotamia and above all, Anatolia, ensured that by the time Pope Urban II made his call for the liberation of Jerusalem in 1095, almost all of the Asian continent between the Mediterranean Sea and the Amu Darya was dominated by rulers of Turkish origin.¹ The only exceptions were on the western peripheries: the Byzantine empire clung on to parts of the Aegean and Black Sea coasts, while the cities of the Palestinian littoral from Ascalon as far as Tripoli were either held by the Fātimid caliphate of Egypt, or at least acknowledged its authority. Urban's main goal for the crusade was the liberation of Jerusalem and of Christian populations living under Turkish rule in Palestine and Syria. He was also undoubtedly keen to recover territories which the Byzantine empire had lost since its great defeat at the hands of at the battle of Manzikert (Malazgirt) in 1071. Yet in the event, the deteriorating relations between crusaders and Emperor Alexios I Komnenos made the crusade leaders less willing than the pope had been to support a Byzantine restoration in Asia Minor. This circumstance explains why, after the city of Nicaea (Izник) was handed over to Alexios on its capture from the Seljuk sultan of Rūm in 1097, the crusaders made no further attempt to seize and hold on to further territory until they reached areas in the south-east of Anatolia with substantial Greek or Armenian populations, which they hoped would assist their domination, as occurred, for example, at Tarsos, Edessa (Urfa) and Antioch (Antakya).² Yet despite varying strategies pursued by the crusaders along different sections of their march to Jerusalem, it was evident that the

¹Sergei Agadshyanow, *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert* (Berlin, 1994); A. C. S. Peacock, *The Great Seljuk Empire* (Edinburgh, 2015), pp. 1-71; Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c. 1071-1330* (London, 1968), pp. 20-30.

²There is no absolute agreement among historians on the aims of Urban II in proclaiming the crusade in 1095, but the weight of current scholarly opinion agrees on the centrality of Jerusalem and the Holy Land in his plans, and certainly it was this goal, rather than assisting Byzantium, which found the greatest appeal among the crusaders themselves. See especially: H. E. John Cowdrey, 'Pope Urban II's Preaching of the First Crusade', *History* 55 (1970), 177-88; Jean Flori, *La Guerre sainte: La Formation de l'idée de croisade dans l'Occident chrétien* (Paris, 2001); Jonathan Riley-Smith, *The Crusades: A History*, 2nd edn (London, 2005), pp. 2-8. On south-eastern Anatolia and Upper Mesopotamia, see: James H. Forse, 'Armenians and the First Crusade', *Journal of Medieval History* 17 (1991), 13-22; Christopher MacEvitt, *The Crusades and the Christian World of the East: Rough Tolerance* (Philadelphia, 2007).

opposing forces that would confront them would be made up primarily of Turks. The aim of this essay is to examine how these Turkish powers were perceived by the crusaders in distinction to both Muslim and Christian Arabs as well as Greeks and Armenians.

Given their long-standing rivalry, there was little prospect of any co-operation between the Great Seljuk sultanate, with its claim to leadership of Sunnī Islam, and the Ismaʿīlī caliphate held by the Fātimid dynasty in Egypt.³ Yet even the Turkish world was politically fragmented. The violent deaths in rapid succession of the Seljuk vizier Nizām al-Mulk and the sultan Malik Shāh in 1092 left the Great Seljuk territories in Iran, Iraq, Khurasan and Azerbaijan contested by the sultan's sons, who consequently had little interest in what was happening in the lands far to the west.⁴ The areas through which the crusaders moved were held by a number of Turkish powers that were more or less independent of the Great Seljuks. Anatolia was divided between the Seljuk sultanate of Rūm in the west and the Danishmendid emirate in the east. Syria had been held by Malik-Shāh's brother Tutush, but on his death in 1095, Tutush's kingdom was split when his eldest son Ridwan seized Aleppo, while a younger son, Duqaq, established himself in Damascus. Each of the two brothers functioned as an independent ruler (*malik*), but they put most of their energies into combating the other. In the course of the war between them, Türkmen amirs were able to function more or less independently in Antioch, Saruj, 'Azaz, Edessa and Jerusalem. Even those Turkish commanders who were nominally subordinates of rulers elsewhere could not be relied upon to give loyalty. Thus in 1098, soon after the arrival of the crusaders, 'Umar, the amir of the city of 'Azaz, revolted against his lord Ridwan. Threatened with a punitive expedition from his lord, 'Umar asked for military assistance from one of the crusade leaders, Raymond of Saint-Gilles, whose troops fended off Ridwan's army, but also plundered much of the area. Thus not only did these two Turkish leaders fail to co-operate against the crusaders, but they allowed the invaders to secure much needed supplies at a

³While the crusaders were held up at Antioch during the winter of 1097-98, a Fātimid embassy was sent to seek a common alliance against the Seljuks, a phenomenon that shows how little the Fātimids understood the ultimate objectives of the crusade. See Hadia Dajani-Shakeel, 'Diplomatic Relations between Muslim and Frankish Rulers 1097-1153 A.D.', in *Crusaders and Muslims in Twelfth-Century Syria*, ed. Maya Shatzmiller (Leiden, 1993), pp. 190-215 (here 192-96).

⁴Carole Hillenbrand, '1092: A Murderous Year', *The Arabist: Budapest Studies in Arabic* 15-16 (1995), 281-96; Peacock, *The Great Seljuk Empire*, pp. 76-80.

time when the crusade was in danger of stalling at Antioch.⁵ Emperor Alexios Komnenos, Pope Urban II and others in the West were undoubtedly aware of these divisions among the Turks, which made the time propitious for an attempt to recover the Holy Land for Christendom.⁶

The military strength available to each Turkish power varied considerably. Great Seljuk generals and viziers could each dispose of military forces consisting of tens of thousands of men. The Seljuks of Rūm had an *'askar* of professional *mamlūk* soldiers that was much smaller, possibly a couple of thousand men. However, like the Danishmendid and Artukid amirs, they could count on the support of the many thousands of nomadic Türkmen tribesmen who had occupied the Anatolian highlands. Although Kiliç Arslan I of Rūm was defeated by the crusaders at the battle of Dorylaion (Eskişehir) on 1 July 1097, the military effectiveness of both Seljuks and Danishmendids could be seen in 1101, when they inflicted defeats on all four contingents of the next wave of crusades from the West. The Seljuk *maliks* based in Aleppo and Damascus probably had fewer *mamlūks* and Türkmen than the Turks of Anatolia, although they had urban militias of Arabs. In the other cities beyond these capitals, for example at Antioch and Edessa, Turkish commanders often had at their disposal even smaller forces numbering only hundreds of professional soldiers. In 1098 the Fātimids seized Jerusalem from Suqman and Ilghāzi, sons of the Türkmen chief Artuk, who were governing the city; the Turkish garrison consisted only of a few hundred men.⁷ The essential point is that unlike Anatolia, the different Turkish regimes in Cilicia, Upper Mesopotamia and Syriawere a small, largely military elite ruling over majority populations of Arabs, Greeks, and Armenians, who often resented this alien rule. These circumstances can be seen on the approach of the crusaders in 1097, when in cities such as Tarsus and Edessa, the Christian populations rose up and attempted to massacre or expel their Turkish garrisons, summoning the crusaders to their aid.⁸

It is important to recognise that the crusaders had no real understanding of the Turks as Muslims. In fact, at this time few Western Christians had any

⁵ Dajani-Shakeel, 'Diplomatic Relations between Muslim and Frankish Rulers, pp. 198-99.

⁶Carole Hillenbrand, 'The First Crusade: The Muslim Perspective', in *The First Crusade: Origins and Impact*, ed. Jonathan Phillips (Manchester, 1997), pp. 130-41.

⁷Thereafter the Artukids relocated to Mesopotamia. See Carole Hillenbrand, *A Muslim Principality in Crusader Times* (Leiden, 1990).

⁸John France, *Victory in the East: A Military History of the First Crusade* (Cambridge, 1994), p. 157, suggests that Sultan Kiliç Arslan I did not have more than 10,000 Turkish soldiers available, which presumably included both *mamlūks* and Türkmen auxiliaries.

knowledge about Islam, and since conversion of Muslims was not an aim of Urban II, the crusaders had little curiosity about it. The first Latin translation of the Qu'rān was not undertaken until the mid-twelfth century, and even after that it was only studied by small numbers of theologians and missionaries. If they describe Turks in religious terms, Westerners refer to them as 'pagans'. In so far as they knew anything about Islam, Westerners regarded the faith quite inaccurately as a polytheistic religion, whose adherents worshipped a variety of deities, many of them drawn from the Greco-Roman pantheon of Antiquity.⁹ Westerners had a much better grasp of ethnicity as a factor of difference, and they were clearly aware that the Turks were quite distinct from the Arabs and other peoples. In fact, Urban II had stressed the recent arrival of this warlike people in his appeal for a crusade at the Council of Clermont, highlighting how they had seized control of the Near East within a short time.¹⁰ The pope's preaching may well have contributed to the impressions of Christian chroniclers, whose writings tend to give the impression of a largely united Turkish world which stands in contrast to the political realities of the time as described above. In what follows I will draw on the evidence of some of the key chronicles to argue that Western narrative sources present a largely coherent picture of a powerful and unified Turkish world that extended from the Rūm-Byzantine borderlands to the original Seljuk homelands in Central Asia. The writers are the Frenchmen Raymond of Aguilers and Peter Tudebode and the anonymous (probably Italian-Norman) author of the *Gesta Francorum*, all three of whom were participants in the crusade. The fourth is the German chronicler Albert of Aachen, whose account of the crusade is by far the most detailed of any of the narratives.¹¹

⁹Matthew Bennett, 'First Crusaders' Images of Muslims: The Influence of Vernacular Poetry?', *Forum for Modern Language Studies* 22 (1986), 101-22; John V. Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination* (New York, 2002); Sini Kangas, 'Inimicus Dei et sanctae Christianitatis? Saracens and Their Prophet in Twelfth-Century Crusade Propaganda and Western Travesties of Muhammad's Life', in *The Crusades and the Near East*, ed. Conor Kostick (London, 2011), pp. 131-60.

¹⁰Dana C. Munro, 'The Speech of Pope Urban II at Clermont, 1095', *American Historical Review* 11 (1906), 231-42; Alan V. Murray, 'Franks and Indigenous Communities in Palestine and Syria (1099-1187): A Hierarchical Model of Social Interaction in the Principalities of Outremer', in *East Meets West in the Middle Ages and Early Modern Time: Transcultural Experiences in the Premodern World*, ed. Albrecht Classen (Berlin, 2013), pp. 291-309.

¹¹On the background to these sources, see Alan V. Murray, 'The Siege and Capture of Jerusalem in Western Narrative Sources of the First Crusade', in *Jerusalem the Golden: The Origins and Impact of the First Crusade*, ed. Susan B. Edgington and Luis García-Guijarro (Turnhout, 2014), pp. 191-215.

A central place in this image of the Turkish world is held by the province of Khurasan in Persia, a region which covered much of the north-east of present-day Iran, as well as parts of modern Afghanistan, Turkmenistan and Uzbekistan.¹² In the first half of the eleventh century Khurasan was invaded and annexed by the Seljuk Turks, and during the reigns of the sultans Alp Arslan (1063-72) and his son Malik Shāh (1072-92), many of the empire's administrators and military leaders, both Persian and Turkish, originated from Khurasan. In this sense the province could be regarded as playing a key role in the empire. Malik Shāh's eldest son Barkyaruq was obliged to make Khurasan into an apanage for his younger brother Sanjar. Sanjar ruled there more or less independently until he himself succeeded as sultan in 1118.¹³

Thus, at the time of the First Crusade, Khurasan was practically independent from the centre of Seljuk power in western Iran and Iraq, and (from a European perspective) was the farthest, most easterly part of the Turkish world. It is therefore remarkable that the crusade chroniclers have a great deal to say about a place known in Latin as *Corrozana*, *Corruzana* or *Corosanum*, which are the forms of name used by them for the historical Khurasan. At first sight it might appear as if this name is merely often listed by the chroniclers as one among many other regions that were part of the Turkish world, such as Syria, Persia, and *Romania*, that is the name applied to former Byzantine territories in Anatolia. However, on closer inspection *Corrozana* can be seen to have more distinct characteristics than the other regions. Even from the time of the earliest encounters between the crusaders and Seljuks in Asia Minor, which was of course the *westernmost* area of Turkish domination, Khurasan in the distant east repeatedly figures as a destination to which Christian prisoners are sent by their Turkish captors. The anonymous *Gesta Francorum* relates that when the forces of the so-called 'People's Crusades' were defeated near Nicaea in 1096, the Turks 'took their prisoners home to Khorasan, Antioch or Aleppo or wherever they happened to live', while later captives were sent away 'through all the neighbouring lands, some to Khorasan and some to Persia'.¹⁴ When the main crusade armies were besieging

¹²David Morgan, *Medieval Persia, 1040-1797* (London, 1988), p. 5; Agadshyanow, *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert*.

¹³Cambridge History of Iran, 5: *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J.A. Boyle (Cambridge, 1968), p. 108.

¹⁴*Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum: The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, ed. and trans. Rosalind Hill (London, 1962), p. 4: *quidam conducebant suos in domum suam, alios in Corosanum, alios in Antiochiam, alios in Aleph, aut ubi ipsi manebant*; p. 5: *disperserunt illos per uniuersos regions has, alios in Corosanum, alios in Persidem*. See also Peter Tudebode, 'Petri Tudebodi seu Tudebovis, sacerdotis Sivracensis, Historia de Hierosolymitano itinere', in *Recueil des Historiens des*

Antioch, the Turkish garrison are described as 'exulting in their certainty of victory, bringing with them ropes with which to lead us bound into Khorasan'.¹⁵In the defeat of the Crusade of 1101, we are told that the victorious Seljuks and Danishmends 'filled the land and kingdom of Khurasan with very great wealth and plunder', while many thousands of women were carried off 'into the land of Khurasan in eternal exile'.¹⁶In a kind of mirror image of this characteristic, when the Turks are defeated by the crusaders, Khurasan is one of the places to which survivors flee in order to put themselves in a position of safety. When the crusaders defeat a Turkish force during the siege of Antioch, Peter Tudebode tells how the Turks fled, 'some to Khurasan and some to the land of the Saracens'; this formulation can hardly have been accurate, but rather seems to be a hyperbole employed to emphasise the completeness of the defeat.¹⁷ Similarly, a common topos in the fictitious speeches attributed to Turkish leaders is their fear that the increasingly victorious crusaders will drive the Turks out of their territories; thus in two accounts Yaghi-Siyan, the amir of Antioch under Ridwan of Aleppo, fears that the Franks 'want to drive us out of Rum and Syria and even from Khorasan'.¹⁸These two motifs are both characteristic of a distinct feature of the literary Khurasan, that is its remoteness, with a position on the farthest periphery of the Turkish world.

A second characteristic of Khurasan is as a reserve of Turkish soldiers, which again can be seen from the earliest encounters in Anatolia. Albert of Aachen states that when Kiliç Arslan I, the sultan of Rüm (here called *Solimannus*, i.e. Ibn Suleyman) first heard about the arrival of the Christians, 'he assembled fifteen thousand Turks from all Rüm and the kingdom of Khurasan, men of war who were very experienced with the horn and bone bow and were very mobile

Croisades: Historiens Occidentaux, ed. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 5 vols (Paris, 1841-1906), 3: 12-13. In giving English versions of quotations from the sources I have retained the variant spellings Khurasan and Khorasan which are both used in the published translations.

¹⁵*Gesta Francorum*, p. 15: *Qui rursus uenerunt auxilio aliorum gaudentes et exultantes ad certum bellum, trahentes secum funes, quibus nos ligatos ducerent Corosanum*; Baldric of Dol, 'Baldrici episcopi Dolensis Historia Ierosolimitana', in *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux*, 4: 19, 145.

¹⁶ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the Journey to Jerusalem*, ed. and trans. Susan B. Edgington, 2 vols (Oxford, 2007), pp. 622-23: *terram et regnum Corruzana diuitiis nimiis et spoliis auxerunt et impleuerunt*, pp. 630-31: *nisi quod aiunt eam inter tot milia matronarum in terram Corruzana eterno exilio deportatam*.

¹⁷ Peter Tudebode, p. 45.

¹⁸*Gesta Francorum*, p. 50: *nosque alienare a regione Romaniae siue Syriae, adhuc autem et Corrozani*. See also Peter Tudebode, p. 60.

archers'.¹⁹ It is to Khurasan that messengers are sent from the outlying Turkish-held territories to seek advice and military assistance from the sultan and caliph (a duality sometimes perceived as a kind of Muslim parallel to the Christian emperor and pope), and it is from there that Turkish armies and reinforcements emanate.²⁰ Thus Raymond of Aguilers identifies the amir Karbuqa as 'the commander of the caliph at the head of a large army from Corozan' who came to the relief of Antioch.²¹

Albert of Aachen describes the kingdom of *Corruzana* as a land enclosed by mountains and marshes, so that 'anyone who is captured and enters there is unable to come out again... unless with the licence and permission of the Turks'.²² This seems to be a reasonably accurate reflection of the mountainous character of Khurasan, but Albert's statement that Baghdad is the capital of the kingdom (*civitatem Baldach, quae est caput regni Corrozana*) means that in this text the name clearly denotes much more than the historical province; it seems actually to refer to the greater part of the empire of the Great Seljuks.²³ The Seljuk ruler at the time (the historical sultan Barkyaruq) is referred to as *soltanus* or *rex Corruzan*, and Khurasan is regarded as the land of his birth.²⁴

We can gain a more detailed sense of the characteristics of this literary Khurasan in two extended descriptions that occur in different crusade chronicles. The first occurs in the history of Albert of Aachen, who gives a description of a council of war held by Yaghi-Siyhan, the Turkish amir of Antioch, at a point when the crusaders were besieging the city. Supposedly, Yaghi-Siyhan sends Kiliç Arslan of Rûm as his envoy to the Great Seljuk sultan to ask for military assistance, saying, 'you shall set out for Khurasan in the land and kingdom of our birth'.²⁵ Albert continues:

¹⁹ Albert of Aachen, pp. 34-35.

²⁰ *Gesta Francorum*, p. 52; Albert of Aachen, pp. 694, 701. This characteristic is also present in the Old French crusade epic; all four occurrences of the name *Coroscane* in the *Chanson d'Antioche* refer to it as a source of Saracen military forces: *Chanson d'Antioche*, ed. Suzanne Duparc-Quioic (Paris, 1976), lines 4760, 5080, 9379, 9387.

²¹ Raymond of Aguilers, *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux* 3: 246.

²² Albert of Aachen, pp. 610-13: *Terra autem et regnum Corruzana sic montanis et aquarum paludibus undique clausum est, ut quicumque captiui semel illuc intrauerint, non ultra hinc magis quam pecus a cauea exire ualeant, nisi licentia et permissione Turcorum.*

²³ Albert of Aachen, pp. 594-97.

²⁴ Albert of Aachen, pp. 248-53.

²⁵ Albert of Aachen, pp. 248-49: *Tu, generis mei proximus, cum duodecim legatis meis et filio meo sansadonia, Corruzan In terram et regnum natiuitatis nostre profecturus es.*

So they came to a certain town called Samarthan, which belonged to the kingdom of Khurasan, in very great splendour and extravagance and in great magnificence. There they found in great glory the great prince and sultan himself, ruling over all kings and princes in the eastern region, and Prince Karbugha the king's second-in-command.²⁶

The name Samarthan seems reminiscent of Samarkand in Central Asia, but as it figures as the sultan's capital, it is more likely that it is meant to represent one of the central cities of the empire in Iran, such as Isfahan. But it is interesting that it is placed in Khurasan, which in the Latin chronicle thus seems to have a far greater geographical extent than the historical province in the extreme east of the empire. The Great Seljuk ruler is described as the 'king of Khurasan' or 'sultan of Khurasan, who is the chief and prince of the Turks' (*Corruzan soltano, qui caput et princeps est Turcorum*), and it is this region that provides soldiers and supplies for the recapture of Antioch from the crusaders. Albert's description of this Turkish legation and council of war in the Great Seljuk capital is a highly literary construction, yet it may be evidence of considerable historical research combined with pure imagination.

We find a similar account in an equally invented passage, which has become much more famous in crusade scholarship. This describes a scene after Karbuqa, atabeg of Mosul, has marched to the relief of Antioch; this episode is noteworthy as being one of the few occasions when Turkish leaders from different regions were prepared to co-operate against the crusaders. The author of the *Gesta Francorum* credits Karbuqa with a speech in which he supposedly shows his disdain for the crusaders, when he reacts haughtily to the sight of some captured crusader weapons of evidently inferior quality:

... Karbuqa began to chuckle, and said to all those who were present, 'Are these the warlike and splendid weapons which the Christians have brought into Asia against us, and with these do they confidently expect to drive us beyond the furthest boundaries of Khorasan, and to blot out our names beyond the rivers of the Amazons? Are these the people who drove all our forefathers out of Rum and from the royal city of Antioch, which is the honoured capital of all Syria?' Then he called his scribe and said, 'Be quick and write many letters which may be read in

²⁶Albert of Aachen, pp. 250-51: *Venerunt siquidem in apparatu et sumptu nimio et in gloria magna ad ciuitatem qandam Sanmarthan que erat de regno Corruzan. In qua ipsum principem magnum et sceptrigerum soltanum super omnes reges et principes orientalis plage, Corbahanque principem et secundum a rege in gloria magna repererunt.*

Khorasan, in these words: “To the khalif our pope and the lord sultan our king ... know also that I have got all the Franks shut up in Antioch, and I hold the citadel in my power while they are down below in the city. I have them all in my hands, and I will have them either executed or led into Khorasan in most bitter captivity, because they threaten to repulse us by their weapons and to drive us out of all our lands, as they drove our forefathers out of Rum and Syria”.²⁷

Interestingly, we find relatively new information (or suppositions) about the Turks combined with learning derived from the classical period (for example, the reference to the Amazons), but the important point is that within a single speech, we find Khurasan being depicted as the centre of Turkish power, the farthest limit of the Turkish world, and a place of oppressive captivity. Thus the name *Corrozana* and its variants can be seen to have quite specific but distinct characteristics, even within the same work. However, it is perhaps surprising that references to Khurasan should be so frequent, especially in Latin historiography, when we consider how peripheral the actual role of the province within the Seljuk empire was at the time of the First Crusade.

Two different factors may be significant here. Firstly, at least among reasonably learned writers in the West, there was knowledge and awareness of the origins of the Turks in Central Asia. At the time of the First Crusade, the author of the *Gesta Francorum* claimed that ‘the Turks declare themselves to be of the same origin as the Franks, and that no men, except the Franks and themselves, are naturally born to be knights’.²⁸ It is unclear on what this claim is based, but it is evident that the anonymous author was so impressed by the fighting abilities of the Turks of Asia Minor, that he wished to distinguish them from the other Muslim peoples by according them a similar status with Westerners. A similar, but more elaborate statement of Turkish origins can be found in the writings of the great Frankish chronicler William of Tyre, who was writing in the third

²⁷*Gesta Francorum*, pp. 51-52: *Tunc Curbaram coepit surridere, palam dicens omnibus: ‘haec sunt arma bellica et nitida, quae attulerunt Christiani super nos in Asiam, quibus putant nos et confidunt expellere ultra confinia Corrozanae, et delere omnia nostra ultra Amazonia flumina; qui propulerunt omnes parentes nostros a Romania, Antiochia urbe regia quae est honorabile caput totius Syriae?’ Mox convocavit suum notarium, et ait: ‘Scribe cito plures cartas quae in Corrozania sint legendae; videlicet Caliphae nostro apostolico, ac nostri regi domino Soldano ... Adhuc quoque sciant omnes, quoniam ego cunctos Francos intus in Antiochia conclusos habeo, et castrum in mea libera teneo voluntate, illi vero deorsum sunt in civitate. Habeo etiam omnes illos iam in mea manu, eosque faciam aut capitalem subire sententiam, aut deduci in Corrozanam in captivitatem nimiam, eo quod minantur nos suis armis propulsare et expellere ab omnibus finibus nostris; ceu eiecerunt omnes parentes nostros a Romania sive Syria’.* See also Peter Tudebode, p. 78.

²⁸*Gesta Francorum*, p. 21: *Verumtamen dicunt se esse de Francorum generatione, et quia nullus homo naturaliter debet esse miles nisi Franci et illi.*

quarter of the twelfth century. William did extensive research on the Muslim peoples for a work which he refers to as the 'History of the Eastern Princes' (*Historia ... de principibus orientalibus*).²⁹ This history has not survived, but it is possible to see some glimpses of it in William's better-known chronicle of the First Crusade and the history of Outremer up to the year 1186, which often incorporates pieces of information on the Eastern peoples. At one point William observes that since he will have a great deal to say about the Turks, he will give a short account of their origin. He starts with an intriguing statement:

The people of the Turks or Türkmen – for they have the same origin – was at first a northern one. They take their name (as they themselves maintain and as is also contained in our chronicles) from a certain Turcus, a leader under whom they fled after the fall of Troy to northern regions, where they gave up the use of arms and devoted themselves to their flocks and herds, a people quite uncivilised and without fixed habitation.³⁰

This claim for a Trojan origin of the Turks is of course fanciful and derives from a Western literary tradition, which sought Scandinavian or Trojan origins for a whole range of ancient peoples from the Goths onwards.³¹ This is confirmed by William's statement about 'our chronicles'. However, He seems to have combined this Western tradition with actual knowledge of Turkish migrations, especially from the point that the Turks entered Islamic history. He tells how they crossed a river known as Cobar and lived as tributaries under the ruler of Persia. As their numbers multiplied, they became aware of their growing power, deciding that the main obstacle to the conquest of Persia was the fact that they had no king 'as was the custom among other peoples'. They then elected a chieftain named *Solduc* (i.e. Seljuk) as their king and proceed to conquer the entire East. William's account of the Turks thus shows a combination of Western literary traditions as well as some of the actual history of the Turks, especially their origins in the area around the Aral Sea. However, he does not use the name

²⁹On William and his works, see Peter W. Edbury and John Gordon Rowe, *William of Tyre: Historian of the Latin East* (Cambridge, 1988).

³⁰ William of Tyre, *Chronicon*, ed. R. B. C. Huygens, 2 vols (Turnhout, 1986), p. 116: *Gens igitur Turcorum sive Turcomannorum – nam ab eodem habuerunt originem – ab initio septentrionalis fit. Dicti autem sunt prout ipsi asserunt idque ipsum etiam in nostris continetur cronicis, a quodam eorum duce Turco nomine, sub quo post excidium Troianum ad regions Yperboreas se contulerunt, ubi armorum usu relicto procurandis gregibus et armentis vacabant, gens inculta penitus et certam non habens sedem.*

³¹ František Graus, 'Troja und trojanische Herkunftssagen im Mittelalter', in *Kontinuität und Transformation der Antike im Mittelalter*, ed. Willi Erzgräber (Sigmaringen, 1989), pp. 25-43; Herwig Wolfram, 'Le genre de l'origo gentis', *Revue belge de philologie et d'histoire* 68 (1990), 789-801.

Khurasan, although his geographical knowledge takes in this area. This, however, may be a consequence of his education and known classicising tendencies, which caused him to reject neologisms.

When describing the regions through which the crusaders passed, the First Crusade chronicles employed well established names from regions which were well known since classical times, such as Persia, Syria, and Cappadocia. They also adopted the newer name *Romania*, which derived from the Arabic name for Byzantine territory in Anatolia (*Rūm*), as can be seen in many of the examples discussed above. By contrast, the four chroniclers discussed here use different forms of the name Khurasan in Latin: *Corrozana* (with a feminine grammatical ending), *Corosanum* (neuter ending) and forms such as *Corruzan* without any inflectional ending. Forms used by other writers include *Corathania* and *Corotamia*.³²This diversity suggests that the name Khurasan was written in such different ways by the crusade writers because it was unfamiliar to them, and that it came to prominence because they or their informants heard it from Turks or Arabs themselves.

I would argue that the use of this name derives from the importance of the traditional Turkish homelands as a source of military recruitment. On their march from Nicaea as far as Syria, the crusaders were confronted with highly mobile, efficient and disciplined armies of Turkish mounted soldiers. Most of these professional slave soldiers, i.e. *aghlām* and *mamlūks*, were recruited from the original areas of Turkish settlement in Central Asia, that is areas corresponding to or close to the province of Khurasan. Even though they were employed by different rulers, the similarity of the armaments, weapons and tactics employed by each Turkish force may have convinced the crusaders, and the chroniclers who wrote about them, that they were all part of a vast, united Turkish world.³³This status as a source of military strength made the mysterious kingdom of Khurasan into a distant but powerful territory that gradually developed additional characteristics so that in the crusade narratives it changed its place from one of distance and peripheral status to one of centrality, as the crucible of the Turkish world. It would seem that the efficient military forces that the crusaders encountered throughout Anatolia and Syria were not necessarily seen as settled local populations, but as evidence of the military support that was sent out from the centre of the Turkish empire to its satellites (as the crusaders imagined them) in the far west. In the crusade chronicles, *Corrozana* is the nerve-centre of the

³² See *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux*, p. 929.

³³ Carole Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives* (Edinburgh, 1999), pp. 440-44.

Seljuk world and the primary source of its power, both military and political. It is the Turkish homeland *par excellence*, and central in terms of political power.

The chroniclers may have been even more impressed by this apparent unity of the Turkish territories because they were aware that it contrasted with the Christian world at the time. Almost all of the Western chroniclers describe the many differences and antipathies between the Westerners and the Byzantines that produced numerous disputes and threatened the success of the crusade on several occasions. Even Western Christendom was divided within itself. The long-running dispute between the pope and the Holy Roman Emperor Henry IV concerning investitures and the control of the Church meant that most of Germany and much of northern Italy did not give allegiance to Urban II, the pope who proclaimed the crusade, which was reflected in the poor response to his appeal in these countries. When the crusader Fulcher of Chartres describes how he and his companions visited Rome while they were travelling through Italy, access to many of the famous shrine churches was made difficult because they were under the control of Urban's rival, the imperialist antipope Clement III (Wibert of Ravenna).³⁴ Even Albert of Aachen, writing in the Rhineland, has such an imperialist perspective that his account of the crusade gives the credit for the initiative of the crusade not to Pope Urban, but to the popular preacher Peter the Hermit.³⁵ Finally, this contrast between a perceived, if inaccurate view of a united, powerful Turkish world and a small army of crusaders also served to magnify the great achievements of the Christian warriors and to give proof of the divine direction and favour which brought them to their goal of a liberated Jerusalem.

³⁴Fulcheri Carnotensis *Historia Hierosolymitana*, ed. Heinrich Hagenmeyer (Heidelberg, 1913), pp. 143-53, 164-66.

³⁵Albert of Aachen, pp. 3-9.

BIBLIOGRAPHY**PRIMARY SOURCES**

- Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the Journey to Jerusalem*, ed. and trans. Susan B. Edgington, 2 vols (Oxford, 2007)
- Baldric of Dol, 'Baldrici episcopi Dolensis Historia Ierosolimitana', in *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux*, ed. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 5 vols (Paris, 1841-1906), 4: 1-111.
- Chanson d'Antioche*, ed. Suzanne Duparc-Quioç (Paris, 1976).
- Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana*, ed. Heinrich Hagenmeyer (Heidelberg, 1913)
- Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum: The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, ed. and trans. Rosalind Hill (London, 1962)
- Peter Tudebode, 'Petri Tudebodi seu Tudebovis, sacerdotis Sivracensis, Historia de Hierosolymitano itinere', in *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux*, ed. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 5 vols (Paris, 1841-1906), 3: 1-117
- Raymond of Aguilers, 'Raimundi de Aguilers canonici Podiensis historia Francorum qui ceperunt Iherusalem', in *Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux*, ed. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 5 vols (Paris, 1841-1906), 3: 231-309.
- William of Tyre, *Chronicon*, ed. R. B. C. Huygens, 2 vols (Turnhout, 1986)

SECONDARY SOURCES

- Agadshanow, Sergei, *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert* (Berlin, 1994)
- Bennett, Matthew, 'First Crusaders' Images of Muslims: The Influence of Vernacular Poetry?', *Forum for Modern Language Studies* 22 (1986), 101-22
- Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c. 1071-1330* (London, 1968)
- Cambridge History of Iran*, 5: *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle (Cambridge, 1968)
- Cowdrey, H. E. John, 'Pope Urban II's Preaching of the First Crusade', *History* 55 (1970), 177-88
- Dajani-Shakeel, Hadia, 'Diplomatic Relations between Muslim and Frankish Rulers 1097-1153 A.D.', in *Crusaders and Muslims in Twelfth-Century Syria*, ed. Maya Shatzmiller (Leiden, 1993), pp. 190-215
- Edbury, Peter W., and John Gordon Rowe, *William of Tyre: Historian of the Latin East* (Cambridge, 1988).
- Flori, Jean, *La Guerre sainte: La Formation de l'idée de croisade dans l'Occident chrétien* (Paris, 2001)
- Forse, James H., 'Armenians and the First Crusade', *Journal of Medieval History* 17 (1991), 13-22
- France, John, *Victory in the East: A Military History of the First Crusade* (Cambridge, 1994)

- Graus, František, 'Troja und trojanische Herkunftssagen im Mittelalter', in *Kontinuität und Transformation der Antike im Mittelalter*, ed. Willi Erzgräber (Sigmaringen, 1989), pp. 25-43
- Hillenbrand, Carole, '1092: A Murderous Year', *The Arabist: Budapest Studies in Arabic* 15-16 (1995), 281-96;
- Hillenbrand, Carole, 'The First Crusade: The Muslim Perspective', in *The First Crusade: Origins and Impact*, ed. Jonathan Phillips (Manchester, 1997), pp. 130-41.
- Hillenbrand, Carole, *A Muslim Principality in Crusader Times* (Leiden, 1990).
- Hillenbrand, Carole, *The Crusades: Islamic Perspectives* (Edinburgh, 1999)
- Kangas, Sini, 'Inimicus Dei et sanctae Christianitatis? Saracens and Their Prophet in Twelfth-Century Crusade Propaganda and Western Travesties of Muhammad's Life', in *The Crusades and the Near East*, ed. Conor Kostick (London, 2011), pp. 131-60.
- MacEvitt, Christopher, *The Crusades and the Christian World of the East: Rough Tolerance* (Philadelphia, 2007).
- Morgan, David, *Medieval Persia, 1040-1797* (London, 1988)
- Munro, Dana C., 'The Speech of Pope Urban II at Clermont, 1095', *American Historical Review* 11 (1906), 231-42
- Murray, Alan V., 'Franks and Indigenous Communities in Palestine and Syria (1099-1187): A Hierarchical Model of Social Interaction in the Principalities of Outremer', in *East Meets West in the Middle Ages and Early Modern Time: Transcultural Experiences in the Premodern World*, ed. Albrecht Classen (Berlin, 2013), pp. 291-309.
- Murray, Alan V., 'The Siege and Capture of Jerusalem in Western Narrative Sources of the First Crusade', in *Jerusalem the Golden: The Origins and Impact of the First Crusade*, ed. Susan B. Edgington and Luis García-Guijarro (Turnhout, 2014), pp. 191-215.
- Peacock, A. C. S., *The Great Seljuk Empire* (Edinburgh, 2015)
- Riley-Smith, Jonathan, *The Crusades: A History*, 2nd edn (London, 2005)
- Tolan, John V., *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination* (New York, 2002)
- Wolfram, Herwig, 'Le genre de l'origo gentis', *Revue belge de philologie et d'histoire* 68 (1990), 789-801

İBRAHİM KAFESOĞLU İLE OSMAN TURAN'IN KALEM KAVGASI VE ALANA YANSIMALARI

THE CONTROVERSY BETWEEN İBRAHİM KAFESOĞLU AND OSMAN TURAN AND ITS REFLECTION ON THE FIELD

Ahmet KÜTÜK*

Öz

Ülkemizde Selçuklu tarihçiliğinin günümüzde dahi bâkir bir alan olduğu söylenebilir. Osmanlı tarih araştırmalarındaki arşiv bolluğuna sahip olmaması ve bu dönemin Orta Çağın karanlık ve kaynaklı bir çağı olarak kabul edilmesi gibi etkenler, Selçuklu tarihçiliğinin Osmanlı tarihinin gölgesinde kalmasına sebep olmuştur. Bu alanda temayüz etmiş iki yetkin tarihçi İbrahim Kafesoğlu ve Osman Turan, 1940'lı yıllardan itibaren önemli boşlukları doldurarak sonraki tarihçilere model teşkil edecek hayati araştırmalar kaleme almışlardır. Fakat bu iki âlim arasında 1960'lı yıllarda ortaya çıkan akademik rekabet ve çekişme alandaki verimliliği olumsuz etkilemiş, hatta zamanla akademik düzeyi aşır kişisel bir boyuta ulaşmıştır. Bu makalede, adı geçen tarihçilerin arasındaki problemin kaynakları ve ilgili alana yansımaları, bizzat kendileri tarafından kaleme alınan akademik yazılarında konuyla ilgili düşünceleri üzerinden tarafsız bir şekilde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan, Ahmed Ateş, Selçuklu Tarihçiliği, İslam Ansiklopedisi.

Abstract

It can be asserted that Seljukid historiography in Turkey is still in its infancy. The fact that archival documentation for the Seljukid period is limited compared to the Ottoman historiography and this period was accepted as a dark age and indefinite era as being a time space of middle ages. Therefore, these reasons caused the Seljukid historiography to remain in the shadow of Ottoman history writing. Two competent historians in this field, İbrahim Kafesoğlu and Osman Turan, have

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin/Türkiye, ahmetkutuk63@gmail.com.

produced vital contribution by filling important gaps since 1940s to the scholarship which have constituted a model for later historians. However, academic competition and contention emerging between these two scholars during the 1960s negatively affected their productivity and even over time it has exceeded the academic level and turned into a personal discussion. In this article, we will try to explain objectively the sources of the discussion and tension between these two historians and it will be evaluated how these reflections influenced their writings by focusing on their academic texts.

•

Keywords

İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan, Ahmed Ateş, Seljukid historiography, Encyclopedia of Islam

GİRİŞ

1931 yılında Türk Tarih Cemiyeti'nin kurulması sonrasında Türkiye'de milli bir tarihin inşası meselesi ciddi anlamda tartışılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede özellikle M. Fuad Köprülü (1890-1966)'nün çabalarıyla Türkiye'de tarih araştırmacılığı bilimsel ve metodolojik bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Köprülü, bu amaçla kendi araştırmaları yanında yetiştirdiği öğrencilerini de farklı alanlara sevk ederek Türk tarihinin yüzyıllarca ihmal edilmiş alanlarını aydınlatmaya çalışmıştır. İbrahim Kafesoğlu ve Osman Turan, Köprülü'nün çağdaş Türkiye'de tesis etmek istediği akademik zihniyetin Selçuklu ayağını temsil etmektedir¹.

Özellikle Anadolu Selçuklu Tarihi alanında gerçekleştirdiği ulusal ve uluslararası yayınlarıyla tüm bilim dünyasının dikkatlerini üzerine çeken Osman Turan², Selçuklularla ilgili Batı bilim çevrelerinde oluşmuş peşin hükümleri kaynaklar ışığında çürütmüştür. Bu çerçevede Batı'da doğru ve kaynak merkezli bir Selçuklu tarihçiliğinin yerleşmesinde önemli katkıları bulunan yazarın yayınları, özellikle Claude Cahen (1909-1991) ve İrene Melikoff (1917-2009) gibi Fransız âlimler tarafından dikkatle takip edilmiş ve takdirle karşılanmıştır. Sadece kaynaklardaki bilgileri aktarmakla yetinmeyip bunlar üzerinden makul

¹ Aynı şekilde M. Halil Yınanç, M. Altay Köymen, Faruk Sümer, Ali Sevim, Nejat Kaymaz gibi isimlerin Türkiye'de Selçuklu tarihçiliğinin kökleşmesi konusundaki emek ve mesailerini göz ardı edilemez.

² Prof. Dr. Osman Ferit Turan (1914-1978), yükseköğrenimine Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih bölümü başlayarak 1941 yılında M. Fuad Köprülü'nün danışmanlığında hazırladığı *12 Hayvanlı Türk Takvimi* adlı teziyle doktor unvanı almıştır. 1949 yılında TTK aslı üyeliğine seçilen Turan, 1951 yılında profesör olmuştur. 1954 yılında Demokrat Parti'den siyasete atılmış, ancak siyasetin esnek ve değişken havasına ayak uyduramamıştır. 1960 darbesi sonrası yaklaşık 16 ay kadar hapis yattıktan sonra beraat etmişse de fakülteadaki görevine geri dönmek isteği yönetim tarafından geri çevrilmiştir. 1964 yılında bu kez Adalet Partisi'nde siyasete atılan Turan, 1965 seçimlerinde Trabzon milletvekili seçilmiştir. Ancak muhtelif neşriyatlarda dile getirdiği muhalif görüşleri sebebiyle burada da fazla tutunamamış ve 1967'de partiden ihraç edilmiştir. 1969 yılında fakülteadaki görevine dönmek istemiş ise de bu kez boş kadro bulunmadığı gerekçesiyle talebi reddedilmiştir. Bunun üzerine 1972 yılında emekliye ayrılan Turan, böylece meslek hayatını noktalamıştır. Bununla birlikte Selçuklu tarihi bağlamında en değerli eserlerini 1969-1973 yılları arasında kaleme aldığı göz önüne alındığında onun akademi dışı ilmi faaliyetlerinin en verimli çağı olduğu söylenebilir. Selçuklu ve ortaçağ tarihleri dışında güncel konular hakkında da yazıları bulunan Osman Turan, 17 Ocak 1978 tarihinde geçirdiği beyin kanaması sonucu hayatını kaybetmiştir. Osman Turan, Osmanlı hanedan ailesine mensup Satia Hanım ile evliydi. Bkz. Salim Koca, "Osman Turan", *DİA*, c. 41, (2012), s. 410-412; Ali Birinci, *Osman Turan*, Ankara 2003, s. 27-53.

teoriler üretmeyi de ilke edinen Osman Turan, kaynaklara ve kaynak dillerine hâkim, akıcı ve ikna edici üslubuyla yerli ve yabancı araştırmacılar için Selçuklu tarihi alanında başvurabilecekleri birinci elden eserler kaleme almıştır.

İbrahim Kafesoğlu³, genellikle Büyük Selçuklu tarihi alanında eserler vermekle birlikte sadece bu alanda sınırlı kalmamış, İslam öncesi Türk tarihi ve Harezmsahlar Devleti ile ilgili kaleme aldığı eserlerle de bu alanlarda önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ona göre, Türk tarihinin başlangıç kısmı üzerinde çalışanlar özellikle kültür konularında meseleleri günümüze kadar birbirine bağlayarak ele almalıdır. Kafesoğlu, bu çerçevede Osmanlı tarihi ile meşgul olanların Selçuklu ve İslam tarihini iyi bilmeleri gerektiği kanaatini taşımaktadır⁴. Kendi söylemine göre bu sebeple 60'lı yıllardan sonra Selçuklular dâhil sonraki Türk tarih ve medeniyetini kavrayabilmek için zaruret hissettiği millî tarihin temel problemlerine inmek gayesiyle Asya Türk Kültürü konularına yönelmiştir⁵.

*Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'*nde yolları kesişen Kafesoğlu ve Turan, o sırada aynı fakültede Orta Çağ kürsüsü profesörü olan hocaları F. Köprülü'den aldıkları ilmî metotla alanda çok önemli sayılabilecek boşlukları doldurmuşlar, kaleme aldıkları akademik çalışmalarla o dönem itibariyle ana hatları bile bilinmeyen Selçuklu siyasi tarihini takdire şayan bir şekilde aydınlatmışlardır. Bu iki âlimin ilişkileri, 1950'li yıllarda iyi iken⁶ 1964 yılında *İslam Ansiklopedisi'*nin Selçuklular maddesinin yazımı meselesiyle başlangıçta akademik boyutta ortaya çıkıp zaman içerisinde hızla bireyselleşen bir kalem kavgasıyla bozulmuştur. Bu tarihten sonra yıldızları bir türlü barışmayan Kafesoğlu ve Turan, farklı neşriyatlarda birbirlerinin akademik hatalarına atıfla tenkit ve reddiyeler kaleme almışlardır. Böylece birbirlerine karşı dile getirdikleri iddialar, kısa süre sonra her çalışmada mazur görülebilecek ufak hatalara indirgenerek birbirlerini tezyif edici

³ Prof. Dr. Halil İbrahim Kafesoğlu (1914-1984), 1936 yılında girdiği Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde 1940 yılında tahsilini tamamlamıştır. 1943'te doktora eğitimi için Budapeşte'ye giden Kafesoğlu, II. Dünya Savaşı sebebiyle eğitimini yarıda bırakarak yurda dönmek zorunda kalmıştır. 1949'da M. Halil Yınanç'ın yanında *Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah* adlı teziyle doktor olmuş, 1962'de profesör unvanını aldıktan sonra da bir müddet Z. Velidi Togan ile çalışmıştır. 1961-1967 ve 1977-1981 yılları arasında *İslam Ansiklopedisi'*nin yayın kurulunda görev alan Kafesoğlu, 18 Ağustos 1984'te İstanbul'da hayatını kaybetmiştir. Bkz. Abdülkadir Donuk, "Halil İbrahim Kafesoğlu", *DİA*, c. 24, (2001), s. 145-146.

⁴ Donuk, "Halil İbrahim Kafesoğlu", *DİA*, c. 24, s. 145-146.

⁵ Kafesoğlu, *Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği*, s. 278.

⁶ Osman Turan, Kafesoğlu'nun doçentlik jürisinde bulunduğunu ve doçentlik tezi olarak hazırlamış olduğu Harezmsahlar tarihine dair eserine düzeltmeleriyle katkı sunduğunu belirtmektedir. Bkz. Osman Turan, "Selçuklular Hakkında Yeni Bir Neşir Münasebetiyle", *Belleten*, XXIX/116, (1965), s. 643.

boyutlara ulaşmıştır. Bu rekabetten en çok zarar gören ise bu husumetten önce onlar tarafından mükemmel bir zemine oturtulan Selçuklu tarihi araştırmaları olmuştur.

Problemin Kaynağı: İslam Ansiklopedisi Selçuklular Maddesi Meselesi

1908-1938 yılları arasında Hollanda'nın İslam araştırmalarının merkezi haline gelmiş olan Leiden şehrinde E. J. Brill⁷ yayınevi tarafından neşredilen *İslam Ansiklopedisi (Encyclopedia of Islam)*'nin, Türk ve İslam tarihi alanında eksik kalan kısımları takviye edilmek şartıyla 1940 yılında Türkçeye çevrilmesi öngörülmüştür. Bu çerçevede esas metinde veya zeyilde bulunmayan ancak önemleri dolayısıyla esere eklenmesi gereken maddeler, alanında uzman yerli araştırmacılara havale edilerek eserin Türk ve İslam tarihleri açısından daha müttekâmil bir düzeye getirilmesi hedeflenmiştir⁸. Ansiklopedinin Almanca, Fransızca ve İngilizce basımlarında eksik kaldığı düşünülen "Selçuklular" maddesinin 1964 yılında heyet kararıyla Osman Turan'a havale edilmesi⁹, Kafesoğlu ve Turan arasında başlayıp yıllarca sürecek olan çekişmenin kıvılcımını ateşleyen hadise olmuştur¹⁰. Osman Turan, kendisine havale edilen maddenin yazımını tam iki yılda tamamladıktan sonra ilgili birime emanet ettiği metnin çok uzun olduğu gerekçesiyle kısaltmasının istendiğini belirtir¹¹. O, kendisinin bunu kabule yanaşmamasıyla Kafesoğlu'nun aynı müsveddeyi kısaltmak ve altına da kendi imzasını atmak suretiyle açık bir intihal yaptığı

⁷ Batıda İslam ve Şarkiyat Araştırmaları hususunda bir öncü olan bu yayınevi, ilk olarak 1683'te Leiden şehrinde Jordan Luchtmans eliyle yayın hayatına başlamış, doğu dünyası ile ilgili Latince, Grekçe, Arapça ve İbranice birçok eser yayımlanmıştır. Yayınevinin 19. Yüzyıl başlarında Brill ailesinin eline geçmesiyle en verimli çağını yaşadığı ve doğuya ait araştırmaların merkezi haline geldiği görülmektedir. *Encyclopedia of Islam* adlı ansiklopedik eser kurumun İslam dünyasıyla ilgili en önemli yayınları arasında yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz. Alexander H. De Groot, "Hollanda (İslam Araştırmaları)", *DİA*, c. 18, (1998), s. 232.

⁸ Bkz. *İslam Ansiklopedisi*, Mukaddime Kısmı, c. I, s. xvi-xxi.

⁹ Ansiklopedinin Tahrir Müdürü A. Ateş, 31 Mayıs 1963 tarih ve 84 sayı ile yazıldığını belirttiği bu yazının içeriğini vermektedir. (Bkz. Ateş, "Prof. Dr. Osman Turan'ın Yazısı Dolayısıyla Bir Açıklama", *Belleken*, XXX/119, (1966), s. 460) Osman Turan, bu maddeden önce ansiklopedideki Anadolu Selçuklu sultanları (Keyhüsrev, Keykavus, Keykubad) ile ilgili maddeleri de yazmıştı.

¹⁰ Bkz. Osman Turan, *Tarihi Akışı İçerisinde Din ve Medeniyet*, İstanbul 1998, s. 150-151; Nevzat Topal, *Prof. Dr. Osman Turan Hayatı ve Eserleri*, 2004, s. 45, 61-62.

¹¹ Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 640. Turan'a göre, daha küçük ve ehemmiyetsiz maddeler 40, 60, 120 hatta 160 sayfa iken Selçuklular gibi Türk-İslam dünyasının önem arz eden bir konu başlığının 18-20 sayfaya sığdırılması doğru değildi. Bu konuda A. Ateş'i ikna ettikten sonra maddenin 80-90 sayfalık bir kapsama sahip olması konusunda mutabakata varıldığını söylemektedir. Bkz. *Aynı Yer*.

iddiasını taşımaktadır¹². Bu hususta *Selçuklular hakkındaki bu eserimiz Ansiklopediye emanet edilip orada üç ay kalarak bize iade olunurken onun bir daktilo nüshası da yine orada tutulmuş ve bir müddet sonra da bizden aktarılmak suretiyle «Selçuklular» maddesi İbrahim Kafesoğlu imzasıyla neşredilmiştir*¹³ şeklinde iddiasını dile getirirken Kafesoğlu ile ilgili şunları yazar:

“Bugüne değin Selçuklular tarihi üzerinde siyasi hadiseler dışında bir alakası ve araştırması olmayan Kafesoğlu, bir yandan bu tür meseleleri kavrayacak bir hazırlığa sahip bulunmadığı, öte yandan iki yıllık bir çalışmayı kendi ifadesine göre de bir buçuk aya sıkıştırmak mecburiyetini duyduğu için bir hazımsızlığa tutulmuş; bu iki mühim sebeple muvaffakiyetsizliğe uğramış ve bu aktarma fiilini ispat etmemizi çok kolaylaştırmıştır. Bu aktarmanın Kafesoğlu’na mal edilebilmesi ve suiistimal hadisesinin gizlenmesi için Selçuklular maddesinin eserimizden önce neşri gerekiyordu. Kendisinin ‘yaz aylarının boğucu sıcaklarında ve bazı geceler sabahlamak suretiyle maddeyi hazırladık’ ifadesi ile beliren gayretin sebebi de ifşa ediliyordu”¹⁴.

Osman Turan, ansiklopediye havale ettiği Selçuklu maddesinin bu macerayı geçirdikten sonra maddeyi biraz daha genişleterek 20 Eylül 1964’te basılması için matbaaya verdiğini ve böylece *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (Ankara 1965) adlı eserinin ortaya çıktığını dile getirmektedir. Turan, bu eserin siyasi tarih kısmının (s. 27-216) ansiklopedi için hazırlanan metin ile aynı olduğunu, yalnızca metin içerisinde gösterilen bibliyografik notların arka kısma aktarıldığını, medeniyet kısmının da kendisi tarafından takviye edilmesiyle eser mevcut halini aldığını belirtmektedir¹⁵. Osman Turan, [...] *esasen Selçuklular tarihi ile Selçuklular maddesi sahiplerinin araştırmaları, mevzuları ve çalışma tarzları malum olduğu için bu eser ile bu makale arasındaki benzerlikler ve iştirakler derhal bir şüphe uyandıracak idi* diyerek kendi bastığı kitabı ile Kafesoğlu imzasıyla neşredilen Selçuklu maddesi kıyaslandığında içerik ve üslup benzerliğinin kolayca fark edileceğini

¹² Osman Turan, “Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler I”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 29, (1973), s. 16; amlf., *Din ve Medeniyet*, s. 151. [...] *Ansiklopediye emanet edilen eserimiz tahrir heyetine dâhil bulunan Kafesoğlu tarafından kendisine göre bir metotla kısaltılarak ve bozularak aktarıldığı bütün delilleriyle sübut buldu.* Turan, “Neşir Münasebetiyle”, s. 641-642. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 25, not 86.

¹³ Turan, “Araştırmalar ve Tenkidler I”, s. 16. **Buradaki ve bundan sonraki bütün alıntılarda metin içinde tırnak işaretiyle yapılan vurgular ve parantez içi göndermeler yazarların kendilerine aittir. [A. K.]**

¹⁴ Turan, “Araştırmalar ve Tenkidler I”, s. 16; amlf., *Din ve Medeniyet*, s. 151. Benzer ifadeler için bkz. Turan, “Neşir Münasebetiyle”, s. 643.

¹⁵ Bkz. Turan, “Neşir Münasebetiyle”, s. 641.

savunmaktadır¹⁶. Onun iddiasına göre, bu açık intihale rağmen imza sahibinin [Kafesoğlu] ilgili maddeye kendi müsveddelerinden faydalandığına dair bir kayıt düşmesi problemin halli için yeterli olacaktır. Fakat Turan, bu amaçla tahrir müdürü A. Ateş'e gönderdiği resmi protesto ile durumu bildirmesine rağmen müspet bir netice alamadığını belirtir ve [...] *Akibetin vahametini düşünerek hadiseyi bir kayıtle kapamak imkânlarını bildirmek maksadıyla müşterek dostlara yaptığım son telkinler netice vermedi* diyerek intihale dair kati olduğunu belirttiği delillerini ortaya dökmeden önce ilim ve hayır yolunu açık tutarak bir fırsat verdiğini ifade etmektedir¹⁷.

Mesele, Kafesoğlu'nun cephesinden farklı aktarılır. Ansiklopedinin tahrir heyeti üyesi olan Kafesoğlu, heyetteki bazı üyelerin direnmelerine rağmen kendisi ve diğer üye A. Ateş'in ısrarıyla maddenin Turan'a havale edildiğini söyledikten sonra *kendisiyle dostluk hukukunun mevcut olduğunu zannettiğimiz bu arkadaşın bahis mevzuu tarihlerde içinde bulunduğu maddi-manevi gayr-i müsait şartlar [bu ısrarımızda] başlıca rol oynamıştı* demektedir¹⁸. Kafesoğlu, ayrıca Turan'ın ansiklopediye verdiği müsveddelerin kitaplaşması esnasında kitabı basan *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün* ilim kurulu üyeleri olmaları hasebiyle bu konuda da katkı sağladıklarını iddia etmektedir¹⁹.

İddia ve Karşı İddialar

Osman Turan, Türk Tarih Kurumunun itibarlı yayın organı *Belleten'* de yayımladığı *Selçuklular Hakkında Yeni Bir Neşir Münasebetiyle* adlı makalesinde Kafesoğlu'nun imzasıyla neşredilen İslam Ansiklopedisi Selçuklular maddesinin kendi yazdığı metnin kısaltılmış bir aktarması olduğuna dair iddiasını her iki metne karşılaştırmalı atflar yaparak ispata çalışmaktadır²⁰. Turan, bu makalede kendi eseri ile Kafesoğlu imzasını taşıyan Selçuklular maddesindeki benzerliklere dikkat çekmektedir. Bu benzerliğe ilişkin iddialardan biri şöyledir:

“Selçukluların Buhara civarına gelişlerini kitabımıza göre kısa, fakat doğru olarak nakleden Kafesoğlu, bugüne kadar bütün ilim adamlarının bu

¹⁶ Turan, “Neşir Münasebetiyle”, s. 655; amlf., “Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler II: Tenkidde Ehliyet”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 30, (1973), s. 15.

¹⁷ Turan, “Neşir Münasebetiyle”, s. 642; Turan, “Araştırmalar ve Tenkidler I”, s. 17. Turan'ın, bu gelişme üzerine durumu Millî Eğitim Bakanına şikâyeti üzerine bir tahkikat kurulu oluşturulmuş, ilgililerin müdafaaları alınmıştır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, “Prof. Osman Turan'ın Tenkid Yazısı Dolayısıyla Selçuklu Tarihinin Meselelerine Toplu Bir Bakış”, *Belleten*, XXX/119, (1966), s. 467, not 2; Ateş, “Bir Açıklama”, s. 463.

¹⁸ Kafesoğlu, “Tenkid Yazısı Dolayısıyla”, s. 468.

¹⁹ Kafesoğlu, “Tenkid Yazısı Dolayısıyla”, s. 468, not 5; Krş. Ateş, “Bir Açıklama”, s. 464.

²⁰ Bkz. Turan, “Neşir Münasebetiyle”, s. 644-646.

muhaceretin 992'de olduğuna dair fikirlerini reddedip bu yıldan önce vuku bulduğuna dair yeni görüşün bize ait olduğunu anlayamadığından ister istemez, bu tetkikin sahibini veya aktardığı eserimizi ifşadan kurtulamamıştır. Gerçekten bizim kaynak ve tetkikler arasında W. Barthold'u gören Kafesoğlu, bu fikrin bu âlime ait olduğunu sanarak onu zikretmesi bir intak-ı hata olmuş ve böylece kendisini ele vermiştir".²¹

Turan, başka bir yerde *Selçuk tarihi mütehasısı meslektaşımızın bugüne kadar asla düşünmediği alaka duymadığı ve uğraşmadığı bu meseleleri birden tetkik mevzuu yapması ve bizimle müvazi neticeler elde etmesi de ancak ya bir kehanetle veya eserimizi aktarmakla mümkün olabilirdi* diyerek iddiasında ısrar etmektedir²². Makalesinin birçok yerinde "zoraki şerikim", "cesur hissedar" diye hitap ettiği Kafesoğlu için *siyasi tarihe dair tetkiklerimizi de naklederken küçük zahmetleri bile göze almamış ve bu münasebetle kitabımızda bulunduğu kaynakların bir kısmını silmek ve bazen onların yerine muahhar ve lüzumsuzlarını eklemek suretiyle bu teşebbüslerini gizlemeye çalışmıştır. Fakat bazen bu sildiği kaynaklar dolayısıyla aktardığı metnin delil ve dayanaklarını yok ederek kendisini ele vermiştir* demektedir²³.

Osman Turan, Kafesoğlu'nun o güne kadar Türkiye Selçukluları, Anadolu iktisadiyatı ve medeniyeti gibi konularda hiçbir neşriyatı yokken birdenbire Ansiklopedinin Selçuklular maddesiyle bu alanda yazmaya başlamasını tuhaf karşılar ve bu durumu, kendisine ait fikirlerin hafif rötuşlarla değiştirilerek Selçuklu maddesinin yazıldığı yönündeki iddiasına dayanak gösterir. Yazar, bu konuda şunları yazmaktadır. [...] *bugüne kadar bu mevzu ve meselelerin dışında kalmış, onlara girişme heves ve kabiliyetini göstermemiş olan ortak meslektaşımız Büyük Selçuklular ve hususiyile Türkiye Selçukluları devrinde iktisadi ve ticari faaliyetlere yeni usul ve müesseselere, para iktisadiyatına, sanayi, ithalat ve ihracata, şehirlere, servet terakümüne ve içtimai hayata dair tetkiklerimizden kendine göre toplu bilgiler vermiştir*²⁴. Osman Turan, bu şekilde kendi müsveddelerinden aktarılarak yazıldığını iddia ettiği Kafesoğlu'nun Selçuklular maddesiyle ilgili başka örnekler de verdikten sonra buna rağmen bu ilmî ve manevî cezayı kâfi gördüğünü, hukukî, malî ve meslekî ceza için bir dava açmadığını belirtir²⁵.

²¹ Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 645.

²² Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 650.

²³ Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 654-655; Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler II", s. 15.

²⁴ Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 651.

²⁵ Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler I", s. 17. Turan'a göre Kafesoğlu, Ansiklopedideki Selçuklular maddesini kendi eserinden (Selçuklular ve Türk-İslam Medeniyeti) önce neşretmeyi başarabildiği için kendisinin ondan intihal yaptığını dahi iddia edebilirdi. Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler II", s. 15.

Osman Turan'ın bütün bu iddiaları, Kafesoğlu tarafından aynı dergide sadece birkaç sayı sonra yayımlanan *Selçuklu Tarihi Meselelerine Toplu Bir Bakış* başlıklı bir makaleyle cevaplanmıştır. Kafesoğlu, *gerek hakkımızdaki garip hükümleri gerek ilmi seviyesi itibariyle dikkate şayan*²⁶ şeklinde tanımladığı Turan'ın makalesindeki iddialarına her sayfaya, hatta satır numaralarına dahi atıflar yaparak 46 madde ile karşılık vermiştir. Bu yazısında alıntı, iktibas ya da aktarma iddialarını net bir dille yalanlayan Kafesoğlu, genel olarak Turan'ın ilim dünyasınca zaten malum olan bilgileri ilk olarak kendisinin keşfettiğini zannettiğini ve söz konusu iddiaların Turan'ın maraz haline gelmiş bu huyundan kaynaklandığını savunmaktadır. Bu konuda [...] *eğer tahrir heyeti olarak biz o zaman O. Turan'ın makalesinin muhteviyatına vakıf olsaydık bunun derhal reddini ilmi ve vicdani bir vazife addederdik*²⁷ diyerek onun yazdığı müsveddeyi görmediğini belirten Kafesoğlu, Turan'ın "Selçuklular" maddesinin kendi müsveddelerinden aktarılarak yazıldığı iddiasıyla ilgili olarak da şunları yazmaktadır:

"[...] bütün yazdıklarını yeni fikir, orijinal görüş, ilk defa aydınlatma, Selçuklu tarihinde yol gösterici olma zannı ve sevinci içinde taktim eden O. Turan, bizim de makalemizde Selçuklu tarihinin hemen bütün meselelerini açıklamamız karşısında hayrete düşmüş ve 'bir türlü hazmedemediği' (tabir onundur) bu durumu kendi müsveddelerinin bir müddet Ansiklopedi bürosunda kalması sebebiyle benim Ansiklopedi Murahhas müdürü ile anlaşabileceğimi de hesaba katarak kolayca bir intihal hiss-i kazibine bağlamış ve bu mutasavver intihale mesnet olmak üzere makalemiz ile kitabı arasında paralellikler aramaya koyulmuştur. [...] kaynaklarda her gördüğünü 'yeni' sanan ve ilk aklına gelen fikri orijinal buluş ve keşif olarak ileri süren O. Turan, kitabı ile bizim makalemizi satır satır karşılaştırmış yalnız aradaki 'benzerliklerin' kendi eserinden aktarıldığını söylemekle iktifa etmemiş, fakat makalemizin belki de yirmide bir tutarındaki bu benzerlikler dışında kalan bölümlerine de sahip çıkarak bir illüzyonist maharetiyle bütün 'Selçuklular' maddesine el koymak teşebbüsünde bulunmuştur"²⁸.

Kafesoğlu, makalede ayrıca Turan'ın aktarma olduğunu iddia ettiği Selçuklular maddesindeki bilgilerin alanla ilgili mutata kavramlar olduğunu savunmaktadır. Turan'ın, "Selçuklular" maddesinin kendisine verilmek suretiyle Kafesoğlu'nun bu maddeyi yazmak fırsatını kaybettiği iddiasını" bir muhakeme zayıflığı olarak değerlendiren Kafesoğlu, [...] *tahrir heyeti üyesi olarak ansiklopedide*

²⁶ Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 467.

²⁷ Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 469- 470, 472.

²⁸ Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 469-470.

her an arzu ettiğimiz maddeyi yazmak imkânına sahip bulunduğumuz O. Turan dâhil kimsenin reddedemeyeceği bir husustur²⁹ diyerek kendini savunmaktadır. Ayrıca Turan'ın, müsveddelerin Kafesoğlu tarafından kullanıldığına dair bunların kenarında tutulmuş notları işaret eden iddiasına da O. Turan'ın ansiklopediye gönderdiği müsveddeler üzerindeki notların bize ait olduğunda hala ısrar etmesi izahı iktidarımız dışında bir ruh haletinin ifadesidir. Eğer biz müsveddeleri okuyarak notlar koysaydık bu notların "Bu makale Ansiklopediye giremez" şeklinde olacağına şüphe yoktu³⁰ diyerek adı geçen müsveddeleri okumadığını tekrar dile getirmiştir.

Maddenin iki ayda nasıl yazılabildiğine dair Turan'ın sorularına ise [...] önce belirtelim ki biz Selçuklular maddesini iki ayda değil bir buçuk ayda yazdık (1 Ağustos-15 Eylül 1964). [...] Selçuklu tarihinin siyasi ve medeni safhalarına dair binlerce fişimize, notlarımıza ve neşre hazır vaziyette olan "Umumi Türk tarihi ve kültürü" adlı iki ciltlik kitabımıza müracaatla yaz aylarının boğucu sıcaklarında ve bazı geceler sabahlamak suretiyle maddeyi hazırladık³¹ demektedir. Buna karşılık Kafesoğlu'nun aktarma kabiliyetinden bile yoksun olduğunu iddia eden Turan, [...] Selçuklular maddesi, bugünkü şekli ile, ilim ve kültür muhitlerini elbette tatmin edememiş ve aksine bu devir tarihi tamamiyle tağşiş olunmuştur demek suretiyle Kafesoğlu tarafından iftihara değer olarak tanımlanan maddenin içerik açısından zayıf olduğunu ve yeniden kaleme alınması gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca Kafesoğlu'nun, eserine (Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti) tenkit yazısı yazmakla aslında ansiklopedi maddesini, yani kendisini de tenkit ederek garip bir tenakuza sürüklendiğini belirtir³².

Selçuklular maddesiyle başlayan bu zıtlama sürecinde tarafların birbirleri hakkında en çok dile getirdikleri söylem ise birbirlerinin alana hâkim olmadıkları iddiası olmuştur. Bu iddiayı temin için birbirlerinin yazdıkları akademik metinleri un-ufak ederek basit ve olası hataları dahi metne taşıyıp karşı tarafın akademik ehliyete sahip olmadığını savunmuşlardır³³. Osman Turan, Kafesoğlu

²⁹ Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 468.

³⁰ Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 477-478. Krş. Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 653, 657, 642.

³¹ Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 470.

³² Krş. Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler I", s. 18; Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 470.

³³ Tarafların birbirlerinin ilmî kifayetsizliğiyle ilgili yazdıklarının tamamını burada yazmak bu makalenin kapsamı dışındadır. Ancak onların birbirleri hakkında iddialarını dile getirdikleri eserlere karşılaştırmalı olarak bakılması aradaki akademik anlaşmazlığın bir müddet sonra nasıl şahsileştigiine dair bir fikir verebilir. Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 643-648; amlf., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 7, 25, 32 (not 10), 33; amlf., "Araştırmalar ve Tenkidler II", s. 13-15; İbrahim Kafesoğlu, "Kitabiyât: Prof. Dr. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve İslam-Türk

hakkında [...] müsbet gayret ve çalışmalarına rağmen Kafesoğlu ilmi araştırmalarında hiçbir zaman derinliklere inememiş; mühim tarihi meseleleri meydana koymak ve halletmekte ciddi bir muvaffakiyet gösterememiş ve umumi manasıyla bir nakil veya toplayıcı (compilateur) olmaktan pek ileri gidememiştir şeklindeki düşüncelerini dile getirirken İbrahim Kafesoğlu, Turan'ın 1965 başlarında yayımlanan *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* adlı eseri hakkında aynı yılın Mart ayında bir tenkit yazısı kaleme almıştır. Kafesoğlu bu yazısına [...] İlk bakışta muntazam ve kronolojik sıraya göre kaleme alındığı intibamı uyandıran bu eser, insicamdan mahrum görünüyor diyerek başlamakta ve eserde Turan'ın hatalı olduğunu iddia ettiği yazım, anlam ve bilgi yanlışlarını maddeler halinde (23 madde) sıralamaktadır³⁴. Bunlardan bir tanesinin verilmesi, tenkit yazılarının taraflar arasında nasıl bir hesaplaşma aracına dönüştüğünü göstermesi bakımından yeterli olacaktır. Kafesoğlu şöyle demektedir:

"O. Turan, Selçuk'un 5 oğlu olduğunu söylüyor (s. 42). Kendisinin yeni girdiği anlaşılın fakat uzun tetkikleri icap ettiren bu meselede inanılır kaynakların tespit ve araştırmaların tastik ettiği neticeye göre Selçuk'un oğlu 4'dür. Bunlardan Yusuf adının Yunus şeklinde yanlış istinsah edilişi müellifimizi yanıltmış olmalıdır. (Bu konuda tafsilat için bk. *Selçuk'un Oğulları ve Torunları*, TM, 1958, s. 117-130) Yusuf hakkındaki bu yanlışlık eserin diğer bahislerine de sirayet etmiştir (msl. s. 43, 51)"³⁵.

Bu şekilde yanlış olduğunu iddia ettiği bilgileri maddeler halinde yazan Kafesoğlu, yukarıdaki alıntıda olduğu gibi bazı maddelerde tafsilat için kendi metinlerine atıflar yapmak suretiyle tartışılan konuyla ilgili en detaylı bilginin kendi çalışmalarında bulunduğunu ima etmektedir³⁶. Kafesoğlu, Turan'ın eseriyle ilgili sonuç cümlesi olarak *Böylece sayın Prof. O. Turan'ın kendisinin yaptığı araştırmalar ileri sürdüğü yeni görüşler ve tezler sayesinde artık bütün meselelerinin halledildiği tam kanaatle halledilmiş olduğu Selçuklu tarihini serian gözden geçirmiş bulunuyoruz ve esefle görüyoruz ki müellif milli tarihimizin bu pek mühim safhasını büsbütün karıştırmış, içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Bunun başlıca sebeplerinden biri bize göre, Osman Turan'ın Selçuklu tarihi bibliyografyasına iyice hâkim olamamasıdır* demektedir³⁷.

Medeniyeti, Neşreden: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1965", *Tarih Dergisi*, c. 15, Sayı: 20, (1965), s. 171-188; amlf., "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 471-478.

³⁴ Kafesoğlu, "Kitabiyat", s. 171-173.

³⁵ Kafesoğlu, "Kitabiyat", s. 175; amlf., "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 471.

³⁶ Bkz. Kafesoğlu, "Kitabiyat", s. 175-177, 188; amlf., "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 471, 473.

³⁷ Kafesoğlu, "Kitabiyat", s. 187.

Kafesoğlu'nun iddialarına 1973 yılında kaleme aldığı bir yazı dizisiyle cevap veren Turan, her şeyden önce Kafesoğlu ve Ateş tarafından kendi eserinin piyasaya çıkışından önce kaleme alınıp eserin basımıyla eşzamanlı olarak neşredildiğini iddia ettiği bu yazıların ilmî ölçüleri aşarak bir saldırı şeklini aldığını savunmakta ve [...] *Sui-istimal psikolojisi, failleri o kadar şaşırtmış ve kendilerini o derece perişan etmiştir ki aynı zamanda neşrettikleri makalelerde yalnız hiddet, şiddet ve tahriklere, mugalatalara ve kelime oyunlarına kapılmamışlar; çok defa mantık ve muhakeme hududlarını da aşmışlardır*³⁸ sözleriyle bu yazıların işledikleri suçu örtbas etmek için aceleyle ardı sıra yazıldığını ileri sürmektedir. Turan, aynı yıl yayımladığı *Tenkidde Ehliyet* adlı yazısında Kafesoğlu'nun, eserine dair eleştirilerine şöyle cevap vermiştir:

“Selçuklular tarihi üzerinde profesörlük yapan bir zâtın Oğuzların yurtlarını ‘Selçuklular’ maddesinde Aral gölü şimalinde ve bizi tenkid eden makalesinde de ‘Batı Sibiryâ Bozkırlarında müstakil bir hayat yaşamış Oğuzlar’ diye göstermesi yazarın tarih ve coğrafyanın basit bilgilerinden ne derece mahrum bulunduğu dair çok vahim misalleri bizzat vermiştir. O, Oğuzların payitahtları Yengi-kent şehrini Aral ve Hazar denizleri arasında sanmakla da bu hayret verici kayıdsızlığını tekrarlamış veya ne derece bir bilgi ve muhakeme anarşisi içinde bulunduğunu, aşikâr olarak, meydana koymuş; haritalara bakmayacak kadar basit metodları da kullanamamıştır. Bu acıklı durumuna rağmen Kafesoğlu'nun bizim şu ‘Oğuzların son bakiyeleri de Türkistan’ı terk ederek yeni bir göç başlıyordu’ cümlemizi tenkide kalkışması ise aynı mahiyette şaşılabacak bir hadisedir. Zira o Türkistan ile bugünkü Türkmenistan’ı birbirine karıştırmıştır. Bu ibret verici misaller bile, bir Selçuklu tarihi yazamayacağına ve hususiyle bizden aktardığı bir takım yeni meseleleri hazmedemeyeceğine kâfi bir delildir”³⁹.

Turan, aynı makalede Kafesoğlu tarafından eleştirilen Selçuk’un 5 oğlu olduğu konusuna da değinir ve Anonim Selçukname’yi referans göstererek Selçuk Bey’in 5 oğlu olduğu konusunda ısrar eder. Kafesoğlu’nun Selçuk’un oğulları Yusuf ile Yunus’u aynı kişi sandığını, bu sebeple de Alp Arslan’a isyan eden Yunus’un oğlu Er-basgan’ı Yusuf’un oğlu göstererek yanıldığını savunur⁴⁰.

Osman Turan, tenkit yazılarında Kafesoğlu ile arasında sürekli tartışmaya sebep olan Sancar/Sencer⁴¹ meselesini de gündeme getirir. O, Kafesoğlu’nun

³⁸ Turan, “Araştırmalar ve Tenkidler I”, s. 15-17.

³⁹ Turan, “Araştırmalar ve Tenkidler II”, s. 14.

⁴⁰ Turan, “Araştırmalar ve Tenkidler II”, s. 14.

⁴¹ Arap alfabesiyle yazılmış tarihi metinlerde hareke olmadığı için kelime her iki şekilde de okunabilmektedir. Kelimenin Sancar olarak okunması doğru ise alfabetik sıraya göre Selçuklular maddesinden önce, Sencer olarak okunması doğru ise Selçuklular maddesinden sonra yazılması

ansiklopedi için yazılması gereken Sancar maddesinin yazımı tamamlanmadığı için normalde Sancar şeklinde okunması gereken ismi keyfi olarak Sencer'e çevirdiğini, böylece bu maddenin hemen yazılması külfetinden kurtulduğunu iddia etmektedir. Turan, Fuad Köprülü'nün bir makalesi ve ansiklopedinin Avrupa neşrindeki yazımına atıfla bu kelimenin "Sancar" şeklinde telaffuz edilmesi gerektiği konusunda ısrarcıdır⁴². Buna karşılık Kafesoğlu, kelimenin "Sencer" şeklinde telaffuzunun tamamıyla ilmî endişe mahsulü olduğunu, bir itham pahasına da olsa hatada ısrar etmenin zayıf bir ilim telakkisinin ürünü olduğunu dile getirmektedir⁴³. Ancak Turan, sonraki tenkit yazılarından birinde Kafesoğlu'nun bu cevabına da değinmekte ve verdiği cevabın aslında kendisini açık bir çelişkiye sürüklediğini, ansiklopedide "Sancar" adı altında bir madde⁴⁴ bulunmasının dahi kelimenin bu şekilde okunması gerektiğine delil teşkil ettiğini savunarak şöyle yazar: *Böylece şerikler Sancar'ı bozarken «ilmi endişe» ile değil tamamiyle bir kasd ile hareket etmişler; koca İslam Ansiklopedisini kendi oyunlarına alet ederek ilim dünyasından da sakınmamışlar; bağlı buldukları makamlar karşısında mes'ul olacaklarını düşünmemişler; fakat yine de kendi fillerinin kurbanı olmuşlardır*⁴⁵.

Taraflar arasında zıtlasmaya sebep olan bir diğer husus, Selçuklularda feodal yapılanmanın olup olmadığı meselesidir. O. Turan eserinde Selçuklu devlet yönetim anlayışında eski Türk töresinden kaynaklı feodal bir yapının olduğunu iddia ederken⁴⁶ bu düşünceye tamamen karşı çıkan Kafesoğlu eseri tenkit ettiği bir yazısında *Selçuklularda ve tarihi seyrini bildiğimiz bu kadim Türk teşkilatında Avrupalı manasıyla bir feodalizm yoktu [...] O. Turan'ın gerçekler karşısında Türk tarihi bakımından hiçbir realiteye tekabül etmeyen feodalizm veya feodal ananeyi ileri sürmekle meseleleri hallettiğini sandığı görülüyor demektedir*⁴⁷. Kafesoğlu, bunun dışında 80'li yılların başında yayımladığı bir makalesinde *Yabgulular meselesine de*

gerekir. Turan'ın iddiasına göre, Sancar maddesi hazır olmadığı için keyfi olarak Sencer şekline dönüştürülmüştür.

⁴² Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 643; amlf., "Araştırmalar ve Tenkidler I", s. 16; amlf., *Din ve Medeniyet*, s. 151-152.

⁴³ Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 471. Yazar bu hususun Ansiklopedinin Sancar maddesinde vuzuha kavuşturulduğunu belirtmektedir. *Aynı Yer*.

⁴⁴ İslam Ansiklopedisinde hem Sancar hem de Sencer maddeleri mevcuttur. Ancak Sancar maddesi kısa bir izahatı içermekte olup kelimenin Sançmak (saplamak) kökünden geldiği, fakat "ç" sesinin zamanla incelmeyeyle kelimenin sonraları Sencer şekline dönüştüğü belirtilerek bu isim hakkında geniş bilgi için Sencer maddesine yönlendirme yapılmaktadır. Bkz. "Sancar", *İA*, c. X, (1997), s. 191.

⁴⁵ Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler I", s. 16.

⁴⁶ Msl bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 36, 38, 50, 61, 67, 68, 73 vd.

⁴⁷ Kafesoğlu, "Kitabiyat", s. 178, 180, 181. Ayrıca bkz. Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 475.

değinererek Turan'ın bu konudaki görüşlerinin yanlış olduğunu iddia eder. Bunların, Turan'ın iddia ettiği gibi Arslan Yabgu'nun taraftarı ve Mikail oğullarına küsererek Anadolu'ya göçen bir kitle olmadığını, sadece itaatsizlikleri ve yağmalarıyla tanınan kalabalıklar olduğunu savunmaktadır⁴⁸.

Kafesoğlu'nun, Turan hakkında birçok yazısında eleştirdiği bir diğer husus onun İslamcılığı olmuştur. Bu konuda Turan'ın eserlerinden bazı alıntılar verdikten sonra *O. Turan Türklerin bütün tarihi ve kültürel muvaffakiyetlerini İslamiyete borçlu olduğu hususunda kesin bir kanaate sahipti [...] Türk tarihinin gelişmesinde İslam dininin büyük rolünü inkâra elbette imkan yoktur. Fakat İslamiyet Türk tarihinde her şeydir demek, bizzat İslam âleminde türlü sahalarda derin tesirler husule getirmiş olan müstakil Türk tarih ve yüksek Türk kültürü realitesine karşı çıkmak demektir* diyerek onun fikirlerini eleştirmektedir⁴⁹. Kafesoğlu, ayrıca *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul 1969) adlı eserine de atıfla Osman Turan'ın "yeni fikir ve görüşler" olduğunu savunduğu bu alanda kendisinden önce M. Altay Köymen'in çalışmaları bulunduğunu dile getirmektedir⁵⁰.

Bütün bu iddialar bir tarafa, tartışma yaşandıktan sonra dahi tarafların birbirleri hakkında yazdıkları çok sınırlı da olsa olumlu söylemler vardır. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* adlı eserinde henüz tartışma oldukça taze iken -Kafesoğlu hakkında birçok yerde olumsuz atıflarına rağmen- satır arasında onun Melikşah hakkındaki eserinin değerli bir monografi olduğunu belirtmektedir. Buna karşılık, İbrahim Kafesoğlu'nun da 1973 yılında kaleme aldığı bir makalesinde Turan'ı *Anadolu Selçuklu tarihini en iyi bilen mütehassıs* olarak tanımlaması dikkat çekicidir⁵¹.

Tartışmaya Müdahil Olan Üçüncü Şahıslar

Kafesoğlu ile Turan arasındaki çekişmeye en başından itibaren müdahil olan üçüncü şahıs, Turan'a ansiklopedinin Tahrir Muharriri sıfatıyla Selçuklular maddesini ısmarlayan Ahmed Ateş⁵² olmuştur. Aslında Turan ile Ateş arasındaki

⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10-11, (1981), s. 16. Bu makalede ayrıca Turan'ın, A. Selçuklularının 1075 yılında kurulduğu iddiasını da değerlendiren Kafesoğlu, bu devletin tam manasıyla kuruluşunun 1092 yılında gerçekleştiği kanaatine ulaşır. Turan'ın ölümünden sonra yazılmış olan makalede üsluptaki yumuşama dikkati çekmektedir.

⁴⁹ Kafesoğlu, "Kitabiyat", s. 186-187; amlf., "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 479.

⁵⁰ Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 474-475.

⁵¹ Bkz. ve Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 25; İbrahim Kafesoğlu, "Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği", *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* içinde, İstanbul 2014, s. 277.

⁵² Prof. Dr. Ahmed Ateş (1913-1966), Arap, Fars ve Türk filolojisi mütehassıslarındandır. İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü mezunu olup 1939 yılındaki mezuniyetinden sonra o sırada Arap-Fars filolojisinde hocalık yapan Prof. Helmut Ritter'in yanında asistanlık yapmak

ilişkinin önceleri iyi olduğu Ateş'in, O. Turan tarafından neşredilen Aksarayî'nin *Musameratül Ahbar* adlı eserine yazdığı tenkit yazısından kolaylıkla anlaşılmaktadır. A. Ateş, burada da neşirin [O. Turan] yaptığı ufak bazı hatalara dikkat çekmekle birlikte bunların tamamı teknik eleştiriler olup 60'lı yıllardaki gibi tezyif amacını taşımamaktadır. Ateş'in, Turan hakkında bu neşir vesilesiyle sarf ettiği şu sözler sonraları duymayacağımız övgü ifadeleridir: *İşte Dr. Osman Turan'ın bu neşri, hem eski bir eseri ihya etmiş, hem de âlimlerin bu eserden kolaylıkla istifade etmelerine imkân vermiş olmaktadır. [...] Bütün bunlara bakarak Osman Turan'ın neşirini takdir etmemek ve neşirde göze çarpan bazı kusur ve hataları hoş görmemek kabil değildir*⁵³. Fakat A. Ateş'in, Kafesoğlu-Turan polemğinde Kafesoğlu safında yer alması ve Turan'ın iddiasına göre bu hukuksuzluğa göz yumması taraflar arasındaki nezaketi sona erdirmiştir.

Turan, İslam Ansiklopedisi Selçuklular maddesi müsveddelerinin Kafesoğlu tarafından kopyalandığı iddiasını aktarırken Ateş hakkında: *[...] Kafesoğlu resmi cevabında yumuşak ve uysal müdafaa ile itiraftan kaçınırken Ahmed Ateş bir yandan arkadaşının ilmîne karşı hayranlığını belirtiyor; öte yandan da hiddetli hatta tehdidi bir cevap vermek lüzumunu hiss ediyor ve böylece de artık bu mesuliyete katıldığını gösteriyordu*⁵⁴ diyerek onun bu suça ortak olduğunu savunmuştur. Ateş'in kendisine yazdığı resmî cevabında kullandığı *bizim bildiğimiz gözümüz önünde yazılmış olan Selçuklular maddesi*⁵⁵ ifadesiyle de zoraki ve imkânsız bir şahitliğe sürüklendiğini iddia eden Turan, mademki Kafesoğlu A. Ateş'in gözünde bu yetkinliğe sahipse neden maddenin ona değil de kendisine ısmarlandığı sorar⁵⁶.

suretiyle onun ilmî birikiminden önemli ölçüde istifade etmiştir. Ayrıca M. Fuad Köprülü, Ragıp Hulusi Özden, R. Rahmeti Arat, A. Nihat Tarlan, A. Caferoğlu, Şerafeddin Yaltkaya gibi dönemin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. 1943'te doçent, 1953'te profesör olan Ateş, Şarkiyat Enstitüsü ve İslam Ansiklopedisi Murahhas Müdürlüğü gibi çeşitli ilmî teşekküllerde idari görevler yürütmüştür. Ateş'in Arap, Fars ve Türk filolojileriyle ilgili telif, tercüme veya metin tesisi mahiyetinde muhtelif çalışmaları mevcuttur. 20 Ekim 1966'da İstanbul'da vefat etmiştir. Bkz. Nihad M. Çetin, "Ahmed Ateş", *DİA*, c. 4, (1991), s. 55-57.

⁵³ Ahmed Ateş, "Moğollar Zamanında Türkiye Selçuklular Tarihi, Mukaddime ve haşiyelerle tashih ve neşreden Dr. Osman Turan, Ankara, TTK Bsmv., 1944" *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. III, (1949), s. 238. O. Turan da, Ansiklopedi maddesi polemikçi yaşanmasına rağmen *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* adlı eserinin kaynak kritiği kısmında Ateş için bazı pozitif ifadeler kullanmıştır. Bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 3 (not 9), 8-9.

⁵⁴ Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 642. Kafesoğlu'na göre bu cevabi yazı Osman Turan'a hitaben değil, Ansiklopedi Murahhas Müdürlüğü'ne hitaben kaleme alınmıştır. Krş. Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 468, not 3.

⁵⁵ Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 656.

⁵⁶ Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 656.

Ahmed Ateş, *Belleten*'in müteakip sayısında yaptığı açıklamada bu soruyu [...] bu sualin cevabını Osman Turan biraderimiz vicdanının derinliklerinde bulmalıydı⁵⁷ sözleriyle yanıtlarken, ansiklopedideki resmi yazışmaları referans göstererek olayı en başından aktarmakta ve anlaşmazlığın Turan'ın istediği hacimde ısrar etmesi sebebiyle ortaya çıktığını ve problemin halli için kendisinin sunduğu çözümlerin de Turan tarafından teker teker reddedildiğini iddia etmektedir⁵⁸. Ayrıca Turan'ın maddenin yazılması için kendisine verilen mühletten 8 ay sonra müsveddeleri göndermekle de ayrı bir mağduriyet oluşturduğunu belirterek şunları yazmaktadır. *Hak ve mes'uliyet hissinden bahseden Prof. Dr. Osman Turan yaptığı işin 5 ayda 2 metre genişliğinde masa sipariş edilen bir kimsenin 15 ay sonra, 20 metre genişliğinde bir masa getirip, evin duvarlarını yıkarak, onu eve sokmağa çalışması ve bundan dolayı hak iddia etmesi kadar hukuk dışı bir davranış olduğunu fark etmiyordu veya etmez görünüyordu*⁵⁹.

Osman Turan, Kafesoğlu-Ateş birlikteliği için "şerikler", "iki kafadar"⁶⁰ gibi tabirler kullanırken Ateş hakkında: "Türk tarih ve filolojisine yabancı bulunmaktan doğan mukadder hatalara boğulmaktan başka bu tenkidlerinde Arap ve Fars kaynakları üzerinde de bütün zaaflarını meydana koymuş dar bir dilbilgisinden ileri bir filolog bulunmadığını da göstermiştir"⁶¹ diyerek onun akademik yönden zayıf olduğunu iddia etmiştir. Buna karşılık A. Ateş de Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* adlı eseri yayımlanır yayımlanmaz bir tenkit yazısı kaleme almıştır. Bu yazısının son cümlesi olarak *Prof. Dr. O. Turan'ın eseri, ilim âlemimiz için büyük bir hayal kırıklığından başka bir şey getirmiş değildir* dediği eser hakkında sayfa ve satır numaralarını belirterek eserin başta filoloji olmak üzere plan, bibliyografya vs. birçok açıdan eksik olduğunu iddia etmiştir. Mesela eserin kaynakça açısından eksik olduğunu iddia ederken [...] *Selçuklu tarihinin kaynaklarına dair denemeler zaten yapılmıştır. Meselâ son olarak İ. Kafesoğlu'nun Melikşah hakkındaki eserinin, Hârizmşahlr Tarihi'nin başlarında böyle sistemli verilmiş bilgiler bulunmaktadır. Yazar bunlara ve benzerlerine bakmış olsaydı, burada elbette daha çok tertipli ve tarih anlayışının gerektirdiği şekilde bilgiler verirdi*⁶² demek suretiyle Turan'ı Kafesoğlu'nun iki eserine yönlendirmesi özellikle manidardır. Başka bir yerde

⁵⁷ Ateş, "Bir Açıklama", s. 464. Osman Turan, bunu bir cevap olarak kabul etmemektedir. Krş. Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler I", s. 17.

⁵⁸ Ateş, "Bir Açıklama", s. 459-462.

⁵⁹ Ateş, "Bir Açıklama", s. 462.

⁶⁰ Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler I", s. 16, 19; Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler II", s. 15.

⁶¹ Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler I", s. 18; amlf., *Din ve Medeniyet*, s. 156.

⁶² Ahmed Ateş, "Kitaplar Arasında: Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ankara, 1965", *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: 6, (1966), s. 163.

Turan'ın filolojik hatalar yaptığını iddia ederken, *Yazar başkalarını tenkit ederken, kendisi çok iptidai Arapça yanlışları yapmaktadır* demektedir⁶³. Konuyla ilgili bir başka yazısında *Prof. Dr. Osman Turan, basit filoloji ve gramer kurallarını bile bilmeden, başka âlimleri tehil edebilmekte ve okuduğu metinleri anlamadan her sahada keşifler yapabilmektedir* demektedir⁶⁴.

Osman Turan, Ateş'in bu tenkit yazılarına 1973 yılında yayımladığı bir dizi makaleyle cevap vermiştir. *Tenkidde Ehliyet* adını verdiği bir makalesinde Ateş'in Selçuklu tarihinin Farsça kaynaklarının (Cami'ut Tevarih ve Rahatu's Sudur) çevirilerinde yanlış okuduğunu iddia ettiği kelimelerine atfı yapmıştır. Mesela onun Oğuzların bir boyu olan Kayı adını tanıyamadığı ve bu meşhur ismi Kayni gibi anlaşılabilir bir şekilde soktuğunu belirttikten sonra *Hâlbuki Osmanlıların mensup bulunduğu bu en asil Oğuz kabilesini tanımak için, bizzat neşrine giriştiği, Cami ut-tevarih'e biraz vakıf olması veya hiç olmazsa iyi bir talebinin tarih kültürüne sahip bulunması kafi gelirdi* demek suretiyle onun alana hâkim olmaması sebebiyle ağır hatalar yaptığını savunmaktadır⁶⁵.

Ateş ile Turan arasında bu vesileyle birtakım ilmî polemik başlıkları ortaya çıkmıştır. *Yabgulular Meselesi, Buharalı İmam ve Sultan Sancar'ın İlmi Seviyesi* gibi başlıklar altında taraflar birbirleri aleyhine tenkit metinleri yayımlayarak birbirlerinin akademik çalışmalarındaki hatalarına dikkat çekmişlerdir⁶⁶. Ahmed Ateş, Turan'ın tespit ettiği Yabgulular Meselesiyle ilgili olarak *bunun filoloji kaidelerine dikkat edilmemesinden ileri gelmiş basit bir yanlıştan ibaret olduğu ve Yabgulular diye bir zümrenin asla mevcut olmadığı* yönündeki ifadesiyle Turan'ın bu konudaki söylemlerini net bir dille yanlışlamıştır. Buna karşılık Turan, onun tarihi meselelere nüfuz edemediği için yanıldığını, konuyla ilgili yalnız filolojik deliller üzerinde durduğunu, fakat burada da başarısızlığa uğradığını belirtir⁶⁷. Meselenin tarihi ve filolojik izahını yapmak için iki ayrı makale⁶⁸ kaleme alan

⁶³ Ateş, "Kitaplar Arasında", s. 165.

⁶⁴ Ateş, "Bir Açıklama", s. 465.

⁶⁵ Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler II", s. 12.

⁶⁶ O. Turan, Ahmed Ateş'in *Camiü't Tevarih ve Rahatus Südur* çevirilerinin hatalı olduğunu iddia ederken A. Ateş ise Osman Turan'ın Yabgulular Meselesi'nin izahında ve *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* adlı çalışmasında bariz filolojik yanlışlar yaptığını ileri sürmüştür. Bkz. Turan, *Din ve Medeniyet*, s. 158-160; Ahmed Ateş, "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, XXIX/115, (1965), s. 517-525.

⁶⁷ Bkz. ve Krş. Ateş, "Yabgulular Meselesi", s. 520; amlf., "Kitaplar Arasında", s. 164; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 131, not 105; Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler I", s. 18.

⁶⁸ Osman Turan, "Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler V: Yabgulular Meselesinin Tarihi Esasları", *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 33, (1973), s. 26-30; amlf., "Selçuklular Tarihi

Turan, Ateş'i bütün vesika ve delilleri menfi istikamette zorlamakla itham eder ve şunları yazar:

"Ahmed Ateş Yavgulular adlı 'bir Türk zümresi yoktur' ve kitabımızda 'Anadolu ve Suriye'nin fethinde ve iskânında büyük rolü olan Yavgulular' ifadesi için de cesaretle 'külliye manasızdır' hükmünü vermekte; Sibt'in eserinde bu ismin 'daima ve yalnız Navegiye' şeklinde yazıldığını iddia etmektedir. Bu kat'i hükmü ilan ederken de eserimizin yayılışına yetiştirmek için de yanı başında bulunan yazmalara bakmak fırsatını bulamamış; sadece bizden alarak Cl. Cahen'in *Naukya* ve F. Sümer'in *Navegiye* yazışlarına dayanmış ve araştırılmamış bu kayıtları delil sanmıştır. Hâlbuki yukarıda gösterdiğimiz üzere, diğer kaynaklardaki şekiller bir yana, Sibt'in eserinde de bu isim bozuk noktalara göre Navegiye'den başka Yavgıyye, Bavgiyye, Lavgiyye, Nazgiyye veya ilk harfi noktasız olarak türlü şekillerde meydana çıkmıştır ki yalnız bir kaynağın bu kadar çeşitli ve tereddütlü imlalar ile yazışı bile ortada bir mesele olduğunu meydana koymaya kâfi idi"⁶⁹.

Taraflar arasında cereyan eden bir diğer polemik de Buharalı imam meselesi olmuştur. Malazgirt Savaşı vesilesiyle İbnu'l Esir'in eserinde geçen Ebu Mansur Muhammed b. Abdülkerim adlı imamın savaş sırasında Alp Arslan'a söylediği sözlerin Turan tarafından yanlış tercüme edildiğini savunan Ateş'in⁷⁰ bu iddiasına karşı reddiye mahiyetinde bir metin kaleme alan Turan, adı geçen imamın sözlerini farklı kaynakları karşılaştırmak suretiyle tercüme ettiğini dile getirerek *Merhum Profesör Ahmed Ateş yalnız İbn al-Esir'in ifadesine dayandığı ve diğer kaynaklarla onu karşılaştırmadığı için bizim mukayeseli bir şekilde ve hususiyle zamanın manevi havasına göre, toplu olarak, yaptığımız tercüme yerine o kelimelerle uğraşmıştır. [...] Metinleri izah ederken kelimelerin değil cümlelerin manasını birlikte düşünmek ve hususiyle İmam ve Sultan Alp Arslan'ın manevi havalılarına girmek şarttır. Aksi takdirde hadiseleri ve tarihin seyrini kavramak mümkün değildir. İşte Arap filoloğu kelimelerle oynayarak bizi tahriflerle itham ederken bizzat yanılan veya tahriflerde bulunanın onun kendisi olduğunu gösteren misallerden biri de budur demektir*⁷¹.

Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler VIII: Yavgulular Meselesinin Filolojik İzahı", *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 34, (1973), s. 17-23.

⁶⁹ Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler VIII", s. 19.

⁷⁰ Bkz. Ateş, "Kitaplar Arasında", s. 168.

⁷¹ Osman Turan, "Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler IV: Malazgirt Savaşı ve Alp Arslan'ın İmamı", *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 32, (1973), s. 36-37.

Taraflar ayrıca Sultan Sancar'ın kültür düzeyi konusunda kaynaklarda yer alan farklı bilgiler üzerinden ateşli bir tartışmaya girişmişlerdir⁷². *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* adlı eserinde V. V. Barthold'un Sultan Sancar'ın okuma yazma bilmediği yönündeki görüşlerine karşı çıkarak bu yanlış anlaşılmayı düzelttiğini savunan Turan'ın bu düşüncesi, A. Ateş tarafından eleştirilmiş, Turan'ın kaynak gösterdiği metni yanlış okuduğu iddia edilmiştir⁷³. Buna cevaben yazdığı makalede iddiasını tekrar eden ve bu devri ve kaynakları bilmediği için Ateş'in açıkça yanlış olduğunu belirten Turan, *Ahmed Ateş bir Fars filoloğu olarak Türk tarihine yardımcı olmak gerekirken hala yarım asır geride kalarak Barthold'un hem Sultan Sancar ve hem de Selçuklular hakkında yaptığı «fahiş» hatayı bize havale ederek kendisi de buna kurban gider. Arap ve Fars filolojilerini kendi inhisarında sanan yazar, kelimeler üzerinde oynayarak onlara, zoraki manalar verir veya tahriflerde bulunurken aynı kaynağın Farsçasından gafil bulunmakla da iyi bir filolog olmadığını göstermiştir ki bu türlü fahiş hatalarına daima rastlanacaktır. [...] Barthold'a dayanarak bize karşı hücumu geçerken İbn Funduk'un *Tatimmna Sivan al-hikma* adlı eserinin Arapçadan başka Farsçasını da görse idi hatanın bize değil kendisine aid olduğunu daha kolay anlardı* diyerek onun yanlış fikirlerde ısrar ettiğini savunur⁷⁴.

Büyük Selçukluların son sultanının adının Sancar mı yoksa Sencer mi yazılacağı tartışmasına da müdahil olan Ateş, bu konuda *Ansiklopedi'de mevcut olan Sancar maddesini okusaydı, orada kelimenin asıl şeklinin sanç- kökü ile ilgili olduğu, doğru şeklinin Sançar olması gerektiği, fakat ç sesi te'siri ile bunun incelendiği, Türkiye'de - ve Arap imlasına bakılacak olursa, Sencer zamanında bile- kelimenin ince vokaller ile telaffuz edildiği göz önüne alınarak, bu hükümdara ait maddenin Sencer'e konulduğunu görürdü*⁷⁵ diyerek maddenin şahsî bir keyfiyetle değil, teknik ve filolojik kaygılarla Sencer şeklinde Ansiklopedide basıldığını dile getirmektedir. Bunun dışında A. Ateş, tıpkı Kafesoğlu gibi Turan'ın Selçuklularda feodalizm söylemlerine tepki göstererek bu şekilde bir yapılanmanın Türklerde olmadığını savunmaktadır⁷⁶.

⁷² Bkz. ve Krş. Ateş, "Kitaplar Arasında", s. 168, 171; Osman Turan, "Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler III: Sultan Sancar'ın Kültür Seviyesi Meselesi", *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 31, (1973), s. 33-37.

⁷³ Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 264-265; amlf., "Araştırmalar ve Tenkidler III", s. 35; Ateş, "Kitaplar Arasında", s. 171. Ayrıca bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 329.

⁷⁴ Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler III", s. 35.

⁷⁵ Ateş, "Bir Açıklama", s. 464.

⁷⁶ Ateş, "Kitaplar Arasında", s. 166.

Kafesoğlu-Turan arasındaki çekişmeye Ahmed Ateş kadar müdahil olmasa da her ikisi tarafından yazılarda sık sık adı geçtiği için M. Altay Köymen'den⁷⁷ de üçüncü bir şahıs olarak bahsetmek gerekir⁷⁸. Ansiklopedi maddesi hadisesi yaşanmadan evvel 50'li yıllarda Köymen'in Turan ile ilişkilerinin Kafesoğlu'na kıyasla daha iyi olduğunu söylenebilir. Turan, Köymen'in bu yıllarda yazdığı Selçuklu Tarihi ile alakalı eserinin röportörü olmuş ve birkaç düzeltmeyle birlikte olumlu rapor vermiştir. Buna karşılık aynı yıllarda Köymen'in, Kafesoğlu'na ait *Melikşah Devrinde Selçuklular* (İstanbul 1953) adlı monografisine bir tenkit yazısı yazması ve Kafesoğlu'nun cevaben yazdığı makale metni ikili arasında tartışmaya sebep olmuştur⁷⁹. Kafesoğlu, cevabî yazısında Köymen'in hata olarak iddia ettiği meselelerle uzun açıklamalar yaptıktan sonra metnini [...] *biz arkadaşımız tenkitçimiz, Umumi Türk Tarihi Doçenti, tefsiri tarih mütehasısı Dr. M. Altay Köymen'den tiyatro sahnesinde büyük adam rolü yapar gibi sahte aktör tavırlarını bırakıp samimi, realist ve ilmi terakkiye hizmet edecek yazılar bekliyoruz* sözleriyle

⁷⁷ Prof. Dr. M. Altay Köymen (1916-1993), Köprülü geleneğinin alana kazandırdığı bir diğer Selçuklu tarihçisi olup 1940 yılında mezun olduğu Dil Tarih Coğrafya Fakültesinde 1943 yılında doktor unvanını almıştır. 1948'de doçent, 1958 yılında da profesör olan Köymen'in, sağlam bir metodolojiyle kaleme aldığı eserlerinin çoğu Büyük Selçuklu Devleti ile alakalıdır. M. Altay Köymen, 9 Aralık 1993'te Ankara'da vefat etmiştir. Bkz. Feda Şamil Arık, "Mehmet Altay Köymen", *DİA*, c. 26, s. 285-286.

⁷⁸ Bununla birlikte, Kafesoğlu ve Turan arasında bu anlaşmazlık başladığı andan itibaren tavırları ve söylemleri göz önüne alınarak M. Altay Köymen'in, hiçbir aşamasında bu tartışmada taraf olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Köymen, kaleme aldığı bir yazısında bu konuyla ilgili *aynı fikir sistemini temsil eden ve aynı saha ile meşgul olan Prof. Osman Turan ile Prof. İbrahim Kafesoğlu arasında geçen ve uzun müddet devam eden münakaşalar üzüntü ile karşılanacak bir hadisedir* demektedir ve [...] *bu satırların yazarı M. Altay Köymen, aynı fikir sistemini temsil eden bu profesörlerin karşılıklı kıyastıya mücadelelerinin arasına girmek istemedi* diyerek de tartışmada tarafsız kaldığını belirtmektedir. (Bkz. M. Altay Köymen, "Prof. Dr. Osman Turan Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi* içinde İstanbul 1980 s. 18, 20) Her iki âlime de derin bir saygı duyduğu anlaşılan Köymen, hem Turan'ın hem de Kafesoğlu'nun ölümünden sonra gazetedeki köşesinde birer taziyeye yazısı kaleme almıştır. (Bkz. M. Altay Köymen, "Prof. Dr. Osman Turan'ın Ardından", *Tercüman Gazetesi*, 2 Şubat 1978, Perşembe, s. 2; amlf., "Vefatının 40. Gününde Kafesoğlu'nu Fatihalar'la Anıyoruz", *Tercüman Gazetesi*, 28 Eylül 1984, Cuma, s. 2) Köymen ayrıca Turan ile ilgili muhtelif yazılarının satır aralarında dile getirdiği ufak kırgınlıklarına rağmen onun Yassıada sonrası fakülteye kabul edilmemesini ve TTK üyeliğinden çıkarılmasını şiddetle eleştirir ve bu konuda sorumluları sert ifadelerle itham eden bir köşe yazısı kaleme alır. Bkz. M. Altay Köymen, "Osman Turan'a Reva Görülen Muamele" (*Tercüman Gazetesi*, 30 Eylül 1974, Perşembe) *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi* içinde s. 26-28.

⁷⁹ Bkz. ve Krş. M. Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle" *Belleten*, XVII/68, (1953), s. 557-604; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklu Tarihinin Meseleleri: Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Adlı Eserin Tenkidi Dolayısıyla", *Belleten*, XIX/76, (1955), s. 463-489.

sonlandırmaktadır⁸⁰. Osman Turan, Kafesoğlu'nun ilmî kifayetsizliğini iddia ettiği yazılarında Köymen'in bu makalesine atıf yaparken İbrahim Kafesoğlu ise Köymen'in tenkidine yazdığımız cevabi yazının da Turan tarafından zikredilmesi kendi tabiri ile "ilmin namusu" icabı idi diyerek Köymen'in iddialarına cevap olarak yazdığı metnin Turan tarafından görülmek istenmediğini ima etmektedir⁸¹.

Selçuklular maddesi hadisesi yaşandıktan sonra tarafların Köymen ile olan ilişkilerinin tersine döndüğü görülmektedir. Gerçekten bu dönemde Köymen ile Kafesoğlu'nun birbirlerine karşı tenkit yazılarıyla bozulan ilişkileri düzelerken, ansiklopediye Köymen tarafından yazılan Sencer maddesi sebebiyle bu kez Turan ile arasında ihtilaf çıkmıştır. Turan, konu ile ilgili bahislerinde Köymen'e serzenişte bulunarak onun, Ateş ve Kafesoğlu'nun kötü emellerine alet olduğunu, daha önceki eserlerinde kelimeyi Sancar olarak telaffuz etmişken maddeyi yazma hevesiyle Sencer şeklini kabul ettiğini belirtmektedir⁸². Turan, 1973 yılında kaleme aldığı bir yazısında Köymen imzasıyla yayımlanan Sencer maddesi hakkında şunları yazmaktadır: *Bizim Selçuklular tarihini okuyan ve bu ilavelerde de kullanıldığı anlaşılan M. Köymen'in bu hükümdarın kültür durumuna temastan kaçınması ve hatta eserimizin adını bile zikretmek istememesi ilim ahlakı bakımından mazur görülecek bir davranış değildir. Bunun bir sebebi de onun herkes gibi bizzat kendisi de daima Sancar şeklinde yazdığı bu ismi «Sencer» olarak bozması ile alakalıdır*⁸³. Bununla birlikte, tarafların bu mevzu yaşandıktan sonra dahi birbirlerinin ilmî birikimi hakkında pozitif söylemleri bu nevi polemiklere rağmen saygın bir ilişki olduğuna işaret etmektedir⁸⁴. Özellikle Köymen'in, Osman Turan'ın ölümünü

⁸⁰ Kafesoğlu, "Selçuklu Tarihinin Meseleleri", s. 489. Kafesoğlu'nun Köymen'le ilgili algısının sonraları pozitif bir kanaate dönüştüğü, hem Ansiklopedinin Sencer maddesinin Köymen'e havale edilmesi, hem de Kafesoğlu'nun Turan'a cevabî nitelikte yazdığı makalelerinde Köymen'e yaptığı olumlu atıflar ile kendini göstermektedir. Mesela bunlardan birinde şöyle demektedir: *Selçuklu tarihinin karanlık kalan ve uzun tetkik isteyen devirleri için biz daima M. A. Köymen'in araştırmalarına itibar ederiz. Çünkü o vazih yazan ve kontrol yolunu açık tutan bir tarihçidir.* Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 478. Bu düşüncüyü teyit edici ifadeler için bkz. amlf., Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği, s. 277.

⁸¹ Bkz. ve Krş. Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 643-644; Kafesoğlu "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 471. Kafesoğlu ayrıca yazdığı cevabi yazıdan sonra münekkidin [M. A. Köymen] kendisinin dahi ikna olduğunu iddia etmektedir. Bkz. *Aynı Yer*.

⁸² Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler I", s. 17; amlf., "Araştırmalar ve Tenkidler III", s. 37, not 9; amlf., *Din ve Medeniyet*, s. 153.

⁸³ Turan, "Araştırmalar ve Tenkidler III", s. 37, not 9.

⁸⁴ Bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 7. Yukarıda belirtildiği gibi, tartışma boyunca tarafsız kalmaya özen gösteren Köymen, bu anlaşmazlıkla ilgili sadece bir yazısında geçen *Selçuklular maddesinin bir buçuk ayda yazılmasının mümkün olmadığı* şeklindeki sözleriyle

müteakip Tercüman gazetesinde kaleme aldığı yazı ve daha sonra ölümünün 10. yılı münasebetiyle çekilen bir belgeselde söyledikleri ona nasıl derin bir saygı duyduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir⁸⁵.

Son olarak, Kafesoğlu-Turan çekişmesinde üçüncü bir taraf olarak tanımlanamasa bile anlaşmazlığın evveliyatını beslemesi ihtimali dâhilinde M. Fuad Köprülü ile Mükrimin Halil Yınanç arasındaki akademik sürtüşmeyi de göz önünde bulundurmak gerekir. Yıldırım Bayezid'in 1402'de Timur'a esir düştükten sonra yüzüğündeki zehirle intihar edip etmediğine dair bu iki âlim arasında ortaya çıkan kısa süreli polemik⁸⁶ sonradan Köprülü'nün gözde öğrencisi Osman Turan ile Yınanç'ın eli altında yetişen İbrahim Kafesoğlu tarafından farklı meseleler üzerinden sürdürülmüş olabilir. Nitekim Osman Turan, *Bellekten'*deki bir makalesinde Selçuklular Tarihi ile ilgili yazdığı metninde M. H. Yınanç'ın bazı hatalarını düzelttiğini, fakat Kafesoğlu'nun kasıtlı olarak bu hataları tekrarladığını dile getirmektedir⁸⁷. Kafesoğlu ise cevabî yazısında yanlış olduğunu iddia ettiği Turan'ın bazı fikirlerinin düzeltilmesi konusunda Yınanç'ın eserlerine bolca atıf yaparak onu bu alanda otorite olarak göstermektedir⁸⁸.

SONUÇ

İbrahim Kafesoğlu ve Osman Turan, Türkiye'de Selçuklu tarihi araştırmalarının bilimsel temellerini atan iki yetkin Selçuklu tarihçisidir. Fakat İslam Ansiklopedisinin Selçuklular maddesinin yazımı noktasında aralarında başlayan ihtilaf ve uzun yıllar süren kalem kavgası, bu alandaki verimliliklerinin daha ileri boyutlarda olmasını engellemiş görünmektedir. Anlaşmazlık başladıktan sonra kalemlerini bir kılıç gibi kullanan bu yazarlar, an itibarıyla Selçuklu tarihi ve tarihçiliğinin halledilmesi gereken birçok önemli meselesi dururken birbirlerine karşı tenkit ve reddiyeler yazmakla vakit harcamışlardır.

Turan'ın haklı olduğunu ima etmektedir. Bkz. Köymen, "Prof. Dr. Osman Turan Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", s. 20.

⁸⁵ Bkz. Süleyman Baydili'nin yapımcı ve yönetmenliğini üstlendiği 1988 tarihli *Prof. Dr. Osman Turan: Âlem Unutmuş Kalem Unutmamış* adlı belgesel. <https://www.youtube.com/watch?v=cYWOYjiYpFg> (Erişim Tarihi: 29.01.2018). Köymen'in Tercüman gazetesinde yayımlanan bir yazısının son cümlesi şöyledir: *Prof. Osman Turan'ın ölümüyle yeri pek doldurulamayacak bir ilim adamımız daha aramızdan ebediyen ayrılmıştır. Ancak aramızdan ayrılan onun fani vücududur. Yazdığı eserlerle adı aramızda ve gelecek nesiller arasında daima saygıyla anılacaktır.* Köymen, "Prof. Dr. Osman Turan'ın Ardından", *Tercüman Gazetesi*, 2 Şubat 1978, Perşembe, s. 2.

⁸⁶ Krş. M. Fuad Köprülü, "Bayezid'in İntiharı Meselesi", *Bellekten*, VII/ 27, (1943), s. 591-599; M. Halil Yınanç, "Bayezid I", *İA*, c. II, (1997), s. 388-389.

⁸⁷ Turan, "Neşir Münasebetiyle", s. 647. Konuyla bağlantılı olarak M. H. Yınanç'a yapılan göndermeler için bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi Türk-İslam Medeniyeti*, s. 20, not 79. Kafesoğlu'nun bu görüşe muhalif göndermeleri için bkz. Kafesoğlu, "Kitabiyat", s. 181.

⁸⁸ Kafesoğlu, "Tenkid Yazısı Dolayısıyla", s. 473-474.

Taraflar, bu vesileyle birbirlerinin metinlerinde teknik olmaktan ziyade insanî olarak kabul edilebilecek basit hataları bile gündeme taşıyarak tartışmanın bilimsel temelden bireyselliğe kaymasına zemin hazırlamışlardır. Bu noktada, anlamını yitirmiş görünen kimin haklı olduğu konusuna bakılmaksızın bu tartışmanın Selçuklu tarihi araştırmalarına üretkenlik noktasında olumsuz etki ettiği söylenebilir. Sonuç ne olursa olsun bu iki büyük tarihçi, yolu Selçuklu tarihinden geçecek olan her araştırmacının yazacağı bilimsel çalışmaların dipnot ve kaynaklarında yan yana ve ardı sıra bulunmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- , "Sancar", *İA*, X, Eskişehir 1997, MEB Basımevi, s. 191.
- Ateş, Ahmed, "Kitaplar Arasında: Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ankara, 1965", *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı: 6, (1966), s. 161-173.
- Ateş, Ahmed, "Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi, Mukaddime ve haşiyelerle tashih ve neşreden Dr. Osman Turan, Ankara, TTK Bsmv., 1944" *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. III, (1949), s. 237-240.
- Ateş, Ahmed, "Prof. Dr. Osman Turan'ın Yazısı Dolayısıyla Bir Açıklama", *Bellekten*, XXX/119, (1966), s. 459-466.
- Ateş, Ahmed, "Yabgulular Meselesi", *Bellekten*, XXIX/115, (1965), s. 517-525.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), TTK Yayınları, Ankara 1990.
- Baydili, Süleyman, (Yapımcı ve Yönetmen), *Prof. Dr. Osman Turan: Âlem Unutmuş Kalem Unutmamış*, 1988. <https://www.youtube.com/watch?v=cYWOYjiYpFg> (Erişim Tarihi: 29.01.2018)
- Birinci, Ali, *Osman Turan*, Alternatif Yayınları, Ankara 2003.
- Çetin Nihad M., "Ahmet Ateş", *DİA*, 4, İstanbul 1991, TDV Yayınları, s. 55-57.
- Donuk, Abdülkadir, "Halil İbrahim Kafesoğlu", *DİA*, 24, İstanbul 2001, TDV Yayınları, s. 145-146.
- Groot, H. de, "Hollanda (İslam Araştırmaları)", *DİA*, 18, İstanbul 1998, TDV Yayınları, s. 229-232.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10-11, (1981), s. 1-28.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Kitabiyât: Prof. Dr. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve İslam-Türk Medeniyeti, Neşreden: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1965", *Tarih Dergisi*, XV/20, (1965), s. 171-188.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Prof. Osman Turan'ın Tenkid Yazısı Dolayısıyla Selçuklu Tarihinin Meselelerine Toplu Bir Bakış", *Bellekten*, XXX/119, (1966), s. 467-479.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklu Tarihinin Meseleleri: Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Adlı Eserin Tenkidi Dolayısıyla", *Bellekten*, XIX/76, (1955), s. 463-489.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Türkiye'de Selçuklu Tarihçiliği", *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* içinde, İstanbul 2014, s. 273-282.
- Koca, Salim, "Osman Turan", *DİA*, 41, Ankara 2012, TDV Yayınları, s. 410-412.
- Köprülü, M. Fuad, "Beyazıt'ın İntiharı Meselesi", *Bellekten*, VII/27, (1943), s. 591-599.
- Köymen, M. Altay, "Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle" *Bellekten*, XVII/68, (1953), s. 557-604.
- Köymen, M. Altay, "Osman Turan'a Reva Görülen Muamele" *Tercüman Gazetesi*, 30 Eylül 1974, Perşembe (Osman Turan tarafından yazılan *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi* Nakışlar Yayınevi, Ankara 1980 içinde) c. I, s. 26-28.
- Köymen, M. Altay, "Prof. Dr. Osman Turan Hayatı, Eserleri ve Fikirleri", (Osman Turan tarafından yazılan *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi* Nakışlar Yayınevi, Ankara 1980 içinde) c. I, s. 13-25.

- Köymen, M. Altay, "Prof. Dr. Osman Turan'ın Ardından", *Tercüman Gazetesi*, 2 Şubat 1978, Perşembe, s. 2. [Bu yazı, ayrıca Ali Birinci'nin *Osman Turan* (Ankara 2003, Alternatif Yayınları) adlı eserinde (s. 54-58) yayımlanmıştır]
- Köymen, M. Altay, "Vefatının 40. Gününde Kafesoğlu'nu Fatihalar'la Anıyoruz", *Tercüman Gazetesi*, 28 Eylül 1984, Cuma, s. 2. [Bu yazı, ayrıca Abdülkadir Donuk'un *Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu* (İstanbul 1989, Acar Yayınları) adlı eserinde (s. 158-160) yayımlanmıştır]
- Topal, Nevzat, *Prof. Dr. Osman Turan Hayatı ve Eserleri*, Türk Yurdu Yayınları, 2004,
- Turan, Osman, "Selçuklular Hakkında Yeni Bir Neşir Münasebetiyle", *Belleten*, XXIX/116, (1965), s. 639-660.
- Turan, Osman, "Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler I", *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 29, (Mart 1973), s. 15-19.
- Turan, Osman, "Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler II: Tenkidde Ehliyet", *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 30, (Nisan 1973), s. 11-16.
- Turan, Osman, "Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler III: Sultan Sancar'ın Kültür Seviyesi Meselesi", *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 31, (Mayıs 1973), s. 33-37.
- Turan, Osman, "Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler IV: Malazgirt Savaşı ve Alp Arslan'ın İmamı", *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 32, (Haziran 1973), s. 35-37.
- Turan, Osman, "Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler V: Yabgulular Meselesinin Tarihi Esasları", *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 33, (Temmuz 1973), s. 26-30.
- Turan, Osman, "Selçuklular Tarihi Hakkında Araştırmalar ve Tenkidler VIII: Yabgulular Meselesinin Filolojik İzahı", *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 34, (Ağustos 1973), s. 17-23.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat, İstanbul 1969.
- Turan, Osman, *Tarihi Akışı İçerisinde Din ve Medeniyet*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.
- Yınanç, M. Halil, "Bayezid I", *İA*, II, MEB Basımevi, Eskişehir 1997, s. 369-392.

NİZÂMÎYE MEDRESELERİNİN KURULUŞU VE ÖNEMİ

THE FOUNDATION OF NIZAMIYYA MADRASAS AND THEIR IMPORTANCE

Cihan PİYADEOĞLU*

Öz

1055 tarihinde Büyük Selçukluların veziri olan Amîdülmülk Kündürî'nin uygulamış olduğu mezhep politikaları, Selçuklu coğrafyasında Sünnî düşüncenin zayıflamasına neden oldu. Bu durumu değerlendiren Şîi Fatimîler, propaganda faaliyetlerini daha da arttırmışlardı. Bununla birlikte Alp Arslan'ın sultan olmasından sonra durum değişti. Nitekim Alp Arslan'ın vezir tayin ettiği Nizâmülmülk, bir önceki vezirin takibata uğrattığı Şâfiî-Eş'arî mezhebine mensuptu. Nizâmülmülk, Nişâbûr şehrinde Şâfiî kaidelere göre eğitim veren bir medrese inşa etmek için Alp Arslan'dan izin almış, ancak Alp Arslan bu faaliyetin bütün ülkeye yayılmasını istemişti. Böylece Nizâmiye Medreseleri'nin inşa süreci başlamış oldu. Nişâbûr'dan sonra da Bağdad, Belh, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Amül, Musul, Bûşenc, Hârgird ve Rey gibi önemli şehirlerde medreseler inşa edildi. Nizamiyeler, İslâm dünyasında inşa edilen ilk sistemli medreseler oldu. Kurulan vakıflarla desteklenen bu medreselerde ders veren müderrisler ve öğrencilerin tüm ihtiyaçları karşılanmıştı. Nizamiyeler, model olarak İslâm coğrafyasında, hatta Avrupa'da kurulan pek çok üniversiteye de örnek teşkil etmiştir. Ayrıca bu medreseler, kuruluş amaçlarına uygun olarak pek çok öğrencinin yetişmesine ve devlet hizmetinde görev almasını da sağlamışlardı.

Anahtar Kelimeler

Medrese, Nizâmiye, Alp Arslan, Nizâmülmülk, Nişâbûr, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, cihanpiyadeoglu@gmail.com.

Abstract

The sectarian policies of Amid al-Molk Kondori, who became the Vizier of the Great Seljukid State in 1055, brought a weakening of Sunni teachings in the Seljukid territories. Seeing this as an opportunity, Shiite Fatimids increased their propaganda activities to an upper level. All of these would change with the ascendance of Alp Arslan to the Seljukid throne. Indeed, the new vizier appointed by Alp Arslan, Nizam al-Molk, belonged to the Shafi'i-Ashari school. When Nizam al-Molk got Sultan Alp Arslan's permission to build a madrasa in Nishapur where the education was going to be conducted according to Shafi'i school, the sultan asked him to expand the Shafi'i education to the whole country. Thus, the process of building the Nizamiyya madrasas began. After Nishapur, new madrasas were built in Baghdad, Balkh, Herat, Esfahan, Basra, Merv, Amul, Mosul, Bushanj, Kargerd and Rayy. Nizamiyyas were the first systematic madrasas founded in the Islamic world. As the madrasas were financially supported by endowments, all the needs of professors and students were provided within the madrasa system. The Nizamiyyas constituted a model would be imitated not only in the Islamic world but in many universities founded in Europe. In accordance with their founders' vision, the Nizamiyya madrasas produced graduates who were employed in the Seljukid State.

•

Keywords

Madrasa, Nizamiyya, Alp Arslan, Nizam al-Molk, Nishapur, Abu Eshak al-Shirazi, Imam al-Haramayn al-Jovayni

GİRİŞ

1055 (447) tarihi, İslâm dünyasında önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Nitekim sadece on beş yıl önce kurulmuş olan Selçuklular, Şîî Büveyhîlerin baskısı altında bulunan Abbâsî Halifesi el-Kâim Biemrillâh'ın davetiyle Bağdad'a girerek Sünnî İslâm'ın koruyuculuğunu üstlenmişlerdir. Bununla birlikte aynı yıl gerçekleşen başka bir olay ise tamamen zıt gelişmelere neden olacak türdendir. Amelde Hanefî, itikatta Mu'tezile olan Amîdülmülk el-Kündürî, Büyük Selçukluların yeni veziri olmuştu. Bu tarihten itibaren onun isteğiyle başta Horasan olmak üzere tüm Selçuklu coğrafyasında yaşayan Râfizîler'e Horasan camilerinde lanet okutulmaya başlandı. Bir süre sonra Şâfiî-Eş'arîler de bu uygulamaya dâhil edildi. Bununla da yetinmeyen Amîdülmülk, Şâfiî-Eş'arîler'e karşı takibat başlatarak, onların ilim yapmalarına mani olan bir politika takip etmeye başladı. Hatta bazı Hanefî ilim adamları da bu takibattan nasibini almış, toplum üzerindeki etkileri iyice azalmıştı. Yaklaşık sekiz yıl süren bu süreç sonunda pek çok âlim Selçuklu coğrafyasını terk etmek zorunda kaldı. Bunların arasında İmâm Gazzâlî'nin de hocası olan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî de bulunuyordu. Bazı âlimlerin ülkeyi terk etmesi, geride kalanların da rahat şekilde ilmi faaliyetlerde bulunamaması, bir süre sonra Sünnî düşüncenin nispeten de olsa zayıflamasına neden olmuştu. Bu durumdan istifade eden ise Sünnî İslâm'ın koruyuculuğunu üstlenmiş olan Selçukluların hâkimiyet bölgesinde, görevlendirmiş olduğu davetçiler (daî) vasıtasıyla Şîî düşüncüyü yayan Fatımîler oldu¹.

Tuğrul Bey'in vefat etmesinden (455/1063) sonra yaşanan taht mücadelelerinden galip çıkmayı başaran yeğeni Alp Arslan b. Çağrı oldu. Başkent Rey'e gelerek tahta oturan Alp Arslan, amcasının veziri olan Amîdülmülk'e ilk zamanlarda iyi davranmış, ancak kısa süre sonra ikilinin arası bozulmuştu. Bunda küçüklüğünden itibaren kendi yanında olan

¹ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eşarî*, Beyrut 1984, s. 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, trc. Abdülkerim Özeydın, İstanbul 1987, X, 46; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968, III, 390-392; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. M. Keskin, İstanbul 2000, XII, 163-164; Mehmed Şerefeddîn, "Selçukîler Devrinde Mezâhib", *Türkiyat Mecmuası*, sayı: 1, (1925), s. 102; Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972, s. 71-72; a. mlf., "The Political-Religious History of Nishapur in the Eleventh Century", *Islamic Civilization 950-1150*, ed. D. S. Richards, London 1973, s. 81-83; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 87-90; Abdülkerim Özeydın, "Kündürî", *DİA*, XVI, 554-555.

Nizâmülmülk'ün de katkısı yok değildi. Neticede Ebû Alî Kıvâmüddîn Hasan b. Alî b. İshâk et-Tûsî, bilinen adıyla Nizâmülmülk, Büyük Selçukluların yeni veziri olarak atandı (17 Muharrem 456/10 Ocak 1064)². Döneminin pek çok önemli âliminden iyi bir eğitim almış olan Nizâmülmülk³, bu yüzden medrese geleneğini de bilen biriydi. Ayrıca ulemâ ile de yakın bir münasebet içerisindeydi. Onun vezirlik görevine atanması, bir önceki vezirin uygulamış olduğu sosyal politikaların da kökten değişeceği anlamını taşıyordu. Nitekim yeni vezir, Şâfiî mezhebine sonuna kadar bağlılık gösteren biriydi. Selefinin döneminde ilim ve düşünce dünyasında yaşanan gerilemenin farkındaydı ve gereken düzenlemeleri yapmak için fırsat kolluyordu. İlk olarak Şâfiîler'in tekrar etkinlik kazanması için bazı girişimlerde bulunduysa da asıl yapılması gereken şeyin başta Horasan olmak üzere ülkeyi terk eden âlimlerin geri getirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Diğer taraftan Nizâmülmülk'ün göreve gelmesiyle birlikte, daha önce ülkeyi terk etmiş olan âlimler de yavaş yavaş geri dönmeye başlamıştı. Ulemâyâ karşı hürmetkâr bir tavır sergileyen Nizâmülmülk, onları tekrar ilim müesseselerine kazandırmayı amaçladı. Medrese eğitiminin sistemli bir hale getirilmesi devlete ve Sünnî düşünceye daha fazla hizmet edebilirdi. Ayrıca hızla genişleyen ve her geçen gün eski devlet düzeninden uzaklaşarak merkezi otoriteye geçme yönünde önemli adımlar atılan devlet teşkilatında görevlendirilecek iyi yetişmiş elemana da ihtiyaç duyuluyordu. Bunun gerçekleştirilebilmesi, iyi eğitim verilen sistemli medreselerden geçiyordu. Başarılı bulunduğu takdirde hem dinî hem de dünyevî bir amaca hizmet edecek kurumlar inşa edilmiş olacaktı. Bu da başta Sultan Alp Arslan olmak üzere, kimsenin itiraz edebileceği bir durum değildi. Nizâmülmülk'ün medrese inşa edilmesi düşüncesini tek başına gerçekleştirmesi mümkün olmadığından Sultan

² Bu tarih 13 Zilhicce 455/7 Aralık 1063 olarak da kabul görmektedir, bkz. Abdülkerim Özyayın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 194.

³ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, nşr. A. H. Morton, Berlin 2004, s. 21; Râvendî, *Rahatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, çev. Ahmed Ateş, TTKY, Ankara 1957, I, 115-116; Sadreddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye (Zübdetü't-tevârih)*, çev. Necatî Lugal, TTKY, Ankara 1999, s. 17-18; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-mülük ve'l-ümem*, Seçme, tercüme ve değerlendirme Ali Sevim, TTKY, Ankara 2014, s. 87, 90-91; İbnü'l-Esîr, X, 45; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtü'z-zamân fî tarihi'l-ayân*, çev. Ali Sevim, TTKY, Ankara 2011, s. 129-130; Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, çev. Kıvameddîn Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTKY, Ankara 1943, s. 28; Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, çev. E. Göksu-H. H. Güneş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s. 78; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s. 149-150; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan (Büyük Selçuklular Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012, s. 55; Özyayın, "Nizâmülmülk", *DİA*, 194.

Alp Arslan'dan izin alması gerekiyordu. Burada en merak edilen konu Hanefî mezhebine ileri derecede bağlılık gösteren Sultan Alp Arslan'ın, Şâfiî kaideyle eğitim veren kurumların inşasına izin verip vermeyeceğiydi.

Nizâmiye Medreselerinin Kurulması

İlk Nizâmiye, aynı zamanda Selçukluların da ilk başkenti olan Nîşâbûr'da inşa edilecekti. Nizâmülmülk'ün Sultan Alp Arslan'dan gereken izni alması, bu şehirde yaşanan ilginç bir olaydan sonra gerçekleşti. Sultan Alp Arslan tarihinde Nîşâbûr'da bulunduğu sırada (yüksek ihtimalle Ramazan 457/Ağustos 1065) üzerlerinde perişan haldeki kıyafetlerle bir mescidin önünde bekleyen fakirler grubunu görüp kim olduklarını sormuştu. Nizâmülmülk: “Onlar ilim arayanlardır.” şeklinde cevap vermişse de aslında bu soru Nizâmülmülk'ün aradığı fırsat anlamını taşıyordu. Sultanın bekleyen grubun halinden etkilenmiş olduğunu görerek “ilim arayanlar” için kalacak yer inşa etme ve onlara rızık verme hususunda izin istedi. Beklediği cevap hayallerinin de ötesinde olmuştu. Nitekim o, Alp Arslan'dan ilk Nizâmiye Medresesinin inşa edilmesi için gereken izni almakla kalmamış, üstüne sultan bu uygulamanın sadece Nîşâbûr ile sınırlı kalmamasını, bütün ülkeye yayılmasını istemişti. Böylece açıldığında İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin müderris tayin edileceği Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin temeli atılmış, muhtemelen de 1067 (459) tarihinde veya daha önce eğitim hayatına başlamıştı. Nîşâbûr ile başlayan bu süreç, daha sonra Bağdad, Belh, Herat, Isfahan, Basra, Merv, Amül, Musul, Bûşenc, Hârgird ve Rey gibi Selçuklu coğrafyasının önemli şehirlerinde açılan yeni medreselerle devam ettirildi. Pek çok yerde açılmasına rağmen, bu medreselerin açılışı hakkında bilgi bulunanların sayısı azdır. Nizâmiyelerin ikincisi hilafet merkezi olan Bağdad'ta inşa edilmiştir. Nîşâbûr'dan kısa süre sonra temeli atılan (Zilhicce 457/Kasım 1065) medrese, Bağdad'ın iki mahallesindeki bazı evlerin yıkılması suretiyle açılan mekânda iki yılda tamamlanabilmişti (10 Zilkade 459/22 Eylül 1067). İnşası sırasında hiçbir harcamadan kaçınılmayan medresenin müderris seçiminde de titiz davranılmış ve Bağdad'ın en önemli âlimlerinden biri olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Nizâmülmülk tarafından buraya müderris tayin edilmişti⁴.

⁴ Sadreddîn el-Hüseyinî, s. 47; İbnü'l-Cevzî, s. 90; İbnü'l-Esîr, X, 58, 63, 64; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çeviri, not ve açıklamalar Ali Sevim, TTKY, Ankara 1989, s. 22; İbn Kesîr, XII, 206; Zekerîya Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd*, Farsça çev. Muhammed Murâd b. Abdurrahmân, Tahran 1373 hş., II, 186; Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye ve tesrât-ı ilmî ve ictimâ-yî ân*, Tahran 1374 hş., s. 69; Ferîdûn Gerâyî, *Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze*, y.y., 1373 hş., 112; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017, s. 85-107-108. Medresenin inşası için Meşreatü'z-zevâyâ, el-Furda, Bâbü'ş-şâir, Bâbü'l-Basra ve Derbü'z-zaferânî mahallelerinde yıkım gerçekleştirildiği kaydedilmektedir, bkz. İbnü'l-Cevzî, s. 90; İbn Kesîr, XII, 206.

Kendisi de Bağdad Nizâmiye Medresesi'nde eğitim almış olan Endülüslü fakih ve muhaddis Ebû Bekr Turtûşî (ö. 520/1126)'nin naklettiğine göre Bağdad Nizâmiye Medresesi'nin kuruluşu şu şekilde gerçekleşmişti: Ebû Said es-Sûfî adında bir kişi medrese kurma ve bu müesseseleri bütün ülkeye yayma hususunda gerekli izinleri alan Nizâmülmülk'e gelerek: *"Ey hâce! Ben sana Medinetü's-selâm'da (Bağdad) büyük bir medrese bina edeyim. Memleketin hiçbir yanında onun bir benzeri olmasın. Senin adın kıyamete kadar dillerde dolaşsın."* demiş, vezir de: *"Yap bakalım!"* diyerek karşılık vermişti. Bağdad'a giden Ebû Said gerekli hazırlıklara başlamış, Nizâmülmülk de Selçuklu görevlilerine emir göndererek bu şahsa ihtiyacı olan her konuda yardımcı olmalarını istemişti. Ebû Said es-Sûfî, ilk olarak Dicle kenarında bir arazi alarak işe başlamış, ardından medresenin planını çizdirmişti. Bundan sonrası ise binanın inşa edilmesi oldu. İnşaat tamamlandıktan sonra da kapısına Nizâmülmülk'ün adını yazdırmıştı. Medreseye yakın durumda olan tüm sokaklar binaya dâhil edilmiş, birçok han, hamam ve dükkânın satın alınarak medresenin vakfına bağışlanmasıyla Bağdad Nizâmiye Medresesi'nin kuruluşu tamamlanmıştı. Her şey bitip hesaplaşma zamanı geldiğinde Ebû Said es-Sûfî, medrese için harcamış olduğu paranın 60 bin dinar olduğunu Nizâmülmülk'e ilettili. Nizâmülmülk bunu kabul ettiyse de Bağdad'taki Selçuklu görevlileri, gerçekte harcanan paranın 19 bin dinar olduğunu, geriye kalan miktarın ise Ebû Said es-Sûfî tarafından zimmetine geçirildiğini vezire iletmişlerdi. Bunun üzerine Nizâmülmülk, hesap sormak amacıyla Ebû Said es-Sûfî'yi başkente çağırdı. Başkente çağırılma nedenini anlayan Ebû Said es-Sûfî, Abbâsî Halifesine bir mektup yazarak ona şöyle demişti: *"Zamanın silemeyeceği bir azameti ve övgüyü sana kazandıracak ve seni şanı yeryüzünü kaplayan biri haline getirecek bir şey yapmamı ister misin? Oradaki medresenin kapısından Nizâmülmülk adını silecek, yerine kendi adını yazarak buna karşılık 60 bin dinarı Nizâmülmülk'e ödeyeceksin. Tamam mı?"*. Halifenin teklifi kabul etmesiyle birlikte kendisini güvence altına alan Ebû Said es-Sûfî, başkente giderek Nizâmülmülk'ün huzuruna çıktı. Vezir durum ile ilgili açıklama istediğinde aldığı cevap hiç de beklediği gibi olmamıştı. Ebû Said es-Sûfî: *"Laftı uzatma! Razıysan ne iyi, eğer razı değilsen medrese üzerinde yazılı ismini silerim, yerine başka birinin adını yazdırırım. Harcadığın parayı teslim edeceğim birini benimle birlikte gönder ki, ona vereyim, o da sana getirsin."*. Bunun üzerine Nizâmülmülk: *"Ey şeyh! Sana verdiğimiz her şeyi biz hibe olarak verdik. Nasıl istersen öyle yap, ama adımızı silme!"* şeklinde karşılık verdi. Bununla birlikte Ebû Said es-Sûfî, geri kalan 41 bin dinarı

kendisi için almamış, bu parayla sufiler için ribât inşa ettirmiş, bağlar, bahçeler ve araziler satın alarak hepsini vakfetmişti⁵.

Kuruluşu hakkında bilgi bulunan bir diğer medrese Belh Nizâmiye Medresesidir. Buranın ilk müderrisi olan Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. Cafer el-Belhî'nin 471/1078-1079 senesinde görevinin başında olduğu ve aynı yıl içerisinde vefat ettiği bilgisi bulunmaktadır. Bu bilgiden hareketle medresenin Sultan Alp Arslan döneminin sonları veya Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarında inşa edilmiş olduğu sonucuna varmak mümkün görünmektedir. Medresenin kuruluşu hakkında var olan rivayet ise şu şekildedir. Nizâmülmülk, bir keresinde Belh'i ziyaret etmiş ve bu sırada Vahş kasabasında yaşayan, pek çok yere yolculuk yapmış, iyi eğitim görmüş, hadis bilen birinin mevcudiyetinden haberdar olmuştu. Kendisi de hadis eğitimi alan Nizâmülmülk, adı Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. Cafer el-Belhî olan bu şahısla görüşmek istemiş ve onu davet etmişti. İkili arasında gerçekleşen görüşme hadis ilmî üzerine olmuş ve Nizâmülmülk bilgisinden emin olduğu Ebû Ali'nin ders verebilmesi için bir medrese kurulması emrini vermişti. Bundan çok memnun olan Ebû Ali el-Belhî daha sonra şöyle diyecekti: *"Ben hadis ilmiyle meşgul oldum, yolculuklar yaptım ve zahmet çektim. İtibarsız bir şekilde seferlerimi tamamlayarak Vahş'a geri döndüm. Fakat hiç kimse benim ilmimden yararlanmak için beni dinlemedi (benden ders almadı). Kendi kendime, dünyadan ayrıldığımda kimse benim ilmimden faydalanmamış olacak diyordum. İşleri kolay kılan Allah, Nizâmülmülk'e medrese yapması hususunda muvaffakiyet verdi ki beni orada görevlendirsın, ben de hadis öğretebileyim."*⁶.

Medrese inşa edilen diğer bir şehir de Rey'dir. Rey şehrinin Sultan Alp Arslan döneminde başkent olduğu dikkate alındığında, buradaki Nizâmiye Medresesi'nin inşa tarihinin 1060'lı yılların sonları olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Ancak inşa edilmesiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Isfahan Nizâmiye Medresesi de yüksek ihtimalle Melikşah'ın hükümdarlığının (1072-1092) ilk dönemlerinde inşa edilmişti. Nitekim Isfahan'ın Büyük Selçuklulara başkent olması, Sultan Melikşah'ın hükümdarlığından sonra gerçekleşmişti. Isfahan'daki Nizâmiye Medresesi'nin inşası ile ilgili olarak şu bilgi bulunmaktadır. Yeni başkent hızlı bir şekilde bayındır hale getirilmiş ve bu süreçte de Nizâmülmülk,

⁵ Muhammed b. Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, haz. S. Aykut, İnsan Yay, İstanbul 2011, s. 376-377; A. L. Tibawi, "Origin and Character of al-Madrasah", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London*, vol: 25, (1962), s. 232; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, TTKY, Ankara 1992, s. 354-355; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul 2017, s. 223-224.

⁶ İmâm el-Hâfız Abdülğâfir el-Fârisî, *el-Muhtasar min Kitâbi's-siyâk li-Tarihi'n-Nîsâbûr*, nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, Tahran 1384, s. 11; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 58; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 223.

Der-i deşt mahallesinde Şâfiî fakihlerin faaliyet gösterdiği caminin yanında bir medrese inşa edilmesini emretmişti. Medresenin en ilginç özelliklerinden biri de yanında inşa edilmiş olan minarelerdi. Öyle ki, üç kişi üç ayrı merdivenden birbirini görmeden minareye tırmanabiliyordu. Daha sonra da müderris ve öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanması için araziler vakfetmişti⁷.

Selçukluların son başkenti olan Merv, Horasan'ın dört önemli merkezinden biriydi. Merv Nizâmiye Medresesinde eğitim vermiş olan müderrislerin hayatları incelendiğinde Nizâmülmülk'ün bu medreseye Hanefî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçen Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'yi tayin ettiği görülmektedir (468/1075-1076). Böylece Merv Nizâmiye Medresesi'nin Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarında inşa edildiği sonucuna ulaşmak mümkün olabilmektedir. Herat Nizâmiye de muhtemelen geç bir dönemde inşa edilmiş olmalıdır. Nizâmülmülk, Herat'ın ilmi ve toplumsal yapısı sebebiyle burada da bir medrese yapılmasını istemiş ve bu doğrultuda Herat Nizâmiye Medresesi inşa edilmişti. Herat Nizâmiye Medresesi'nin ilk müderrisi büyük ihtimalle Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Hâmid eş-Şâşî'dir. Şâşî, Gazne'de yaşadığı sıralarda Nizâmülmülk tarafından müderrislikle görevlendirilmek üzere Herat'a davet edilmiştir. Bu görevi yanında bir süre de Nîşâbûr'da kalmıştır. Ölüm tarihi 485/1092 olduğuna göre medrese 1070-1080'li yıllarda inşa edilmiş olmalıdır⁸.

Nizâmiye Medreselerinin Önemi

Kuruluşu hakkında kısaca bilgi verdiğimiz Nizâmiye Medreseleri, Ortaçağ İslâm dünyasını büyük ölçüde etkileyen müesseselerin başında gelmektedir. Öyle ki, sonraki dönemde medrese kurmak Nizâmiye kurmak tabiri ile açıklanır hale gelmişti. Bunun tek açıklaması bu müesseselerin İslâm dünyası üzerinde bırakmış olduğu derin etkiyle açıklanabilir. Medreselerin kurulma sebebinin tek bir cevapla açıklamak mümkün olmadığı gibi, önemini ve etkilerini de tek başlık altında değerlendirmek pek mümkün değildir. Her şeyden önce Nizâmiyelerin Şâfiî, dolayısıyla da Sünnî dünyanın ilmi gelişimine olan katkısı üst derecede olmuştur. Burada ders veren âlimler ve onların yetiştirdiği öğrenciler sayesinde

⁷ Mâferruhî el-İsfahânî, *Kitabu Mehâsinu İsfahân*, Farsça çev. Ebu'r-Rızâ Âvî, *Tercüme-yi Mehâsin-i İsfahân, ez Arabî be Farsî*, İhtıam Abbas İkbâl, Tahran 1328 hş., s. 142; Nurullah, Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 95; Tuba Yüksel, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 133-134.

⁸ Abdülgâfir el-Fârisî, s. 386-387; Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Beyrut 1980, VII, 139-140; İbn Asâkir, s. 306-307; Sübkî, IV, 190; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 181n.; Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, s. 229; Abdülkerim Özyayın, "Nizâmiye Medreseleri", *DİA*, XXXIII, 190.

Şâfiî mezhebi büyük ilerleme kaydetmiş, bu da Şîi-Fâtımî faaliyetlerinin engellenmesi noktasında büyük önem taşımıştır.

Medreselerin hızla genişleyen Selçuklu Devleti'nin ihtiyaç duyduğu yetişmiş insan gücüne büyük katkı sağladığı da görülmektedir. Her geçen gün büyüyen devlette başta kadılar olmak üzere kâtip ve diğer memurluklar, düzgün eğitim almış kişiler sayesinde yürütülmeye başlamıştır. Bu da zamanla devlet bürokrasisindeki kaliteyi arttıran bir gelişme olmuştur. Nitekim 476/1083 tarihinde halife tarafından Sultan Melikşah'a elçi olarak gönderilen Bağdad Nizâmiye Medresesi'nin ilk müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî'ye uğradığı her şehirde halk tarafından büyük ilgi gösterilmiş, öyle ki Ebû İshâk bu ilgiden dolayı şaşkınlığa düşmüştü. Hatta o, yolculuğundan sonra: "*Horasan'a gitmek için yola çıktığımda hiçbir köye ve beldeye uğramadım ki, orada benim yetiştirdiğim kadı, müftü, hatip bir öğrencim veya dostum olmasın.*" diyerek biraz da Nizâmiyelerin kazanmış olduğu etkinliğini dillendirmişti⁹.

Nizâmiyeler ile başlayan sistemli eğitim modeli, daha sonraki dönemde hem İslâm dünyası hem de Avrupa'da kurulan medreseler için örnek teşkil etmiştir. Bugünkü anlamda beş fakültenin ders müfredatını (Siyasal Bilgiler, Edebiyat, İlahiyat, Hukuk ve Fen) birleştiren bu model, daha ziyade dini ve felsefi ağırlıklı bir başlangıç yapmış, bir süre sonra da fen bilimleri müfredata dâhil edilmiştir. Nizâmiyeler'den pek çok önemli âlim de yetişmişti. Örneğin İslâm dünyasının en önemli ilim adamlarından biri olan, kaleme aldığı pek çok eseriyle birçok konuda belirleyici bir rol oynayan İmâm Gazzâlî (ö. 1111), Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde eğitim görmüş, henüz otuz üç yaşındayken Nizâmülmülk tarafından Bağdad Nizâmiyeye müderris tayin edilmişti. Daha sonra geri döndüğü Horasan'da bu sefer Nişâbur'da Nizâmiye Medresesinde görev almış ve öğrenci yetiştirmişti (499/1106)¹⁰.

Nizâmiye Medreselerinin bir diğer önemi de eğitimde sağlamış olduğu eşitlikti. Hiç kuşkusuz Nizâmiyeler, İslâm dünyasında kurulmuş olan ilk medreseler değildi. Devlet adamları tarafından kurulan başka medreseler mevcut olmakla birlikte, bazı önemli âlimler tarafından kurulmuş olan medreseler daha ağırlıktadır. Ancak bu kurumlar, muhtemelen halktan toplanan yardımlarla ayakta kalabilen, medreseden ziyade eğitim faaliyetlerini de içinde barındıran

⁹ İbnü'l-Esîr, X, 120; Ocak, *Dinî Siyaset*, s. 76; Cihan Piyadeoğlu, "Bağdad'ın Eğitim ve Sosyal Hayatında Bir Müderris: Ebû İshâk eş-Şîrâzî", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 94.

¹⁰ Köymen, *Alp Arslan*, s. 379-380; M. Asad Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000, s. 42, 50; Ahmed Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklular'da Eğitim", *Türkler*, V, 722 vd.; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 219.

mescit tarzında müesseselerdi. Bu da fakir veya uzak bölgelerden gelen öğrenciler için eğitim imkânını zorlaştıran bir durumdu. Nitekim Nîşâbûr Nizâmiye Medresesinin kuruluşu da bu durumu kanıtlar niteliktedir. Nizâmiyeler ile birlikte, maddî imkânı olmadığı için eğitim alamayan öğrencilere de bu imkân tanınmış oluyordu. Diğer taraftan Nizâmiye Medreselerinde görev alan müderrisler de sosyal ve ekonomik anlamda hak ettikleri seviyeye kavuşmuş oldu. Nitekim Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin Nizâmiye Medresesindeki görevine başlamadan önce, çoğu zaman yiyecek bir şey bulamadığı, görevine uygun kıyafetlerle derslerine gidemediğine dair bilgi de bulunmaktadır. Hatta o, maddî imkânsızlıklar sebebiyle hacca da gidememişti. Bununla birlikte Nizâmiyedeki görevine başladıktan sonra tam bir toplum önderi haline gelmiş, birçok olayda belirleyici ve önemli roller üstlenmişti¹¹.

SONUÇ

Görüldüğü üzere Nizâmülmülk'ün Nizâmiye Medreselerine olan katkısı tartışılmaz olmakla birlikte bu medreseleri tamamen Nizâmülmülk'e mal etmek doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim inşa edilmelerine Sultan Alp Arslan'ın izni ile başlanmış olması ve onun ülkenin her tarafına yayılmalarını istemesi gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bu sebeple Nizâmiyeler, bir Selçuklu kurumu olarak kabul edilmelidir. Nizâmiyeler, ilmî anlamda büyük bir boşluğu doldurmuştur. İdarî ve askerî anlamda Sünnî dünyanın en önemli temsilcisi olan Selçuklular'ın gerçekleştirmiş oldukları bu eğitim seferberliği, sadece Selçuklular dönemini değil sonrasını da uzun yıllar etkileyecek niteliktedir. Bu etki yüzyıllar boyunca devam etmiş, hatta Osmanlı medrese geleneğine de büyük katkılar sağlamıştır. Nizâmiyeler'in sadece eğitim alanında değil yeni kurulmuş olan Büyük Selçuklu Devleti'ne idarî anlamda da katkıları tartışılmaz derecede olmuştur. Kısaca Nizâmiyeler, dünyanın her tarafındaki üniversiteler ve üniversitelerde verilen eğitim için bir rol model olarak tarihteki yerini hak etmiş müesseselerdir.

¹¹ Sübkî, IV, 219; Bilal Aybakan, "Şîrâzî, Ebû İshâk", *DİA*, XXXIX, 185.

KAYNAKÇA

- Abdülgâfir el-Fârisî, *el-Muhtasar min Kitâbi's-siyâk li-Tarihi'n-Nisâbûr*, nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, Tahran 1384 hş.
- Bilal Aybakan, "Şîrâzî, Ebû İshâk", *DİA*, XXXIX, Ankara 2010, s. 184-186.
- Bozkurt, Nebi, "Medrese", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 323-327.
- Bulliet, Richard W., *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972.
-, "The Political-Religious History of Nishapur in the Eleventh Century", *Islamic Civilisation 950-1150*, ed. D. S. Richards, London 1973.
- Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, çev. Kıvameddîn Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTKY, Ankara 1943.
- Çelebi, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Târîhi*, çev. Ali Yardım, y.y. t.y.
- İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eşârî*, Beyrut 1984.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. M. Keskin, İstanbul 2000, XII.
- İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çeviri, not ve açıklamalar Ali Sevim, TTKY, Ankara 1989.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Seçme, tercüme ve değerlendirme Ali Sevim, TTKY, Ankara 2014.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987.
- Gerâyî, Ferîdûn, *Nişâbûr Şehr-i Fîrûze*, y.y., 1373 hş.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kisâî, Nurullah, *Medâris-i Nizâmiye ve tesîrât-ı ilmî ve ictimâ-yî ân*, Tahran 1374 hş.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, TTKY, Ankara 1992.
- Mâferruhî, el-İsfahânî, *Kitabu Mehâsinu İsfahân*, Farsça çev. Ebu'r-Rızâ Âvî, *Tercüme-yi Mehâsin-i İsfahân, ez Arabî be Farsî*, İhtimam Abbas İkbâl, Tahran 1328 hş..
- Mehmed Şerefeddîn, "Selçukîler Devrinde Mezâhib", *Türkiyat Mecmuası*, S. 1, (1925).
- Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye ve tesîrât-ı ilmî ve ictimâ-yî ân*, Tahran 1374 hş.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dînî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002.
-, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017.
-, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklular'da Eğitim", *Türkler*, V, ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.721-727.
- Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.
- Özeydin, Abdülkerim, "Kündürü", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 554-555
-, "Nizâmiye Medreseleri", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 188-191.
-, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 194-196.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.
-, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, Kronik Kitap, İstanbul 2016.
-, "Bağdad'ın Eğitim ve Sosyal Hayatında Bir Müderris: Ebû İshâk eş-Şîrâzî", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013.
- Râvendî, *Rahatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, I, çev. Ahmed Ateş, TTKY, Ankara 1957.
- Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, çev. E. Göksu-H. H. Güneş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.

- Sadreddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye (Zübdetü't-tevârih)*, çev. Necati Lugal, TTKY, Ankara 1999.
- Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, III, Beyrut 1980.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtü'z-zamân fi tarihi'l-ayân*, çev. Ali Sevim, TTKY, Ankara 2011.
- Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, III, Kahire 1968.
- Talas, M. Asad, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000.
- Tibawi, L., "Origin and Character of al-Madrasah", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London*, vol: 25, (1962).
- Turtûşî, *Sîracü'l-mülûk*, haz. S. Aykut, İnsan Yay, İstanbul 2011.
- Yazar, Nurullah, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.
- Yüksel, Tuba, *Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, nşr. A. H. Morton, Berlin 2004.
- Zekeriya Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, II, Farsça çev. Muhammed Murâd b. Abdurrahmân, Tahran 1373 hş.

SELÇUKLULAR'DA AV HUNTING PRACTISE OF SELJUKS

Erdoğan MERÇİL*

Öz

Türkler tarafından spor ve savaşa hazırlık amacıyla yapılan av, hükümdarlar için dinen helâl sayılmıştır. Bu sebeplerden dolayı da Selçuklular dönemindeki önemli faaliyetlerden biri olmuştur. İlk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in avlandığına dair bilgiler bulunduğu gibi Sultan Melikşah (1073-1092)'ın av merakının en üst seviyede olduğu bilinmektedir. Öyle ki o, avlamış olduğu ahı ve yaban eşeklerinin tırnaklarından minareler yaptırmıştır. Diğer taraftan Melikşah'ın oğlu Sultan Muhammed Tapar (1105-1118) da av için kullanılan köpek ve parsları seçmek hususunda çok itina göstermiş, Sultan Sencer de avlanan hükümdarlardan biri olmuştur. Selçuklu hanedan mensuplarındaki av merakı, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud b. Muhammed Tapar döneminde de devam ettirilmiştir. Rivayete göre onun altın tasmalı 400 (dört yüz) köpeği vardı. Ayrıca İran coğrafyasından uzakta kurulmuş olan Türkiye Selçuklu sultanları da av faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler

Selçuklular, Melikşah, Av, Şikâr, Eğlence

Abstract

Hunting that was performed as a kind of sports and in order to get ready for a battle by Turks, was considered as halal for the rulers. For that reason, it was one of the important activities during the period of Seljuks. Not only do we have information on that Tughril Beg, the first Sultan of Seljuks, went hunting but also we know that Sultan Malik-shah (1073-1092) had the strongest interest in hunting. He also had minarets built up with the nails of gazelles and wild asses that he hunted. On the other hand, Malik-shah's son Sultan Muhammad Tapar (1105-1118) was attentive to choose hounds and leopards that were used for hunting, and Sultan Sanjar was one of the rulers

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul/Türkiye, erdmencil@gmail.com.

going hunting. Hunting interests of the members of the Seljuk Dynasty also went on during the period of the Sultans of the Iraq Seljuks. The rumour has it that he had 400 (four hundred) golden collared dogs. The Sultans of the Sultanate of Rum established away from the Iranian geography also went on hunting practises.

•

Keywords

Seljuks, Malik-shah, Hunting, Ravin, Entertainment

Türkler'de av; bir spor ve de savaşa hazırlanma olarak yapılmakta olduğu için tabiatıyla Selçuklular'da da aynıyla icrâ edilmekteydi¹.

Selçuklular'da Tuğrul Bey (1040-1063)'in askerleriyle ava çıktığı ve şölenler tertiplelediği zikredilmektedir². Onun **emîr-i şikârları**'ndan birisi muhtemelen Amidülmülk Kündürî idi³.

Öte yandan Sultan Alp Arslan (1063-1072) ile ilgili bir av hikâyesi de ilgi çekicidir; Malazgirt Savaşı (1071)'nden önce sultan bir gün yüz süvariyle ava çıkmış, fakat düşmanları onu adamlarıyla beraber esir etmişlerdi. Ancak düşmanları onun sultan olduğunu anlamamışlar, Alp Arslan daha sonra Vezir Nizâmülmülk'ün akıllı davranışı ile esirlikten kurtulmuştu⁴. Sultan Alp Arslan Bizans ile savaşmak üzere Malazgirt'e giderken Mervânî Emîri Ebü'l-Hasan Sa'id ile kardeşi Nizâmeddîn arasında başa geçmek için bir rekabet bulunmaktaydı. Sultan Meyyâfârîkîn (Silvan)'e ulaştıktan sonra **ava çıkmış** ve dönüşünde Nizâmeddîn'e saltanat hil'atleri vererek Meyyâfârîkîn'e emîr atamıştı⁵.

Malazgirt Savaşı sonrası İmparator Romanos IV. Diogenes huzura getirildiğinde Alp Arslan'ın yanında doğanı (baz) ve av köpeği bulunmaktaydı⁶.

¹ Bk. A. Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 25-29 Eylül 1970, I. cilt, Ankara 1972, s. 169-175; M. Said Polat, "Göçebe Türklerde Avcılık", *Av ve Avcılık Kitabı*, Editörler E. G. Naskali-H. O. Altun, İstanbul 2008, s.55-63.

² Bk. Nizâmülmülk, *Siyaset-Nâme*, Ankara 1999, s. 89; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 180; Aynı mlf., "Av", *DİA.*, s. 103.

³ Bk. A. Özaydın, "Kündürî", *DİA.*, s. 554. Bu olayı teyid eden bir bilgede de, "Amidülmülk, Tuğrul Bey'e Hârezm eyâletinde isyan ettiğinde, sultan onu ahıra (istabl) gönderdi ... sonra da onu (av) köpeklerine (segân) baksın diye **seg-hâne (köpek-evi)**'ne yolladığı" zikredilmektedir, bk. Necmeddîn Ebü'l-Recâ' Kumî, *Tarihü'l-Vüzerâ*, nşr. Muhammed Taki Dâniş Pejuh, Tahran 1363, s. 99.

⁴ Bk. Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârih*, II. Cild 5. Cüz *Selçuklular Tarihi*, Yayınlayan Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 32-33/Trk. trc. *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Trk. Trc. E. Göksu-H. H. Güneş, İstanbul 2014, s. 80. Buna mukabil, 'Akılî (*Âsârü'l-Vüzerâ*, tashih, Mîr Celâleddîn Huseynî Urmevî, Tahran hş. 1337, s. 207), Melikşah'ın av sırasında Bizans imparatoruna (Kayser-i Rum) esir düştüğünü zikretmektedir. Ayrıca bk. Hamdullâh Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, nşr. Abdül-Huseyin Nevaî, Tahran hş.1336-1339, s. 435.

⁵ Bk. Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, sayı 23, Ankara 1999, s. 47; *Târih Al-Fârîqî*, By İbn Al -Azraq Al-Fârîqî, ed. B. A. L. Awad, Beyrut 1974, s. 187.

⁶ Bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min Tarihi Haleb, İslâm kaynaklarına göre Malazgirt savaşı (metinler ve çevirileri)*, F. Sümer-A. Sevim, Ankara 1971, s. 53.

Ayrıca sultan avladığı her bir av için bir sadaka vermekteydi⁷. Selçuklu âilesi içinde avı en çok sevenlerden biri Sultan Melikşah (1073-1092) olup, onun avda âdeti, her vurduğu av hayvanı için fakirlere (dervişlere) bir **Mağrib dinarı (Dinar-ı zer-i surh)** vermesiydi. Rivayete göre, avladığı bütün hayvanları saymış, bunların sayısı onbine (10.000) ulaştığından onbin altın sadaka dağıtmıştı. Sultan Irak ve Horasan'a kadar her av avlanacak yerde (**şikergâh**), avladığı ahu ve yaban eşekleri tırnaklarından minareler (kuleler) yaptırmıştı. Nitekim Mekke yolu üzerinde Rahbe yakınlarında Sübey (Sebiî-Sübi?)⁸'e ulaştığında orada bir minare yaptırmıştı. Bu minarenin taşları arasına, oraya giderken avlamış olduğu geyiklerin boynuzları ile yaban eşeklerinin tırnaklarını koydurmuştu. Bu minare İsfahanî eserini yazdığı sırada hâla mevcut olup, **minaretü'l-kurun**⁹ olarak meşhurdu. Rivayete göre burada dörtbin (4.000) hayvan boynuzu vardı. Bunun bir aynısını İsfahan'da/Mâverâünnehr'de de yaptırmıştı¹⁰. Ayrıca avı çok bulduğu yerlerde; Mâverâünnehr'de Arap çölünde Merc (?), Huzistan ve İsfahan vilayetinde de eserler bırakmıştır¹¹. Sultan Melikşah 472 Receb/Aralık 1079'da avlanmak için Huzistan (Ahvâz)'a gitmişti¹². Melikşah üzüntülü ve sevinçli zamanlarında da ava çıkmaktaydı. Nitekim oğlu Davud 11 Zilhicce 474/12 Mayıs 1082'de İsfahan'da öldüğünde cenazesi defnedilinceye kadar orada duramamış

⁷ Niğdeli Kadı Ahmed, *El-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik'ı (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak, Cilt I (İnceleme-Tecüme)*, yay. Ali Ertuğrul, Ankara 2014, s. 432.

⁸ Bu yeri Sibî, Meşhedü'n-Necef ile Kûfe arasında olarak zikretmektedir, bk. Ali Sevim, "Sibî İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, Sayı 24, Ankara 2000, s. 72.

⁹ Sibî bu ismi "Ümmü'l-kurun (Boynuzlar Anası) olarak zikretmektedir, bk. aynı eser, s. 72

¹⁰ Bk. Bundârî, *Histoire des Seldjucides de l'irâq par al-Bondârî D'apres's Imad ad-dîn Kâtib al-İsfahânî*, Texte Arabe nşr. Th. Houtsma, Lieden 1889, s. 69-70/Trk. trc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 69; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Nâsır İbn 'Ali El-Huseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selcukiyye*/Trk. trc. Necati Lügal, Ankara 1943, s. 50; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X. cilt, Trk. trc. A. Özeydin, İstanbul 1987, s. 142,183; İbnü'l-Cevzi, Trk. trc. s. 573,596; Sibî, *Belgeler*, sayı 24, s. 72; Mîrhand, *Târîh Ravzatü's-Safâ*, Tahan h. 1339, IV. s. 281; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 94; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 161; Özeydin, "Av", *DİA*. s. 103. Hamdullâh Kazvîni (*Tarih-i Güzide*, Abdül-Hüseyn Nevâî, Tahran hş. 1336-1339, s.437/Trk. trc. ed. Erkan Göksu, (s. 45) İran ve Turan'da yaban eşiği toynaklarından birçok minare yaptı, olarak zikretmektedir.

¹¹ Bk. Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-Üs-Sudûr Ve Âyet-Üs-Sürûr*, çeviren Ahmed Ateş, Ankara 1957, I. s. 129; Reşidü'd-dîn Fazlullah, s. 48 /Trk. trc. s. 92.

¹² Bk. Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin "El-Muntazam" Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Prof. Dr. Ali Sevim Makaleler 2*, Yayına Hazırlayanlar E. S.Yalçın-S. Özbek, Ankara 2005, s. 559; Sibî, *Belgeler*, sayı 24, s. 36/İbnü'l-Esir, Trk. trc. X, s. 111; Kafesoğlu, aynı eser, s. 197.

ve bir ay sonra ava çıkmıştı¹³. Melikşah'ın kızı Mehmelek Hatun ile Halife Muktedî için evlilik hazırlıkları yapıldığı sırada da sultan avlanmak için Bağdat'dan ayrılmış ve üç gün sonra avdan geri dönmüştü (Safer 480/Mayıs-Haziran 1087). Daha sonra da Isfahan'a gitmişti¹⁴.

Öte yandan Sultan Melikşah, Nizâmülmülk hakkında dedikodu yapan Ebu'l-Mehasin'ı tutuklatıp Save Kalesi'ne gönderdi. Orada Ebu'l-Mehasin'in gözleri oyulup sultana yollandı. Melikşah bu oyulmuş gözlerin av köpeklerine atılmasını emretti (476/1083-1084)¹⁵

Tâcüddevle Tutuş 484/1091'de Bağdat'da bulunan Melikşah'ın yanına gittiğinde, sultan bu sırada da avda idi¹⁶. Öte yandan Münkizoğulları'ndan Üsâme b. Mürşid (öl.584/1188)¹⁷, kendi biyografisinde avlanma usulleriyle ilgili bilgilerinde bulunduğu eseri *Kitâbü'l-İtibar'* da iyi bir avcı olan babasının Isfahan'a Sultan Melikşah'ın sarayına gittiğini belirtmektedir¹⁸. Avı çok seven iki kişinin konuşmaları sırasında muhtemelen avcılık da ön plana çıkmış olmalıdır.

Sultan Melikşah'ın ölümüyle ilgili rivayetlerden biri de av ile ilgilidir. Melikşah Bağdat'da Ramazan Bayramı namazından sonra ava çıkmış, bu esnada av etinden yemiş, ateşli sıtmaya (hummaya) tutulup terlemişti, hattâ kan aldırılmış ise de bu işlemde yeteri kadar kan alınmadığı için ölmüştür (19 Kasım 1092)¹⁹.

Sultan Melikşah seferler esnasında da her fırsatta ava çıkmakta idi. Bu nedenle onun devlet işlerini bütünüyle Nizâmülmülk'e bıraktığı şeklindeki, "Ülke resmen ve ismen sultanın olmakla birlikte gerçekte ise Nizamı'na kavuştu. Sultan, ancak taht işlerini yapar, eğlence ve av ile meşgul olurdu"²⁰ ifadesi, belki amcası Kavurd'un isyanı sırasında gerçekleşmiş olup, daha sonraki dönemde haksız bir yorumdan öteye gitmemektedir.

¹³ Bk. İbnü'l-Cevzi, Trk. trc. s. 562; Sibî, *Belgeler*, sayı 24, s. 45; İbnü'l-Esir, Trk. trc. X, s. 116.

¹⁴ Bk. İbnü'l-Cevzi, Trk. trc. s. 576; Sibî, *Belgeler*, sayı 24, s.74; İbnü'l-Esir, Trk. trc. X, s. 145-146; Kafesoğlu, aynı eser, s.98.

¹⁵ Bk. İbnü'l-Cevzi, Trk. trc. s.568.

¹⁶ *Biyoğrafilerle Selçuklular Tarihi, İbnü'l-Adîm Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*,Çeviri.notlar ve açıklamalar Ali Sevim, Ankara 1982, s. 65; Müneccimbaşı Ahmed b.Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I*, Yayınlayan A. Öngül, İzmir 2000,s.216.

¹⁷ Hayatı ve eseri hakkında bk. A.Sevim, "İbn Münkiz", *DİA.*, s. 221; A. Özeydin, "Münkiz (Beni Münkez)", *DİA.*, s. 16.

¹⁸ Bk. Üsâme İbn Münkiz, *İbretler Kitabı (Kitab El-İ'tibar)*, Çeviren Yusuf Z. Cömert, İstanbul 1992, s. 270.

¹⁹ Bk. İbnü'l-Cevzi, Trk. trc. s. 604; İbnü'l-Esir, Trk. trc. X, s.181; İbnü'l-İbrî, *Târîh Muhtasar el-Düvel*, Anton Sâlhânî, Lübnan 1983, s. 337;Handmîr, *Düstur el-Vüzerâ*, tashih ve giriş, Sa'îd Nefisî, Tahran 1317, s. 168; Hamdullah Müstevfi, s. 439/Trk. trc. s.49; Müneccimbaşı, I, s. 65; Kafesoğlu, aynı eser, s. 208.

²⁰ Bk. İbnü'l-Adim, Trk. trc., s. 41.

Sultan Melikşah ava olan ilgisi nedeniyle Ebû Tâhir Hatunî'ye bu hususta bir *Şikâr-Nâme* (avcılığa ve sultanın avlarına dair) adlı bir eser yazdırmıştı²¹.

Sultan Muhammed Tapar (1105-1118) da **av köpeklerini** ve **parsları** seçmek hususunda çok itina göstermekte idi. Bu avcı hayvanlardan ancak maksada elverişli gördüklerini toplardı. Av köpeğinin soyuna sopuna, kimden çıkmış ve kimin eline geçmiş olduğunu araştırmakta idi²². Muhammed Tapar da ava meraklı idi. Berkyaruk ile taht için mücadele ettiği sırada (Kasım-Aralık 1102), bir gün Erdebil ile Beylekan arasında avlanmaya çıktı ve askerlerinden ayrıldı. Sultanın gafil bir anında üzerine bir kaplan hücum edip onu pazısından yaraladı ise de, o hemen bir bıçak alıp kaplanın karnını yarıp atından aşağı atarak ölümden kurtuldu²³. Sultan Sencer de ava çıkmakta idi²⁴. Sencer Karahanlılar'a karşı Maverâünnehr'e 524/1129-1130 yılında sefere çıktığında av yerinde yeni hizmete alınmış bir grup asker ve köle tarafından öldürülmek istenmişti²⁵. Öte yandan Sencer esir düştüğü Oğuzlar'ın elinden, zağnos kuşuyla²⁶ avlanmak bahanesiyle kurtulmuştu²⁷.

Irak Selçuklu sultanları arasında Mahmûd b. Muhammed Tapar (1118-1131) av konusunda zikri geçen bir hükümdar idi. Özellikle *Câmi'ü't-Tevârih*²⁸ de av konusu ile ilgili olarak önemli bilgiler bulunmaktadır. Buna göre sultan, "güvercin, kafes kuşları, sunkur, şahin, doğan ve atmacalar, bozdoğanlar²⁹, (av) köpekleri ve parslara büyük bir sevgisi olup, melikler ve sultanlara lâıyk olan bu hayvanları beslerdi. Vaktinin (neredeysse) tamamını memleket işlerinden çok, bu sadık dostlarını beslemek ve onlarla vakit geçirmekle harcardı. Altın tasmalı dörtyüz (400) köpeği vardı ve bunlardan bazılarının süslü ipek tasmalı, altın sırmalı çulları vardı. Av yeri, çayırılık ve ova olan her yerde bulundu. Kuş uçurup, ceylan koşturdu. Vahşi hayvanlar ve kuşlar avladı".

²¹ Bk. Ravendî, Trk. trc. I, s. 128-129; Reşîdü'd-Fazlullah, s. 47/Trk. trc. s. 92; Kafesoğlu, s. 193; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 2,161.

²² Bk. Bundarî, Arapça metin, s. 102/Trk. trc. s. 103-104. Ayrıca bu müellif, sultanın av köpeklerini seçme hakkında gösterdiği itinayı, devlet adamlarını tercihte kullanmadığını ifade etmektedir.

²³ Bk. İbnü'l-Esir, Trk. trc. X, s. 293.

²⁴ Bk. aynı eser, Trk. trc. XI, s. 81.

²⁵ Bk. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çevr. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 250.

²⁶ Şahin cinsinden bir kuş, bk. *Örnekleleriyle Türkçe Sözlük*, 4, S-Z, Ankara 1996, s. 3290.

²⁷ Bk. Ravendî, Trk. trc. I, s. 179; *Tarih-i Güzide*, s. 452; Cüveynî, Trk. trc. s. 256; Hamdullah Kazvinî, s. 452/Trk. trc. s. 77. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: II. İkinci İmparatorluk Devri, Ankara 1984, s. 456.

²⁸ Fazla bilgi için bk. s. 106-108/Trk. trc. s. 128-130; *The Saljuknâma of Zahir al-Dîn Nishâpûrî*, ed. A. H. Morton, Antony Rowe 2004, s. 70.

²⁹ Doğan'ın bir cinsi, *Örnekleleriyle Türkçe Sözlük*, 1,A-E, Ankara 1995, s. 380.

Bir rivayete göre³⁰, bu dörtyüz avcı hayvan köpek (seg), yüz (pars), Arslan (şîr), kaplan (bebr), karakulak-vaşak (siyahgûş)'dan oluşmakta idi ve hepsinin altın gerdanlığı-tasma (kıladey-i zer) vardı. Bu hayvanlara Zagnos kuşu ve zağar³¹ da eklenmektedir³².

Sultan Mahmûd Safer 515/Nisan-Mayıs 1121'de bir av sonrası Bağdat'a dönmüştü³³.

Ava meraklı olan Irak Selçuklu sultanlarından biri de Mes'ûd idi. O av hususunda doyum sız olup, tek başına arslan öldürmekte usta idi, sırf bu iş için yetiştirilmiş bir atı vardı³⁴.

Sultan Mahmûd'un av hayvanlarıyla ilgili haberini, Sultan Arslanşâh döneminde (1161-1176) zikreden bir kaynağımız da mevcuttur³⁵. Ravendî'deki bir şiire göre (s. 297/Trk. trc. s.283), Arslanşah "Akşam ile kuşluk vaktinde avlanır" dı.

Musul'a hâkim olmak meselesi Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan ile Büyük Selçuklu emîrlerinden Çavlı'yı karşı karşıya getirmişti. İki taraf arasında Hâbur Nehri kenarındaki savaşta, I. Kılıç Arslan mağlup olacağını anladığı zaman nehri geçerek kurtulmak istedi. Fakat kendisinin ve atının zırhlarının ağırlığı ona bu şansını tanımamıştı (3 Haziran 1107)³⁶.

Ancak onun ölümüyle ilgili olarak farklı bir rivayet vardır. Buna göre³⁷, ...Tesadüfen sultan bir gün **av için** atını sürdü, kazayla **Şat suyuna**³⁸ düştü, emirler kendisini kurtarmağa muvaffak olamadılar.

Sultan Gıyâseddîn I. Keyhusrev, aldığı davet üzerine, tekrar tahta geçmek için İstanbul'dan hareket ettiğinde İznik hâkimi Theodoros I. Laskaris Selçuklu

³⁰ Bk. Şebankâreî, Muhammed b. Muhammed, *Mecma' el-Ensâb*, nşr. Mîr Hâşim, Tahran hş.1363, s. 113; Bu anlamlar için bk. M. Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2000.

³¹ Zağar, Bir Cins av köpeği, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* 4, s. 3290; **Tazi**, bk. *Derleme Sözlüğü*, cilt XI, Ankara 1979, s. 4342; Üsâme b. Münkız (Trk. trc., s. 269), babasının Bizans ülkesinden (Anadolu) en iyi cins av hayvanları olan erkek ve dişi zağarlar aldığını zikretmektedir.

³² Bk. Ravendî, s. 205/Trk. trc. I, s.197; Özeydın, "Av", *DİA.*, s. 103.

³³ Bk. Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 44.

³⁴ Bk. Ravendî, s. 226 /Trk. trc. I, s. 217; Şebânkâreî, s.114; Zahîr al-Dîn Nishâpûrî, s. 74.

³⁵ Bk. Devletşah Semerkandî, *Tezkiret eş-Şu'aray-ı Devletşah Semerkandî*, nşr. Muhammed Abbâsî, Tahran hş. 1337, s. 93; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 2-3 n. 7; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 272-273; Özeydın, "Av", *DİA.*, s.103.

³⁶ Bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 109; E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2013, s. 112; A. Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 62.

³⁷ Bk. *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, Tıpkıbasım ve Türkçe tercüme, Feridun Nâfiz Uzluk, Ankara 1952, metin, s. 37/Trk. trc. s.24.

³⁸ Burada Şat suyu ile Hâbur nehri kastedilmiş olmalıdır.

şehzadeleri İzzeddîn Keykavus ve Alâeddîn Keykubad'ı rehin almıştı³⁹. Ancak bir gün öğlen namazı sırasında şehzadeler atlara binip bir av yerine hareket ettiler. Nerede bir av görseler onu yere indirdiler. Tesadüfen o ormanda bir yaban domuzuna rastladılar, üzerine saldırılan yaban domuzu Rum ülkesi (Anadolu)'ne doğru kaçmağa başladı. Şehzadeler bu domuzun ortaya çıkmasını hayra yorarak derhal harekete geçtiler. Sonuçta İslâm ülkesinin sınırına ulaştılar.

Gıyâseddîn I. Keyhusrev, Antalya'yı feth ettikten (1207) sonra yeni ülkesini saltanatın kıdemli kullarının yönetimine verdiğinde, o diyarın ormanları ve arazileri dergâh yiğitlerinin payı ve saray hizmetkârlarının **av yeri** olmuştu⁴⁰. Anlaşılacağı üzere sultan emrindeki görevlilere de avlanmak üzere av yeri tahsis etmişti.

Sultan İzzeddîn I. Keykavus Sinop'un fethinden (1214) sonra kışı geçirip baharda Kayseri'ye hareket etti Daha sonra insanlara iyi davranmak, kanunları geçerli kılmak ve davaları karar bağlamak için bütün çabasını harcadı. **Av** ve eğlenceler görevleri aksatmayacak şekilde düzenlendi⁴¹.

İzzeddîn I. Keykavus 1216'da Ermeniler üzerine tertiplediği Kilikya seferinden sonra, Kayseri'de yakın adamlarıyla birlikte çevgan oyunu ve **avla** vakit geçirmişti⁴². II. Leon'un barışı sağlamak için sultana gönderdiği hediyeler arasında hızlı uçan **doğan** ve **şahinler** bulunmaktaydı⁴³. Sultan, II. Leon ile bir anlaşma sağladı ve onun elçilerini kabul edip (1218), elçilerin gönüllerini hoş tutmak için her şeyi yaptıktan sonra Antalya kışlağının yolunu tuttu. Burada **kara ve deniz** avıyla günlerini gün etmeye başladı. İzzeddîn I. Keykavus daha sonra Kayseri'ye döndü. Emîrler ise gezinti yerinde sarayda, çevgan oyununda ve **avda** ona kulluk görevini yerine getirdiler⁴⁴.

³⁹ Siyasî olaylar için bk. Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014, s.203.

⁴⁰ Bk. İbn-i Bibî, el-Hüseyn b. Muhammed b.'Alî el-Ca'ferî er-Rugedî, *El-Evâmîrü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, Önsöz ve fihristi hazırlayan I. Tıpkıbasım Ankara 1956, s. 101/Trk. trc. İbn Bibî el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî r-Rogadi, *El-Evâmîrü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, *Selçuknâme*, II Tercüme, Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara 2014 (ikinci baskı), s. 82-83, 130/Trk. trc. s. 112-113.

⁴¹ Bk. İbn Bibî, s.162 /Trk. trc. s. 189-190.

⁴² Bk. İbn Bibî, s.168/Trk. trc. s. 195; E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011, s.244.

⁴³ Bk. İbn Bibî, 169/Trk. trc. s. 196; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1958, s. 28; Özaydın, "Av", *DİA*, s.103.

⁴⁴ Bk. İbn Bibî, s.171-172/Trk. trc. s.198; Merçil, aynı eser, s.244.

Sultan Alâeddîn I. Keykubad Keykubadiye ve Kubadâbâd saraylarında bulunduğu sırada, bazı günler **ava** çıkardı⁴⁵. Ayrıca Alâ'îye Kalesi'nin dışında av evi (**şikâr-hâne**) yaptırmıştı⁴⁶. Alâeddîn Keykubad Köseadağ Savaşı (1230)'ndan sonra da Kayseri'ye gitmiş, burada günlerini çevganla, **avla**, gezmeye ve gönlünün istediği şeyleri yapmakla geçirmişti⁴⁷.

Sultan Gıyâseddîn II. Keyhusrev, Köseadağ Savaşı (1243)'ndan önce, ordunun toplanmasını beklerken, çevgan oynamak ve **avla** vakit geçirmekte idi⁴⁸. Arap kaynaklarına dayanarak yapılan değerlendirmeye göre⁴⁹, "sultan vahşi hayvanlar besleyerek onlarla oynadığından ve ölümünün bunlardan birinin kendisini ısırması ile vuku bulduğundan bahsederler. Sultan Köseadağ muharebesine de **parsları, köpekleri ve diğer hayvanları** ile gitmişti".

İzzeddîn II. Keykavus, Rükneddîn IV. Kılıç Arslan ve Alâeddîn II. Keykubad'ın müşterek hüküm sürdüğü dönemde Aksaray'daki *Eküçük Dağı* bir av yeri idi⁵⁰.

Rükneddîn IV. Kılıç Arslan ise Moğollar tarafından öldürülmeden önce onlarla beraber **ava** çıkmıştı (1266)⁵¹.

Selçuklu saray teşkilâtında av kuşları ile avcı hayvanlara bakan ve sultan **ava** çıktığı zaman, beraberinde bulunup, avcılıkla ilgili işlerden sorumlu görevlilerin reisi; **emîr-i şikâr/emîr-i sayd**'dir. Sultanın avcı kuşlarına bakan ve yetiştiren görevliler ise **bazdâr** olarak zikredilmektedir⁵².

Öte yandan eğlence için av avlamak hükümdarlar için helâl olmuştur⁵³.

⁴⁵ Bk. İbn Bibî, s. 310, 356, 452/Trk. trc. 324, 361, 437. Ayrıca Alâeddîn I. Keykubad dönemi için bk. M. Ersan, "Türkiye Selçukluları'nda Devlet Erkânının Eğlence Hayatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt, XXI/1, İzmir 2006, s. 75, 79, 81; Merçil, aynı eser, s. 244.

⁴⁶ Bk. İbn Bibî, s. 272/Trk. trc. s. 293.

⁴⁷ Bk. aynı eser, s. 416/Trk. trc. s. 408.

⁴⁸ Bk. İbn Bibî, s. 520/Trk. trc. s. 496; Merçil, aynı eser, s. 245; Ersan aynı eser, s. 80.

⁴⁹ Bk. Turan, *Türkiye*, s. 455.

⁵⁰ Bk. İbn Bibî, s.604/ Trk. trc. s.563.

⁵¹ Bk.İbn Bibî, s. 648/Trk. trc. s. 597.

⁵² Bk. Merçil, *Saray Teşkilatı*, s.127-130.

⁵³ Av avlamak konusunda ve avlanan avın helâl olup olmadığı konusunda Ravendî'nin verdiği bilgiler için bk. s. 432-434/Trk. trc. 398-400.

KAYNAKÇA

- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çevr. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.
- Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, Tıpkıbasım ve Türkçe tercüme, Feridun Nâfiz Uzluk, Ankara 1952.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014,s.203.
- Bundârî, *Histoire des Seldjoucides de l'irâq par al- Bondârî D'apres's Imad ad-dîn Kâtib al-Isfahânî*, Texte Arabe nşr. Th. Houtsma, Liede 1889/Trk. trc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- Caferoğlu, A., "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 25-29 Eylül 1970, I. cilt, Ankara 1972.
- Derleme Sözlüğü*, cilt XI, Ankara 1979.
- Devletşah Semerkandî, *Tezkiret eş-Şu'aray-ı Devletşah Semerkandî*, nşr. Muhammed Abbasî, Tahran hş. 1337.
- Ersan, M., "Türkiye Selçukluları'nda Devlet Erkânının Eğlence Hayatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt, XXI/1, İzmir 2006.
- Hamdullâh Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, nşr. Abdül-Huseyin Nevaî, Tahran hş.1336-1339/Trk. trc. ed. Erkan Göksu.
- Handmîr, *Düstur el-Vüzerâ*, tashih ve giriş, Sa'îd Nefisî, Tahran 1317.
- İbn Al-Azraq Al-Fârîqî, *Târîkh Al-Fârîqî* ed. B. A. L. Awad, Beyrut 1974.
- İbn-i Bibî, el-Hüseyn b. Muhammed b.'Alî el-Ca'ferî er-Rugedî, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, Önsöz ve fihristi hazırlayan I. Tıpkıbasım Ankara 1956/Trk. trc.
- İbn Bibî el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rogadi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, *Selçuknâme*, II Tercüme, Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara 2014.
- İbnü'l-İbrî, *Târîh Muhtasar el-Düvel*, Anton Sâlhânî, Lübnan 1983.
- İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü'l-Adîm Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim, Ankara 1982.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min Tarihi Haleb, İslâm kaynaklarına göre Malazgirt savaşı (metinler ve çevirileri)*, F. Sümer-A. Sevim, Ankara 1971.
- İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, X. cilt, Trk. trc. A. Özaydın, İstanbul 1987.
- Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kanar, M., *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2000.
- Kayhan, H., *Irak Selçukluları*, Konya 2001.
- Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: II. İkinci İmparatorluk Devri, Ankara 1984.
- Merçil, E., *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2013.
- Merçil, E., *Selçuklular'da Saraylar Ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011.
- Mîrhand, *Târîh Ravzatü's-Safâ*, Tahan hi. 1339.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I*, Yayınlayan A. Öngül, İzmir 2000.
- Necmeddîn Ebü'l-Recâ' Kumî, *Tarihü'l-Vüzerâ*, nşr. Muhammed Taki Dâniş Pejuh,Tahran 1363.

- Niğdeli Kadı Ahmed, *El-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik'ı (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak, Cilt I (İnceleme-Tecüme)*, yay. Ali Ertuğrul, Ankara 2014.
- Nizâmülmülk, *Siyaset-Nâme*, Ankara 1999.
- Örnekleleriyle Türkçe Sözlük,4, S-Z, Ankara 1996.
- Özaydın, "Av", *DİA*, s. 103.
- Özaydın, "Kündürî", *DİA*.
- Özaydın, A., "Münkiz (Beni Münkez)", *DİA*.
- Özaydın, A., *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.
- Özaydın, A., *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.
- Polat, M. Said, "Göçebe Türklerde Avcılık", *Av ve Avcılık Kitabı*, Editörler E. G. Naskali-H. O. Altun, İstanbul 2008.
- Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârih*, II. Cild 5. Cüz *Selçuklular Tarihi*, Yayınlayan Ahmed Ateş, Ankara 1960/Trk. trc. *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Trk. Trc. E. Göksu-H. H. Güneş, İstanbul 2014.
- Râvendî, Muhammed b.Ali b.Süleyman, *Râhat-Üs-Sudûr Ve Âyet-Üs-Sürûr*, çeviren Ahmed Ateş, Ankara 1957.
- Sadrüddîn Ebu'l-Hasan Nâsır İbn 'Ali El-Huseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*/Trk. trc. Necati Lugal, Ankara 1943.
- Sevim, A., "İbn Münkiz", *DİA*.
- Sevim, Ali, "İbnü'l-Cevzî'nin "El-Muntazam" Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Prof. Dr. Ali Sevim Makaleler 2*, Yayına Hazırlayanlar E. S.Yalçın-S. Özbek, Ankara 2005.
- Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, sayı 23, Ankara 1999.
- Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, Sayı 24, Ankara 2000.
- Seyfeddîn 'Akîfî, *Âsârü'l-Vüzerâ*, tashih, Mîr Celâleddîn Huseynî Urmevî, Tahran hş. 1337.
- Şebankâreî, Muhammed b. Muhammed, *Mecma' el-Ensâb*, nşr. Mîr Hâşim, Tahran hş.1363.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara 1965.
- Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- Turan, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 1958.
- Üsâme İbn Münkız, *İbretler Kitabı (Kitab El-İ'tibar)*, Çeviren Yusuf Z. Cömert, İstanbul 1992.
- Zahirüddin Nişaburi, *The Saljuqnâme of Zahir al-Din Nishâpûrî*, ed. A. H. Morton, Antony Rowe 2004.

NİZÂMÜLMÜLK VE SELÇUKLU İKTÂ'ININ ŞEKİLLENMESİNDEKİ ROLÜ

NIZAM AL-MULK AND HIS ROLE IN THE FORMATION OF THE SELJUK IQTA SYSTEM

Erkan GÖKSU*

Öz

Nizâmü'l-mülk, devlet teşkilatında yaptığı düzenlemeler ve öncülük ettiği müesseselerle Selçuklu tarihinde önemli bir role sahiptir. Siyerü'l-mülûk ya da Siyâsetnâme isimli önemli bir esere imza atan Nizâmü'l-mülk, uzun yıllar Selçukluların vezirliğini yapmış, bu bakımdan eserinde ortaya koyduğu devlet yönetim esaslarının sadece teorisyeni değil, aynı zamanda da icracısı olmuştur. Bir yandan eski İnan devlet geleneğine, bir yandan da İslam kültür ve medeniyetine son derece vakıf olan Nizamülmülk'ün, Selçuklu hanedanı ve devleti teşkilatı içerisinde yer aldığı uzun hizmet hayatı boyunca Türk devlet geleneğini, kültür ve medeniyetini de öğrenmiş olduğu muhakkaktır. Bu bilgi ve tecrübesiyle öncülük ettiği düzenlemelerden biri iktâ' sistemidir. Selçuklulardan önceki dönemlerde de uygulanan iktâ' nizamının aksayan yönlerini tadil etmiş, önceki dönemlerde pek fazla uygulanmayan askerî iktâ'yı yaygınlaştırarak iktâ'nın idarî ve iktisadî fonksiyonları yanında askerî bir işlev kazanmasını sağlamıştır. Böylece kendine hâs özelliklerle dikkat çeken bir Selçuklu iktâ'ı ortaya çıkmış ve Büyük Selçuklulardan sonra kurulan bütün Müslüman Türk devletleri bu Selçuklu iktâ''ı kendilerine model almışlardır.

Anahtar Kelimeler

Selçuklular, Nizâmü'l-Mülk, İktâ' Sistemi, İdarî İktâ', Askerî İktâ'

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, erkangoksu@hotmail.com.

Abstract

Nizam al-Mulk had an important role in the Seljuk history with his regulations in the state organization and the foundations he pioneered. Nizam al-Mulk, who wrote an important work titled Siyar al-mulūk or Siyāsatnāmeḥ (the Book of Government), was the vizier of Seljuks for a long time, in this regard he was not only the theoretician of the statecraft principles that he revealed in his work but also he was the performer of them. Nizam al-Mulk, who was highly competent on both the Old Persian state traditions and Islam culture and civilization, certainly learnt Turkish state tradition, culture and civilization during his long-term service to the Seljuk dynasty and state organization. One of the regulations he pioneered with his knowledge and experience was the Iqta system. He amended the inconveniences of iqta system, which also had been applied before Seljuks, extended military iqta, which had not been applied commonly before, and got the iqta gain a military function in addition to its administrative and economic functions. In that way, the Seljukian Iqta system which was remarkable with its characteristics appeared and all of the Muslim Turkic States founded after the Great Seljuk State took that Seljukian Iqta system as an example.

•

Keywords

Seljuks, Nizam al-Mulk, Iqta' system, Administrative Iqta, Military Iqta

GİRİŞ

Büyük devirler, büyük sultanlar ve padişahlar kadar, onların hizmetinde bulunan büyük devlet adamları ve âlimler tarafından inşa edilir. Türk tarihinin büyük devirlerinden birini teşkil eden Selçuklular devri de yetiştirdiği büyük sultanlar yanında devlet adamı ve âlimleriyle Türk İslam tarihine damgasını vurmuştur.

Bu dönemin en önemli devlet adamlarının başında Vezir Nizâmü'l-mülk gelir. Daha melikliği döneminde Alp Arslan'ın hizmetine giren Nizâmü'l-mülk, Tuğrul Bey'in vefatından sonra Selçuklu tahtına oturan Sultan Alp Arslan ve ardından da Sultan Melikşah dönemlerinde 29 sene boyunca vezirlik görevinde bulunmuştur. Bu süre zarfında her iki sultanın da hem veziri, hem danuşmanı, hem hocası olan Nizâmü'l-mülk, aynı zamanda Sultan Melikşah'ın atabegliğini yapmış, Selçuklu hanedanına karşı vefa ve sadakatle hizmet etmiştir. Aynı zamanla âlim kişiliğiyle de kendisinden söz ettiren Nizâmü'l-mülk, kuruluşunda katlı sağladığı Nizamiye Medreseleri, kaleme aldığı meşhur eseri *Siyerü'l-Mülûk* ya da *Siyâsetnâme*'si ve Selçuklu devlet teşkilatı ve müesseseleri üzerinde etkisiyle haklı bir şöhrete sahip olmuştur.

Bir yandan eski İran devlet geleneğine, bir yandan da İslam kültür ve medeniyetine son derece vakıf olan Nizâmü'l-mülk'ün, devlet hayatı ve teşkilatıyla ilgili faaliyetlerine bu iki temel kaynağın yön vermiş olduğu söylenebilir. Ancak onun Selçuklu devlet teşkilatı içerisinde yer aldığı uzun hizmet hayatını Türk devlet geleneği, Türk kültür ve medeniyet dairesi içerisinde geçirdiği unutulmamalıdır. Bu durumda Nizâmü'l-mülk'ün her icraatında en az İran ve İslam unsurları kadar Türk devlet geleneği, kültür ve medeniyetinin de belirleyici rol oynadığı muhakkaktır. Bu sebeptendir ki, Selçuklular çağında görülen bütün kurum ve uygulamalar, temelinde hangi kültür ve medeniyetin etkisi olursa olsun, kendine has bir Selçuklu kimliğiyle temayüz etmiş, diğer Türk İslam devletlerine de bu kimlikle geçmiştir.

Selçuklular döneminde Nizâmü'l-mülk'ün öncülüğünü yaptığı düzenlemelerden biri olan ıktâ' sistemi, bu durumun en bariz örneklerinden biridir. Zira Selçuklulardan önce de Türk, İran ve İslam devlet geleneğinde izlerine rastlanan ıktâ' sistemi¹, Selçuklular devrinde Nizâmü'l-mülk öncülünde

¹ Bazı yazarlar, eski çağlardan itibaren muhtelif devletlerde ıktâ'nın muadili uygulamalara rastlandığına işaret etmişlerdir. Bkz, M. Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle

yapılan bazı düzenlemelerle yepyeni bir çehreye kavuşmuş ve Selçuklulara hâs bir kimlik kazanarak diğer Türk İslam devletleri için bir model teşkil etmiştir. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ' nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk eliyle Selçuklular döneminde uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir².

Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın³ aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimai ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim etmekten ibarettir. el-Bundârî'nin kaydına göre devlet nizâmının, dinî ve ictimai yapının sarsıldığı,

yayınlayan Orhan F.Köprülü), İstanbul 1981., s.101.; Ali Şafak, **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı**, İstanbul 1977., s.36-43.; Mustafa Demirci, **Abbasilerde Toprak Sistemi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001., s.180.; Mustafa Demirci, "İktâ", **DİA**, XXII, İstanbul 2000.; Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul 1985., s.55, 57.; Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Ankara 1985., s.263-264]. Bu cümleden olmak üzere İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde mevcut toprak hukukunu veya arazi tevcihlerini de bir nevi ıktâ' olarak değerlendirenler de mevcuttur. [Bahaeddin Ögel, "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", IV. **Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1952, s.242-251.; Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara 2002., s.170, 191, 201.]. Ancak muhtelif Müslüman Türk devletlerinde "nânpâre" (نان پاره), "hubz/ahbâz" (خبز / اخبز), "suyurgal" (سیورغال), tuyûl/tiyûl (تیول) ve "timar" (تیمار) gibi adlarla da karşımıza çıkan ıktâ'nın, hem istilâh hem de sistem olarak İslâm medeniyetine has bir kurum olduğu söylenebilir. Bkz, Erkan Göksu, "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)**, I/1, (Mart 2009), s.83-84.

² el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), **Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Ustre**, (Terc. Kıvameddin Burslan), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara 1999., s.59.; el-Hüseynî (Sadru'd-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999., s.46.

³ İktâ' sisteminin Selçuklulardan önce de mevcut olduğunu zikretmiştik. Bunun yanında Büyük Selçuklularda da Nizâmü'l-mülk'ün söz konusu düzenlemesinden önce ıktâ' tevcihine dair kayıtlar mevcuttur (el-Hüseynî, s.29.; İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), **el-Kâmil fi't-Târîh**, (Tahkîk. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdı), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, X, (Çev. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özyayın-Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987., s.59.). Esasen Nizâmü'l-mülk de "eskiden askerlere ıktâ' verme usulünün olmadığını zikretmekle beraber (Nizâmü'l-mülk, **Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)**, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976)., s.134. (Türkçe terc., Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982., s.127), "eski sultanların" ıktâ'dan nasıl yararlandıklarına dair örnekler vermektedir (Nizâmü'l-mülk, s.43-55. Türkçe terc., s.41-51.). İktâ' sisteminin Büyük Selçuklularda çok kısa bir süre içerisinde düzenli bir şekilde ülkenin tamamında uygulanabilmiş olmasının sebebi de bölge halkı ve devlet ricâlinin, söz konusu sisteme yabancı olmamalarına bağlanabilir (V. Xylyfly/Hulufly, **Selçuk Devletinin Daxili Kyrlysyna Dajir**, (ADETI Nâşriyats), Baqy 1930., s.12.; Kılıçbay, a.g.e., s.263-264.

memleketin harab ve hâlî kaldığı bir dönemde vezâret makamına gelen Nizâmü'l-mülk, devlet idaresini, dinî ve ictimâî yapıyı düzenlemiş, vilâyetleri tamir ve imaretleri isal etmiştir. Müellif, kaydın devamında “eskiden askere sarf etmek üzere memlekette mal toplanması usulünün cari olup kimsenin iktâ'ının bulunmadığını” söyledikten sonra Nizâmü'l-mülk'ün muhtell bir vaziyette bulunan memlekette mal toplanmadığı, hasta olan il'den mahsul elde edilemediğini görüp araziyi iktâ' olarak askere taksim ettiğini ve böylece asker için bir varidat kaynağı ortaya çıkardığını kaydetmiştir. Müellife göre bu usul, kendisine arazi iktâ' edilen askerînin, gelirini artırmak için araziyi işletmesini gerekli kıldığından, memlekete nizam gelmiştir⁴.

Görüldüğü üzere Nizâmü'l-mülk'ün iktâ' sistemi üzerinde yaptığı düzenleme, önceki dönemlerde yaygın bir şekilde uygulandığı bilinen idarî iktâ' (administrative iqtâ') ile örneklerine pek az rastlanan askerî iktâ'nın (military iqtâ')⁵ terkibi ve böylece iktâ'nın idarî ve iktisadî fonksiyonları yanında askerî bir işlev kazanmasını temindir⁶. Başta Osman Turan olmak üzere bazı yazarlara göre Orta Asya geleneğinin izlerini taşıyan bu yeni iktâ' nizamı⁷, hem nazariyat hem

⁴ el-Bundârî, s.59.

⁵ Askerî iktâ'nın Selçuklulardan önce Fâtımîler, Büveyhoğulları ve Eyyûbîlerde uygulandığına dair bkz, Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991, s.60-64.; C. E. Bosworth, “Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq”, **Oriens**, 18, (1965-1966), s.143-167.; Tsugitaka Satō, “The Iqta System of Iraq under the Buwayhids”, **Orient**, 18 (1982), s.83-105.; Aynı yazar, **State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun**, Leiden: Brill 1997., s.6-7., 18-42.; Aynı yazar, “Land Tenure and Ownship, or Iqta”, s.448.; Ira Marvin Lapidus, **A History of Islamic Societies**, Cambridge University Press., 2002., s.116, 122.; Osman Turan, “İktâ”, **İA**, V/2., İstanbul 1992., s.951.; Mustafa Demirci, “İktâ”, **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s. 45.; Sadi S. Kucur, “İktâ (Selçuklular)”, **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.47.

⁶ Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.61.; Aynı yazar, “Reflections on the İqta”, **Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb**, (Ed. George Makdisi), Leiden, E. J. Brill, 1965., s.369.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**., s.7-8.

⁷ “Eski Türk müesseselerini uzun süren vezirlik zamanında yakından öğrenen ve imparatorluğun teşkilatlanmasında bunların lüzum ve ehemmiyetini tamamiyle müdrük bulunan Nizâmü'l-mülk'ün, askerî iktâ'ları kurarken de yaptığı şey eski Türk askerî ve idarî an'anelerini, yeni şartların icâbına göre, tanzim etmekten ibarettir. Esasen Selçuklu iktâ'ının menşe'i hakkında fikirler ileri sürülürken, bunun tarih sahnesine yeni çıkan bir kavmin daha evvelki zamanlarda yaşadığı askerî, idarî ve hukukî hayat ve an'aneleri ile münasebetlerini düşünmek ve kendileri tarafından tatbik edilen bir müessesenin kaynaklarına dair bir kısım unsurları bizzat kendi ictimâî bünyelerinde aramak ilmî bir zarurettir. Nitekim göçebelerin İslâmîyet'ten önceki hayat ve idarelerine dair elimizde bulunan birtakım kayıtlar ve Karahanlı ve Selçuklular devrinde Türkmen boylarına tahsis edilen ve eski devrin hayat ve an'anelerinin devamından başka bir şey olmayan iktâ'lar Selçuklu iktâ'ı ile mukayese edilirse, mahiyet itibarı ile aradaki farkın göçebe ve

de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik ıktâ' modelinden farklı olup⁸ Büyük Selçuklulardan sonra Atabeglikler⁹, Hârezmşâhlar¹⁰, Türkiye Selçukluları, Eyyûbîler¹¹ Memlûkler¹², Osmanlılar¹³ hatta Hindistan'da kurulan

yerleşik hayat tarzlarına taalluk edenlerden ve yeni bir ıktâ' ıstılahının zuhurundan ibaret olduğu göze çarpar." (Turan, "İktâ", s.953.)

⁸ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979., s.176. (Müellif, bu hususun ilk defa Osman Turan tarafından fark edildiğini söylemektedir.)

⁹ Selçuklular, atabegler de ıktâ'lar vermek suretiyle bu nizamın İran, el-Cezîre ve Şam topraklarının büyük bir kısmının askerî ıktâ' haline gelmesini sağlamışlardır. Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.9-10.; Aynı yazar, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", s.448.; Yaakov Lev, **Saladin in Egypt**, Leiden 1999., s.159.; Reuven Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)", **Nomads in the Sedentary World**, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.156.; R. Stephen Humphreys, **From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260**, Albany, State University of New York Press, 1977., s.16.; Turan, "İktâ", s.953.; Kucur, a.g.m., s.48.

¹⁰ Fuad Köprülü, "Hârezmşâhlar", **İA**, V/2, M.E.B. Yay., Ankara, 1992, s. 280, 281.; Aydın Taneri, **Celalü'd-din Hârezmşâh ve Zamanı**, Ankara 1977., s.124.; Aydın Taneri, **Hârezmşâhlar**, Ankara 1993., s.150-151.

¹¹ Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.42-75.; Lev, **Saladin in Egypt**, s.148-150, 155-160.; Michael Chamberlain, "The Crusader era and the Ayyubid Dynasty", **The Cambridge History of Egypt, I, İslamic Egypt 640-1517**, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998., s.227-229.; Hassanein Rabie, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A.H. 1169-1341 A.D", **Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day**, (Edited by M. A. Cook), (Oxford University Press.), London 1970., s.129-130.; Donald S. Richards, "A Petition for an Iqtâ' Adressed to Saladin or al-'Adil (Notes and Communications/Plates I-II)", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, LV/1 (1992), s.100-105.; Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, s.371-375.

¹² David Ayalon, "The System of Payment in Mamluk Military Society", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, I/1 (Aug., 1957), s.61.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.77 vd.; Reuven Amitai-Preiss, "The Mamluk Officer Class Durring the Reing od Sultan Baybars", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.268-270, 280-292.; Linda S. Northrup, **From Slave to Sultan: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998., s.265-268.

¹³ İbn Bîbî "tımâr" kelimesini sadece bir yerde, I. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük emîrleri tasfiyesinden sonra rastlanır. Müellifin kaydına göre emîrlerden geriye kalan gulâmların bir kısmı tımara sahip olmaları için gulâmhânelere ve babâyâna teslim edilmiştir (İbn Bîbî (el-Hüseyn b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugeğî), **el-Evâmîrü'l-'Alâ'îye fî'l-Umûri'l-'Alâ'îye**, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956., s.274.). Said Polat'ın da belirttiği gibi buradaki "tımâr" ifadesinin ne anlama geldiği tam olarak anlaşılammaktadır (M. Said Polat, **Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimâî ve İktisadî Hayat**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Türkiyat Araş. Ens., İstanbul 1997., s.99.). Buna karşılık Yazıcıoğlu, birçok yerde tımâr kelimesini ıktâ'yla beraber veya ıktâ'nın muadili olarak kullanmıştır (Yazıcıoğlu Âli, **Tevârih-i Âl-i Selçük**, Târîh-i Selçukiyân-ı Rûm-i Türkî, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902., s.9, 20, 24, 67, 72, 110 145, 210, 211 ve muhtelif yerler) ki söz konusu tabirin Osmanlılar döneminde yaygınlaştığı ve Osmanlı toprak sistemine genel olarak tımâr

Müslüman Türk devletlerinde¹⁴ görülen toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır¹⁵.

Selçuklulardan önce örneklerine pek nadir rastlanan askerî iktâ'nın temel hedefi, ordu için varidât teminidir. Zira askere sarf etmek üzere memleketten mal veya vergi toplanması, hem idarî hem de iktisadî bakımdan devlet için büyük bir yük teşkil etmekte, özellikle siyasî ve iktisadî buhranların hâkim olduğu dönemlerde bu usulün tatbiki büyük sıkıntılara sebep olmaktadır. Nizâmü'l-mülk, askerlere iktâ tevcihi usulünü yani askerî iktâ' sistemini uygulamakla bir yandan devleti iktisadî ve idarî bir yükten kurtarmış diğer yandan da devlet hazinesinden tek kuruluş çıkmadan büyük ve düzenli bir ordunun tesisine imkân sağlayarak devletin kısa sürede askerî bir karaktere bürünmesini sağlamıştır.¹⁶

"Eski sultanlar" döneminde cari iktâ' sisteminin aksayan yönlerini teşhis eden Nizâmü'l-mülk, askerî iktâ' modelinin başarılı bir şekilde uygulanmasını sağlamak ve mukta'ların merkezî otoriteye karşı bir güç haline gelmelerini önlemek için gereken düzenlemeleri de ihmal etmemiştir. Gerek tarihî kaynaklarda gerekse bazı resmî vesikalarda bu düzenlemelere büyük ölçüde riayet edildiğini gösteren kayıtlar bulunmaktadır ki bu kayıtlara göre Nizâmü'l-

sistemi dendiği malumdur. Osmanlı tımar sistemi hakkında bkz., Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İA*, XII/1, s.286-333.; Aynı yazar, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.873-895.; Aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.281-290.; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985.; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayınlayan Orhan F.Köprülü), İstanbul 1981., s.94 vd.; Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar I", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, I/4 (1943), s.525-551.; Aynı yazar, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar II", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, II/1, (1944), s.73-94.; Coşkun Can Aktan, "Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 52, (Şubat 1988), s.69-78.; A. Mesud Küçükkalay, "Osmanlı Toprak Sistemi: Miri Rejim", *Osmanlı*, III, Ankara 1999, s. 53-58.

¹⁴ Peter Jackson, *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*, (Cambridge University Press.), 2003., s.24, 70-77, 95-102 ve muhtelif yerler.; Richard M. Eaton, *The New Cambridge History of India*; I.8, A Social History of the Deccan, 1300-1761, Cambridge University Press., 2005, s.25-26, 41.

¹⁵ Turan, "İkta", s.953-954.; Ira Marvin Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press., 2002., s.217. (Lapidus'un zikri geçen eseri Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz., *Ira M. Lapidus, İslam Topluları Tarihi, I (Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla)*, (Çev: Yasin Aktay), İletişim Yay., İstanbul 2002.)

¹⁶ Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.62-63.; Lambton, "Reflections on the iqta", s.373.; Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System", s.155.; Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, (The Expansion of Islam in the Middle Periods)*, II., University of Chicago Press, 1977., s.49, 51.; Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, V, Ankara 2002., s.354.

mülk'ün eserinde zikrettiği hususların sadece nazariyatta kalmadığı, fiiliyatta da uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere Selçuklu ıktâ' nizamında mülk ve raiyyetin Sultan'a ait olup mukta'nın, arazisinde yaşayan reaya üzerinde hiçbir tasarruf hakkının bulunmadığı, bunun aksine hareket ederek reayaya zulüm yapanların cezalandırıldığı¹⁷, ıktâ' gelirlerinin önceden belirlenip kayda bağlandığı¹⁸, mukta'ların tasarruflarındaki araziye kesinlikle bir başkasına devredemedikleri, askerlerinden ölenleri veya herhangi bir sebeple ayrılanları bildirme zorunluluğu¹⁹ ve mukta'ların herhangi bir şikâyet halinde teftiş edilmesi²⁰ gibi esasların cari olduğu görülmektedir. Nizâmü'l-mülk'ün mukta'ların kendilerine tevcih edilen arazide daimî olarak bulundurulmayarak bir iki yılda bir değiştirilmesi fikri²¹ ise uygulanamamış ve ıktâ'lar zamanla irsileşmiştir²².

Selçuklu ıktâ'ının, “ülkeyi, hanedan üyelerinin ortak malı sayan” Türk hâkimiyet telakkisine karşı merkezîyetçi devlet anlayışını tesis etme hedefine doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunmuş olması da üzerinde durulması gereken bir husustur. Şöyle ki Türk hâkimiyet telakkisinin temelinde “kut” anlayışının bulunduğu ve bu anlayışın “kut”lu kanı taşıyan hükümdar ailesinin bütün bireylerine hükümdar olabilme hakkı tanıdığı malumdur. Buna göre devlet, hanedan üyelerinin ortak malı sayılır ve “sonucuna katlanmak şartıyla” her hanedan üyesinin hükümdar olma hakkı vardır. Hâkimiyetin belli bir şahsa

¹⁷ Nizâmü'l-Mülk, s.135., (Türkçe terc., s. 128.)

¹⁸ Nizâmü'l-Mülk, s.134., (Türkçe terc., s. 127.)

¹⁹ “İktâ' sahipleri (ıktâ'daran) ne söylesinler: (Emirlerindeki) atlı (hayl)lardan her kim, ölüm sebebiyle veya başka bir sebeple (ortadan) kaybolursa, derhal bildirsinler ve gizli tutmasınlar. Atlının sahiplerine (hüdâvendân) para (mâl) larını aldıkları zaman vuku bulan her mühim (iş) için bütün askerlerini hazır tutmalarını söylesinler. Eğer bir kişi mazeretli olarak kalırsa, derhal söylesinler ki, bu kalış emir (ferman) ile olsun. Eğer bundan başka yaparlarsa, onlar azarlansın ve para cezası çeksinler.” (Nizâmü'l-Mülk, s.135., (Türkçe terc., s.127-128.)

²⁰ Nizâmü'l-Mülk'ün bu husustaki görüşleri şöyledir: “Eğer bir nahiyeden bir raiyyetden haraplık ve dağılma alameti verirlerse, (bunları) belki de gazez sahiplerinin yaptıkları şüphesi uyanırsa, (padişah) kendi hâss adamları (havâss)ndan birini ansızın göndermelidir. Öyle ki, hiç kimse, kendisinin ne iş için gittiğini bilmemelidir. O kimse o nahiyede bir ay dolaşmalı, mamurluk ve viranlık bakımından vilayet ve şehrin durumunu öğrenmeli, ıktâ' sahibinin (mukta') raiyyetin ve âmilin durumunu sormalı, memurların (gumâşteğân) ne mazeret ve bahane gösterdikleri hususunda doğru haberi getirmelidir. Cihanın mamur kalması, raiyyetin fakir düşmemesi ve yurdundan olmaması (avâre) için padişaha bu farz lazımdır.” (Nizâmü'l-Mülk, s.177., (Türkçe terc., s.170.); Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.66.)

²¹ Nizâmü'l-Mülk, s.62., (Türkçe terc., s.51.)

²² Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.61-62.; Turan, “İkta”, s.954.; Kucur, a.g.m., s.48.; Kılıçbay, a.g.e., s.265.

değil, bütün aileye ait olması ise “ülüş” veya “ortak hâkimiyet” prensibini beraberinde getirmiştir²³.

Bu uygulama, Osman Turan'ın “Türk feodal devlet sistemi”²⁴ adını verdiği bir yapının doğmasına sebep olmuştur. Her ne kadar bu sistem kuvvetli şahsiyetlerin meydana çıkmasına yardım etmiş ise de Türk devlet ve imparatorluklarında taht kavgaları, boy beylerinin isyanları gibi iç mücadeleleri ve bu mücadeleler sonunda parçalanmalarını da beraberinde getirmiştir. İslâmî dönemde kurulan ilk Türk devletleri de bu usulü devam ettirmekle beraber, ilk olarak Selçukluların bu “feodal hukuk”un mahzurlarını bertaraf edebilmek için bazı tedbirlere başvurdukları görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere daha Tuğrul Beg döneminde Türk hâkimiyet telakkisine uygun olarak ülkenin hanedan azası ve Türkmen begleri arasında taksim edilmesinden hemen sonra bir yandan hanedan üyelerinin yetkileri sınırlandırılmaya çalışılmış diğer yandan da Türkmen beglerinin nüfuzunu kırmak için çaba sarf edilmiştir²⁵.

²³ “Kut”, “ülüş” ve Türk hâkimiyet telakkisi hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara, 1982.; A. Alföndi, “Türklerde Çifte Krallık”, **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları (20-25 Eylül 1937)**, İstanbul 1943., s. 507-519.; Abdulkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi”, **Makaleler ve İncelemeler**, I, Ankara, 1988., s.241-254.; Abdulkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, **TED**, Sayı.10-11 (1981), s.29-56.; Abdulkadir Donuk, “Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, **TDA**, Sayı.17 (Nisan 1982), s. 103-152.; Masao Mori, “Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”, **TED**, Sayı.9 (İstanbul), s.209-226.; Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s.33-75.; Mahmut Arslan, “Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi”, **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu**, Elazığ, 1990, s.223-242; Ali Güler, “Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı.24, (1987), s.16-22.; Harun Güngör, “Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1994., s.511-519; Dursun Yıldırım, “Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1991, s. 519-530.; Halil İnalçık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, **AÜ SBF**, XIV, (Mart 1959), s.69-77.; Halil İnalçık, “Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, **Reşit Rahmeti Arat İçin**, TKAE Yay., Ankara 1966, s.259-271.; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, s. 145-154.; Aynı yazar, “Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri”, **Belleten**, II/5-6, (1938), s.39-72.; Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara 1985.; Mehmet Niyazi, **Türk Devlet Felsefesi**, İstanbul 1993.; Nevzat Köseoğlu, **Devlet**, İstanbul, 1997.

²⁴ Gerek Osman Turan gerekse Fuad Köprülü, Bahaeddin Ögel, Mehmet Altay Köymen gibi araştırmacılar, Selçuklu İktâ'ı, toprak hukuku veya idarî yapısının “feodalite”den farklı, kendine özgü bir yapıya sahip olduklarını kabul etmekle beraber, eserlerinde “feodalite”, “feodal sistem” veya “feodal bey” gibi kelimeleri kullanmada bir mahzur görmemişlerdir.

²⁵ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, II, İstanbul 1999., s.10-11.; Salim Koca, **Dandanakandan Malazgirt'e**, Giresun 1997., s.111-116.; Kılıçbay, a.g.e., s.261.

Sistem olarak ıktâ'nın arazi tahsisatını merkezin kontrolüne bağlaması, üstelik bu sisteme göre arazi tahsisatı yapılanların, kendilerine ıktâ' edilen arazi üzerindeki yetki ve salahiyetlerinin sınırlandırılması, söz konusu sistemi klasik Ortaçağ İslâm devletine has bir payitaht düzeni ve merkezîyetçi devlet anlayışı için ideal bir yöntem haline getirmiştir²⁶. Tuğrul Beg döneminde görülen ülkenin hanedan azası arasındaki taksimi ameliyatının²⁷, Alp Arslan döneminde ıktâ' tevcihine dönüşmesi, bu hususa dair ilk işaret olarak değerlendirilebilir. Nitekim İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ı veliaht ilan edip hanedan azası ve ümerâ-yı devletten ona itaat edeceklerine dair söz aldıktan sonra hilatler dağıtmış ve ülkeyi hanedan azası ve emîrlere ıktâ' etmiştir²⁸ ki bu uygulamanın, ıktâ' edilen arazilerin hanedan azası ve emîrlere "ortak hâkimiyet" prensibinden doğan bir hak olarak değil, merkezî otoritenin bir lütfu şeklinde tevcih edildiği muhakkaktır.

Melikşâh dönemine tesadüf eden askerî ıktâ' uygulamasında da iktisadî ve idarî amaçlar kadar merkezîleşme düşüncesinin izleri görülmektedir. Nitekim Nizâmü'l-mülk'ün, askerî ıktâ' uygulaması ile hedeflediği amaçlardan biri de merkezî devlet anlayışının karşısındaki en büyük güç olarak duran Türkmenleri kontrol altına almaktır. Türkmenlerin bütün menfi hareketlerine karşın özellikle devletin kuruluşu döneminde büyük hizmetlerine ve Sultan'ın akrabası olduklarına işaret eden Nizâmü'l-mülk, bunların tekrar devlet hizmetine sokulması ve kontrol altına alınabilmelerinin yerleşik hayata geçirilmeleriyle mümkün olacağını söylemiş ve bunun için saray hizmetine alınmaları veya ıktâ' tevcihleriyle toprağa bağlanmalarını teklif etmiştir²⁹.

²⁶ Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.63, 65, 66.; Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System", s.156.; Hodgson, *The Venture of Islam*, II, s.50. (Merkezîyetçi devlet nizamı için bir araç gibi görünen ıktâ'nın, mukta'lar üzerinde gereken kontrolün sağlanamaması, mukta'ların kötü niyetli yaklaşımları gibi sebeplerle, hedeflenen amacın tam tersine yani "feodalleşmeye" yol açacağı şüphesizdir.)

²⁷ Serahs (1038) ve Dandanakan Savaşlarından (1040) sonra yapılan taksimler için bkz., el-Hüseynî, s.12.; er-Râvendî, s.104., el-Bundârî, s.6.; Zahirü'd-dîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, (Neşr. İsmailhân Afşar Hamidü'l-Mülk), Tahran 1332., s.18.; Reşidü'd-dîn, II/5, s.19-20.

²⁸ İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Sultan Alparslan, Mâzenderân'ı Emîr İnanç Yabgu'ya, Belh'i kardeşi Süleyman b. Dâvud Çağrı Bey'e, Hârezm'i diğer kardeşi Arslan Argun'a, Merv'i diğer oğlu Arslanşâh'a, Sağâniyân ve Toharistân'ı kardeşi İlyas'a, Bağsûr vilayetini ve çevresini yakın adamlarından Mes'ûd b. Ertaş'a, İsfirâr'ı da Mevdûd b. Ertaş'a ıktâ' etmiştir (İbnü'l-Esîr, (Türkçe tec., X, s.59.).

²⁹ Nizâmü'l-mülk, s.139., (Türkçe terc., s.132.); Xylyfly/Huluflu, a.g.e., s.16-17.; Anatoy M. Khazanov, "Nomads in the History of the Sedentary World", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.5-6.

el-Bundârî, Nizâmü'l-mülk'ün iktâ'yı ilk defa uyguladığı ve bundan ne gibi faydalar temin edildiğini kaydettikten hemen sonra, Nizâmü'l-mülk'ün ayrıca "padişahın akraba ve taallukatından olup padişaha karabetlerinden dolayı ele avuca sığmayan, küstahlık eden ve ahaliye tecavüz edenleri yola getirdiğini, bunların ellerini kısaltıp tecavüzlerini menettiğini, bunların işlerini iyi tedbirler, idare ve siyaseti ile tanzim ettiğini" zikretmiştir³⁰ ki burada padişahın akraba ve taallukatından kastın Türkmenler, Nizâmü'l-mülk'ün iyi tedbir, idare ve siyasetinin ise iktâ' tevcihi olduğu muhakkaktır.

Osman Turan, bu hususu şu şekilde açıklamaktadır: "İmparatorluğu kuran bu göçebe unsurun, yine o imparatorluğun yaşaması için, askerî kuvvetin esas olması zarureti var idi. Bu münasebetle, bir taraftan devletin henüz dayanmakta olduğu bu göçebelere yeni şartlara uydurmak için onları feodal hayat tarzı ve hâkimiyet telakkisinden uzaklaştırmak, diğer taraftan eski yaşayışın verdiği itiyat dolayısı ile devam eden yağma ve çapul hareketlerine son vererek, devlete bağlı müstakar bir unsur hâline sokmak icap ediyordu. İşte Selçuklu devrinde toprağa bağlı bir ordunun meydana çıkması, yani göçebelere arazî tevzî etmek suretiyle, askerî iktâ'ların kuruluşu hadisesi, bu ihtiyaç ve zaruretlerin askerî hedefler ile telifi, asker ve idareci unsurlar ile reaya arasındaki münasebet ve menfaatlerin ahenkleştirilmesi faaliyetlerinin bir neticesidir."³¹

Selçukluların Türk hâkimiyet telakkisinin "ortak hâkimiyet" prensibini terk ederek merkezî devlet anlayışına geçme politikasının başarılı olduğu söylenemez. Nitekim sarf edilen bütün çabalara rağmen ne devletin hanedan azasının müşterek malı olduğu anlayışı terk edilebilmiş ne de Türkmenlerin merkezî otoritenin kontrolü altına alınabilmesi mümkün olmuştur. Kendilerine iktâ' edilen bölgelere yerleşerek toprağa, dolayısıyla da merkezî otoriteye bağlı hale gelmeyi reddeden Türkmen beglerinin büyük kısmı³², Selçuklu yönetiminin zayıf bulunduğu, müstakil olarak hareket edebilecekleri başka bölgelere, özellikle Anadolu'ya göçmeyi tercih ederken, bir kısmı da aynı coğrafyaya bizzat Selçuklu Sultanları tarafından yönlendirilmişlerdir³³. İleride görüleceği üzere bunlardan

³⁰ el-Bundârî, s.59.

³¹ Turan, "İktâ'", s.952.

³² Karş., Xylyfly/Huluflu, a.g.e., s.16-17, 19-20.

³³ İl tutmak üzere Anadolu'ya göçen Türkmenleri, hiçbir siyasî hâkimiyeti kabul etmeyenler, Selçuklu yönetimine muhalif olanlar ve Selçuklu Sultanları tarafından Anadolu'ya yönlendirilenler olmak üzere üç kısma ayrılabilir (Polat, a.g.t., s.26-27. Geniş bilgi için bkz., Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2002., s.1 vd.; Aynı yazar, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1993., s.112 vd., 150 vd., 281 vd.; Claude Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, (Terc. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediöldüz), Ankara 1992.)

bazılarının zamanla yerleşik hayata geçtikleri anlaşılacakla beraber³⁴ bu değişim, merkezin isteği doğrultusunda veya ıktâ' uygulamasının bir neticesi olarak değil, yeni coğrafyanın siyasî, iktisadî ve ictimai şartlarının sevkiyle meydana gelmiştir. Diğer yandan Türkmen beglerinin, kendilerine ıktâ' edilen araziler üzerine şahsî hükümlerlerini tesis ederek müstakil hareket etme ihtimali göz önünde tutularak -Türkmenlerin kesif olarak yaşadıkları uzak bölgelerin fiilî durumu dışında- boy beglerine ıktâ'lar verilmemiş, onların yerine gulâm kökenli sivil ve askerî ricale ıktâ' tevcihi tercih edilmiştir. Ancak bunların da merkezî otoritenin zaaf gösterdiği dönemlerde müstakil hareket etmeleri engellenememiştir³⁵.

Bütün bunlara rağmen, askerî ıktâ'nın, merkezileşme ve buna bağlı gelişen toprak hukuku değişiminde önemli bir rol oynadığı ve Selçukluların Türk ve İslâm unsurlarını birleştirmek suretiyle kurdukları yeni müesseselerin en önemlisini teşkil ettiği söylenebilir³⁶. Özellikle bu sistem neticesinde ortaya çıkan toprağa bağlı ordu sistemi, dönemin şartları göz önüne alındığında oldukça önemli bir gelişmedir. Zira bu sistemle devlet, gulâmlardan teşekkül eden merkez kuvvetleri dışında ordunun büyük kısmını oluşturan ıktâ' askerlerine maaş vermekten kurtulmuş, bununla da kalmayarak maiyetlerini, sefer için gerekli erzak, at, silah, çadır gibi teçhizatlarını buldukları ıktâ'lardan temin eden ve sistemin düzenli işleyişine paralel olarak büyüyen düzenli ve daimî bir orduya sahip olmuştur³⁷. Melikşâh döneminde 400.000 kişi olduğu rivayet edilen³⁸ Büyük Selçuklu ordusunun büyük kısmının ıktâ' askerlerinden oluştuğu düşünülecek olursa, askerî ıktâ' sisteminin ne derece etkin bir askerî yapılanmaya imkân tanıdığı daha iyi anlaşılır.

³⁴ Toplu bilgi için bkz, Polat, a.g.t., s.67-78.

³⁵ Xylyfly/Hulufly, s.11-12, 18.; Kucur, a.g.m., s.48.

³⁶ Çetin, a.g.t., s.24.

³⁷ Eserinde siyaset, ahlak, felsefe gibi muhtelif konular yanında ordu ve savaş taktikleri hakkında da bilgi veren Muhammed bin Turtûşî, (451-520/ 1059-1126), askerî ıktâ'nın Endülü's'teki uygulaması ve önemi hakkında şunları söylemektedir: "Toprakların askerlere ıktâ' edildiği dönemde Müslümanlar düşmana karşı daima galip gelirlerdi. Askerler kendilerine ıktâ' edilen arazileri yöredeki çiftçilere işlettirir, kendileri sadece takip ve kontrolünü yaparlardı. Dolayısıyla topraklar mamur, mallar bol, ordu zengin, ambarlar dolu, silahlar haddinden fazla idi. Fakat Hâcib Mansûr İbn Ebu Âmir'in askerî ıktâ' sistemini bırakıp maaşlı askerî sisteme geçmesiyle ordunun gücü zayıflamış, araziler aç gözlü görevlilerin eline düşmüştür. Haraç âmilleri çiftçileri soyuyor, ellerinde ne varsa alıyorlardı. Bunun neticesinde halk topraklarını terk etti, hazinenin gelirleri kurudu, ordunun gücü zayıfladı ve buna karşılık düşman güçlendi. Nihayet bu kötü gidişin önüne geçmek için tekrar askeri sisteme dönüldü." (Sirâcü'l-mülûk, II. 498-499'den nakleden Demirci, "İktâ", s.46.)

³⁸ Nizâmü'l-mülk, s.133., (Türkçe terc., s.216.)

SONUÇ

Klasik İslam müesseselerinden biri olan ıktâ', Selçuklu tarihinin en fazla tartışılan meselelerinden biri olmakla beraber, ıktâ' sisteminin tarihî tekâmülünde Selçuklular devrinin özel bir yer teşkil ettiği şüphesizdir. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ' nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki, bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk tarafından uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir. Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimâî ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim ederek önceki dönemlerde uygulanan idarî ıktâ'ya askerî bir işlev kazandırmaktır. Bu şekliyle Selçuklu ıktâ'ı, hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik ıktâ' modelinden farklı olup toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Selçukluların siyasî, askerî ve idarî hâkimiyetinin temel dayanaklarından birini teşkil eden Selçuklu ıktâ'ı, temeli ve kaynağı ne olursa olsun Selçuklu kimliği kazanmış, o güne kadar görülmedik şekilde işlevsel bir hâl alarak diğer Türk İslam devletlerine de bu hâliyle geçmiştir.

KAYNAKÇA

- Alföndi, A., "Türklerde Çifte Krallık", **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları (20-25 Eylül 1937)**, İstanbul 1943., s. 507-519.
- Amitai, Reuven, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)", **Nomads in the Sedentary World**, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.152-171.
- Amitai, Reuven-Preiss, "The Mamluk Officer Class Durring the Reing of Sultan Baybars", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.267-300.
- Arslan, Mahmut, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi", **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu**, Elazığ, 1990, s.223-242.
- Aşûr, Sa'îd Abdu'l-Fettâh, **el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şam**, Kahire, 1986.
- Athamina, Khalil, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.101-114.
- Ayalon, David, "The System of Payment in Mamluk Military Society", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, I/1 (Aug., 1957), s.37-65.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.873-895.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.281-290.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Timar", **İA**, XII/I, s.286-333.
- Bosworth, C. E., "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", **Oriens**, 18, (1965-1966), s.143-167.
- Cahen, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979.
- Cahen, Claude, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, (Terc. Yaşar Yücel-Bahâü'd-dîn Yediyıldız), Ankara 1992.
- Chamberlain, Michael, "The Crusader era and the Ayyubid Dynasty", **The Cambridge History of Egypt, I, İslamic Egypt 640-1517**, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998.
- Cin, Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul 1985.
- Çetin, Altan, **Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- Demirci, Mustafa, "İktâ", **DİA**, XXII, İstanbul 2000.
- Demirci, Mustafa, **Abbasilerde Toprak Sistemi**, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.
- Donuk, Abdulkadir, "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", **TDA**, Sayı.17 (Nisan 1982), s. 103-152.
- Donuk, Abdulkadir, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", **TED**, Sayı.10-11 (1981), s.29-56.
- Eaton, Richard M., **The New Cambridge History of India**; I.8, A Social History of the Deccan, 1300-1761, Cambridge University Pres., 2005.

- el-Belâzurî (Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî), **Fütûhu'l-Büldân**, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403., (Türkçe terc., Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), **Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre**, (Terc. Kıvameddin Burslan), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara 1999.
- el-Hüseynî (Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999.
- el-Mâverdi (Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdi), **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994.
- Enverî, Hasan, **İstîlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçukî**, Tahran 2535.
- Ferheng-i Ferheng-i Fârisî-i Âmid**, I-II, (Haz. Hasan 'Amid) Tahran, 1379.
- Fragner, Bert, "Social and Internal Economic Affairs", **The Cambridge History of Iran, The Timurid and Safavid Period**, VI., (Edited by Peter Jackson, Laurence Lockhart), Cambridge University Press 1986., s.491-567.
- Genç, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara 2002.
- Göksu, Erkan, **Selçuklu Mirası-Gulâm ve İktâ**, Kronik Yay, İstanbul 2017.
- Göksu, Erkan, "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)**, I/1, (Mart 2009), s.83-96.
- Göksu, Erkan, "İktâ Sistemi ve Türkiye Selçukluları Dönemi Uygulaması", **Türk Yurdu**, Yıl: 105, Sayı:317 (Temmuz 2016), s.66-73.
- Gözübenli, Beşir, "İktâ (Fıkıh)", **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.49-50.
- Güler, Ali, "Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı.24, (1987), s.16-22.
- Güngör, Harun, "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı", **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1994., s.511-519.
- Hodgson, Marshall G. S., **The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, (The Expansion of Islam in the Middle Periods)**, II., University of Chicago Press, 1977.
- Humphreys, R. Stephen, **From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260**, Albany, State University of New York Press, 1977.
- İbn Bîbî (el-Hüseyn b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), **el-Evâmîrü'l-'Alâ'îye fi'l-Umûri'l-'Alâ'îye**, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956.
- İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), **el-Kâmil fi't-Târîh**, (Tahkik. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, X, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın-Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987.
- İnalçık, Halil, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, İstanbul 1996., s.15-30.
- İnalçık, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, TKAE Yay., Ankara 1966, s.259-271.

- İnalçık, Halil, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *AÜ SBFD*, XIV, (Mart 1959), s.69-77.
- İnan, Abdulkadir, "Orun ve Ülüş Meselesi", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara, 1988., s.241-254.
- Jackson, Peter, *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*, (Cambridge University Press.), 2003.
- Kennedy, Hugh, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge, 2001.
- Khan, Muhammad Akram, *Islamic Economics and Finance: A Glossary*, New York 2003.
- Khazanov, Anatoy M., "Nomads in the History of the Sedentary World", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s. s.1-23
- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1985.
- Kitâbu 'Atebeti'l-Ketebe*, Mecmua-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer, be-kalem-i Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, (be tashih u ihtimam: Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl), Tahran 1329.
- Kopruman, Kâzım Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1978.
- Köprülü, Fuad, "Hârezmşâhlar", *İA*, V/2, M.E.B. Yay., Ankara, 1992.
- Köprülü, Fuad, "Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri", *Bellekten*, II/5-6, (1938), s.39-72.
- Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayınlayan Orhan F.Köprülü), İstanbul 1981.
- Köseoğlu, Nevzat, *Devlet*, İstanbul, 1997.
- Kucur, Sadi S., "İktâ (Selçuklular)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000., s.47.
- Küçükkalay, A. Mesud, "Osmanlı Toprak Sistemi: Miri Rejim", *Osmanlı*, III, Ankara 1999, s. 53-58.
- Lambton, Ann K. S.; "Reflections on the İqta", *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*, (Ed. George Makdisi) Leiden, E. J. Brill, 1965., s.358-372.
- Lambton, Ann K. S.; "Two Safavid 'Soyurghals'", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIV/1 (1952), s.44-54.
- Lambton, Ann K. S.; *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, New York, 1988.
- Lambton, Ann K. S.; *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991.
- Lapidus, Ira Marvin, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press., 2002.
- Lev, Yaakov, *Saladin in Egypt*, Leiden 1999.
- Mahmud Nedîm Ahmed Fehîm, *el-Fennü'l-Arabî el-Ceyşü'l-Mısırî fi'l-Asri'l-Memlûkî el-Bahrî (1250-1383/648-783)*, (Basım yeri yok) 1983.
- Minorsky, V., "A 'Soyurghal' of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/1498)", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, IX/4 (1939), s.927-960.
- Mori, Masao, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *TED*, Sayı.9 (İstanbul), s.209-226.

- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, **Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım. Müctebâ Meynovî), Tahran 1333.
- Mumcu, Ahmet, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara 1985.
- Niyazi, Mehmet, **Türk Devlet Felsefesi**, İstanbul 1993.
- Nizâmü'l-mülk, **Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)**, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976), (Türkçe terc., Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.
- Northrup, Linda S., **From Slave to Sultan: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998.
- Ögel, Bahaeddin, "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", IV. **Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1952, s.242-251.
- Ögel, Bahaeddin, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara, 1982.
- Paydaş, Kazım, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", **Bilig**, 39, (Güz/2006), s.195-218.
- Polat, M. Said, **Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Türkiyat Araş. Ens., İstanbul 1997.
- Rabie, Hassanein, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A.H. 1169-1341 A.D.", **Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day**, (Edited by M. A. Cook), (Oxford University Press.), London 1970., s.129-138.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, **Câmi'ü't-Tevârîh**, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1999.
- Richards, Donald S., "A Petition for an Iqtâ' Adressed to Saladin or al-'Adil (Notes and Communications/Plates I-II)", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, LV/1 (1992), s.98-105.
- Safi, Omid, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", **Türkler**, V, Ankara 2002., s. 352-363.
- Salim, Koca, **Dandanakandan Malazgirt'e**, Giresun 1997.
- Satō, Tsugitaka, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, II, (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006., s.447-448.
- Satō, Tsugitaka, **State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun**, Leiden: Brill 1997.
- Satō, Tsugitaka, "The Iqta System of Iraq under the Buwayhids", **Orient**, 18 (1982), s.83-105.
- Şafak, Ali, **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı**, İstanbul 1977.
- Taneri, Aydın, **Celalu'd-din Hârezmşâh ve Zamanı**, Ankara 1977.
- Taneri, Aydın, **Hârezmşâhlar**, Ankara 1993.
- Turan, Osman, "İktâ", **İA**, V/2., İstanbul 1992., s.949-959.
- Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1993.
- Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2002.
- Turan, Osman, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, II, İstanbul 1999.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1941
- Üçok, Coşkun, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar I", **AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi**, I/4 (1943), s.525-551.; II, **AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi**, II/1, (1944), s.73-94.
- Xylyfly/Huluflu, V., **Səlcük Dəvlətinin Daxili Kyrylyşyna Dajir**, (ADETI Nəşriyatı), Baqı 1930.
- Yazıcıoğlu Âlî, **Tevârih-i Âl-i Selçûk**, Târîh-i Selçûkiyân-ı Rûm-i Türkî, (Yay. M. Th. Ho-utsma), Leiden 1902.
- Yıldırım, Dursun, "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma", **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1991, s. 519-530.
- Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî, **Selçûknâme**, (Neşr. İsmailhân Afşar Hamîdü'l-Mülk), Tahran 1332.

NİZAMÜ'L-MÜLK SUİKASTININ DÖNEMİN KAYNAKLARINA YANSIMASI*

ASSASSINATION OF NIZAM AL-MULK ACCORDING TO COEVAL SOURCES

Mustafa AKKUŞ**

Öz

Dünya tarihine yön veren ve siyasetini şekillendiren birçok önemli suikastlar olmuştur. XI. yüzyılın en önemli olaylarından biri dönemin en muktedir devleti olan Selçukluların dirayetli ve güçlü veziri Nizamü'l-Mülk'ün öldürülmesi hadisedir. Cihan devleti kuran Selçukluların dünyaya hükmetmelerinde ve zamanın en güçlü ordusuna sahip bir devlet olmasında vezir Nizamü'l-Mülk'ün rolü büyüktür. İlm-i inşâ ve diplomatika konusunda çok usta bir siyasetçi olan Nizamü'l-Mülk, Selçukluların en büyük iki sultanı Alpaslan ve Melikşah'ın vezirliğini yapmış, divit sahibinin suikasta uğraması devletin inkırazına sebep olmuş, divitin kırılması, tacın devrilmesi anlamına gelen Melikşah'ın ölümüne götüren süreci başlatmış, böylece devletin çöküş sürecine girmesine neden olmuştur. Nitekim bu olayda en büyük rol Nizari İsmaililerin reisi olan Hasan Sabbah'a aittir. Siyasi, fikri ve dini düşünce dünyaları birbirinden farklı olan Nizamü'l-Mülk ve Hasan Sabbah arasındaki düşmanlık ve mücadele Selçuklu vezirinin sabırla işlenen ve ustalıklı planlanan suikastla öldürülmesiyle neticelenmiştir.

Nizamül-Mülk'e düzenlenen suikast, Selçuklu devletinde oluşan güç unsurları ve onların suikastla ilişkileri, Büyük vezirin düşmanları, düşmanlıkların sebepleri, suikastı düzenleyen Bâtıniler ve lideri Hasan Sabbah 'la ilişkileri ve suikasta götüren süreç ortaya konulmuştur. Hasan Sabbah'ın Nizamül-Mülk ile olan siyasi, fikri ve dini düşmanlıkları, buna bağlı olarak suikast hazırlıkları, planlanması, suikastın gerçekleştirilme şekli, XII-XIV. yüzyıllar arasında telif edilen yirmiden fazla eserdeki suikastla ilgili rivayetler ele alınmış ve tahlil edilmiştir.

•

* Bu çalışma, 1000. Yılında Nizamülmülk Uluslararası İlmî Toplantı (6-7 Nisan 2018 Konya)'sında sunulan "Nizamü'l-Mülk Suikastının Tahlili ve Rivayetlerin Değerlendirilmesi" adlı bildirinin genişletilerek yeniden düzenlenmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye, makkus@konya.edu.tr.

Anahtar Kelimeler

Nizamû'l-Mülk, Hasan Sabbah, Selçuklular, Bâtıniler, Suikast

•

Abstract

The assassinations that made an incredible impact in world history and politics are a common sight. Of those, the murder of Seljuks' strong and powerful vizier, the leading power of the era, Nizam al-Mulk in the 11th century is a remarkable incident. The role of the vizier, Nizam al-Mulk, was great in launching the Seljuks which established an omnipotent state ruling the world and having the most powerful army of that time. Nizam al-Mulk, a politician who was a master in the field of ilm-i insha and diplomatics, was of a vizier of Alpaslan and Melikshah, the two biggest sultans of the Seljuks, and caused the assassination of Meliksah by having the pen of the latter broken, and thus causing the state to enter the period of decline. The leader of Nizarite Ismailis, Hasan Sabbah, played a great role in this process. The enmity and struggle between Nizam al-Mulk and Hasan Sabbah, whose political, intellectual, and religious views were different from each other, paved the way for the murder of the Seljuk vizier through a superbly executed and skillfully planned the assassination.

This paper aims at investigating the process that ended up with the assassination of Nizam al-Mulk, the elements of power in the Seljuk state and their relations with the assassination, the enemies of the grand vizier, the reasons of hostilities, the Batinids and the leader Hasan Sabbah who led the assassination and the process leading to the assassination. The pieces over twenty works published between the 12th and 14th the centuries regarding assassination related to the Hasan Sabbah's political, intellectual and religious antagonisms with Nizam al-Mulk, assassination preparations, planning, and the assassination have been analyzed along with the narratives related to assassination.

•

Keywords

Nizam al-Mulk, Hasan Sabbah, Seljuks, Batinids, Assassination

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti ve İslam âlemi Melikşah ve dirayetli vezir Nizamü'l-Mülk döneminde en kudretli ve haşmetli zamanlarından birini yaşamıştır. Yaşadığı yüzyıla faaliyetleri, bilgi ve tecrübesiyle damga vuran; zengin miras birikimiyle sonraki asırları aydınlatan Nizamü'l-Mülk planlı ince hesaplanmış bir suikastle öldürülmüştür. Sonuçları itibariyle XI. asrın en büyük olaylarından biri olan bu suikastla Horasan'ın Tus şehri Radkan köyünde 10 Nisan 1018(21 Zilkade 408) tarihinde doğan vezirin 74 yıl 6ay 4 gün süren ömrü nihayete ermiştir. Ebu Ali Hasan b. Ali b. İshak et-Tusi'nin Horasan ikliminde bahar mevsiminde Perşembe günü başlayan hayatı, 14 Ekim 1092(10 Ramazan 485) tarihinde sonbaharda yine bir Perşembe günü Nihavend yakınlarındaki Suhne mevkiinde bir batını daisi olan Ebu Tahir Erranî tarafından düzenlenen bir suikastle son bulmuştur. Kaynaklardaki rivayetlerden titizlikle hazırlandığı anlaşılan bu suikastin dönemin Melikşah'tan sonraki en güçlü ve nüfuslu kişisine yapılması, güç ve nüfusun getirdiği husumetler ve düşmanlıklar, nedenleri ve sebepleriyle planlayıcısından azmettiricisine kadar dönemin eserlerine farklı farklı yansımıştır.

Dönemin kaynaklarına baktığımızda Büyük Selçuklu Devletinde denge ve güç unsurlarının Sultan Melikşah etrafında dört merkezde odaklandığı görülmektedir. Birincisi, devlet siyasetinde nüfuzlu bir sultan olan Terken Hatun ve onun desteklediği, hizmetinde olan ümera kesimini temsil eden Tacü'l-Mülk gibi devlet adamlarıdır. İkincisi, Melikşah'tan sonra devlet içerisinde en güçlü şahsiyet olan Nizamü'l-Mülk, ailesi ve desteklediği ulema ile kendi ordusu ve emirleridir. Üçüncüsü Hilafet makamı yani Abbasi halifeleridir. Dördüncüsü ise devlet içerisinde sinsice yerleşerek 1090 yılından itibaren Selçuklu ve İslam âlemini tehdit eden Bâtınilerdir. Nizamü'l-Mülk ve Abbasi Halifeliğini varlığı karşısındaki en büyük tehlike görerek öncelikli hedef haline getiren, zamanla Selçuklu topraklarında önemli ve tehlikeli güç haline gelen Hasan Sabbah ve Batiniler, amaçları doğrultusunda devletin içerisinde oluşan denge ve güç unsurlarına karşı mücadele veya ittifaklar yapmaktan çekinmemişlerdir. Muasır kaynaklar Nizamü'l-Mülk'e karşı oluşan düşmanlık ve gerçekleştirilen suikastte devlet içerisindeki kutuplardan birinci ve sonuncu olarak zikrettiğimiz kesimlerin zımnen bir ittifakından bahsederler.¹

¹ Ebu Abdillah İmâdü'ddin Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-İsfahânî, *Kitâbü Târîh-i Devlet-i Selçûk*, Şeriketü Tabu'l-Kutubü'l-Arabiye, Mısır, 1900, s. 58-59; Feth b. Ali b. Muhammed el-

Melikşah ve Nizamü'l-Mülk'ün uyumlu ve tedbirli idareleriyle yücelen Selçuklu Devleti güç unsurları arasındaki mücadelenin başlamasıyla gerilemeye başlamıştır. Devletin azameti bu iki şahsiyetin uyumuyla yükseldiği gibi zevali de sultan ile vezir arasındaki ahengin bozulmasıyla başlamıştır. Nizamü'l-Mülk'ün rakip ve düşmanları haklı haksız, tenkitleri ve ihtiyar vezir aleyhinde çabalarıyla onu Melikşah'ın gözünden düşürmeye çalışıyorlar bu konuda başarılıda oluyorlardı. Nitekim devlet içerisinde önemli bir güç unsuru olan sultanın zevcesi Terken Hatun'un, veziri Tâcü'l-Mülk Ebû'l Ganâim, İhtiyar vezirin önemli rakibi idi. Terken Hatun ve veziri, Nizamü'l-Mülk'ü yıpratmak, onun güç ve otoritesini sarsmak, vezir ile sultanın arasını açmak için her fırsatı değerlendiriyorlar; gözden düşürmek için her türlü tertipten sakınmıyorlardı.²

Selçuklu devleti içerisinde oluşan güç unsurları içerisinde amaç, hedef ve ihtirasları yönüyle en tehlikeli ve kuvvetlisi Karahanlı kızı ve sultanın zevcesi Terken Hatun'dur. İhtiraslı, cesaretli, güzel ve akıllı bir kadın olan Terken hatun yalnız sultan üzerinde değil devlet işlerinde de etkili ve çevresi geniş, çok nüfuz sahibi bir kimse idi. Kendisine daima muti olan sıkı sıkıya bağlı bir divana, divan memurlarına, mali ve idari teşkilâta sahip olduğu gibi emrinde 12.000 kişilik bir süvari kuvveti de bulunuyordu. O, Melikşâh'ın büyük oğlu Berkyaruk'u veliahtlıktan azlettirerek dört yaşındaki kendi oğlu Mahmut'u Selçuklu tahtının vârisi yapmak istiyor; halifeden olan ve Mehmelek'in oğlu bulunan torunu Cafer'i de halifenin veliahtlığına getirmeye çalışıyordu. Halifelik ve sultanlık makamlarını ele geçirme ihtirasıyla uğraşan Terken Hatun amacına ulaşmada Nizamü'l-Mülk'ü engel görüyordu. Bu sebeple büyük vezire karşı düşmanlık besliyor, bütün gücünü Nizamü'l-Mülk'ü düşürerek kendi veziri Tâcül-Mülk'ü onun yerine geçirmeye harcıyordu.³

Melikşâh ile veziri arasını açmak, uzun süredir Selçuklu Devletinin siyaseti ile kurumlarına hâkim olan tecrübeli veziri düşürmek kolayda değildir. Fakat bu dengeler içerisinde sultan ile vezirinin arasını gerginleştiren iki önemli unsur ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki sultanın zevcesi Terken Hatun'un derin ve büyük emellerine ulaşmak için gösterdiği çaba ve faaliyetleri, diğeri Nizamü'l-Mülk'e mensup devlet adamlarının taşkınlıklarıdır.⁴ Şüphesiz Selçuklu Devleti içerisinde

Bündârî, *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre (Târîh-i Silsile-i Selçûkî)* Nşr: Muhammed Hüseyin Celîlî, Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1977, s. 71-72.

² Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreyî, *Mecmau'l-Ensâb, II*, Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, 1984, s. 105.

³ Giyâsüddin b. Hemamüddin Hândmîr, *Düstürü'l-Vüzerâ*, tsh: Said Nefsi, İkbâl Yayınları, Tahran, 1976, s. 164-165.

⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s.216-217.

ikinci sırda zikrettiğimiz güç unsuru Nizamü'l-Mülk ve çevresidir. Vezirin konumu ve Selçuklu hanedan ailesi içerisinde devlet yönetiminde görev alması gereken şehzade ve meliklerin sık sık isyana kalkışmaları onların birçok görevden uzaklaştırılmalarına sebep olurken boşluğu vezirin oğulları, torunları veya damatları doldurmuş, azatlıları ve yakın adamları devletin birçok yüksek makamlarına, valiliklerine yerleşmiştir. Zamanla Vezir ailesi ve adamları büyük bir servet elde etmişler, buna bağlı olarak da 20.000'e yakın özel gulamlarından oluşan bir orduya sahip olmuşlardır. Elde edilen siyasi, iktisadi ve askeri güç devlet içerisindeki konumlarını daha da güçlendirmiştir. Bu kuvvete dayanan oğulları ve damatlarının, vezirin ihtiyarlığından da faydalanarak, zaman zaman haksızlıkları ve taşkınlıkları da eksik olmuyor, sultanın adamlarına dahi tecavüzden çekinmemişlerdir.⁵ Devlet içerisinde oluşan güç çatışmasının son dönemlerde Melikşâh ile Nizamü'l-Mülk'ün arasında açık bir çatışmaya dönüştüğü görülmektedir. Nitekim bu durum suikasttan hemen önce Sultan ile vezir arasında cereyan eden ve Melikşâh'ın vezirlik divitini alma tehdidinde de açıkça ortaya çıkmaktadır.⁶ Melikşâh ile Vezirin arasının açılmasına sebep olan bu olaydan kısa bir süre sonra Sultan Bağdat'a hareket etmiş, vezirine de peşinden gelmesini söylemiştir. Nizamü'l-Mülk ise sultanın peşinden giderken Bağdat yolunda suikasta uğramıştır.

Kaynaklarda Melikşâh'ın suikaste çok üzüldüğü rivayetlerinin yanında Tacü'l-Mülk Ebü'l Ganâim'in vezirliğe getirdiği bilgisi de aktarılır. Yeni vezirin tayini ile selefinin kurduğu düzen bozulmuş, bütün üst düzey memurlar değiştirilmiş, Nizamü'l-Mülk'ün adamları tasfiye edilmiştir. İhtiyar vezirin

⁵ İbnü'l-Esir Ebü'l-Hasan İzzüddin Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, tsh: Muhammed Yusuf Dukake, *Dârü'l-Kitâbü'l-İlmîye*, Beyrut, 1987, s. 478; İbnü'l Adim, *Buğyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, (Biyografilerle Selçuklular Tarihi), çev. Ali Sevim, Ankara, 1982, s.55-56.

⁶ Bu olaya bağlı olarak Sultan ile İhtiyar vezirin aralarının açılmasına sebep olan olaylara İbnü'l Cevzi ile torunu Sibt İbnü'l Cevzi nedenlerini de zikrederek ayrıntılı olarak değinir. Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk: Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, *Dâru'l-Kutûbu'l-İlmîyye*, Beyrut, 1995, s.302-306; Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah el-Maruf bi Sibt-i İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zaman fi Tevârîhi'l-Ayân*, thk: Muhammed Enes, Kamil Muhammed, *er-Risâletü'l-İlmîyye*, Şam, 2013, s. 438-439. Melikşâh ile Vezir arasında cereyan bu hadiseyi dönemin tarihçisi Zahirüddin Nişâburî ayrıntılı olarak zikreder. Hâce İmam Zahirüddin-i Nişâburî, *Selcûknâme (Zeyl-i Selcûknâme)*, Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim, Kulâle-i Hâver, Çaphâne-i Tahran, 1954, s. 32. Ayrıca Şebankarâi, *Mecmau'l-Ensab* adlı eserinde sultan ile vezir arasında geçen diyalogda Terken Hatun'un rolüne de değinir. Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreyî, *Mecmau'l-Ensab, II*, Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, 1984, s. 105. Bu olayı en teferruatlı zikreden tarihçilerden biri de diğerlerine göre daha muahhar olan Hândmîr'dir. Hândmîr, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, s. 164-166.

ölümüyle Terken Hatun'un emelleri önündeki en büyük engel kalkmış, Berkıyaruk'u vıliahtlıktan düşürmeye, oğlunu da vıliaht yapmaya muvaffak olmuştur. Ayrıca torunu Cafer'in vıliahtlığı meselesini tekrar canlandırmış böylece Selçuklu topraklarındaki bir diğer güç unsuru olan Hilafet makamıyla Melikşâh arasında gerginlik başlatmıştır. Terken Hatun'un tazyik ve istekleri sonucunda Sultan Halife Muktedi Billah'tan Bağdat'ı terk etmesini istemiştir. Hilafet makamıyla saltanat makamı arasındaki bu sürtüşme Bağdat'ı terk için halifeye verilen on günlük sürenin bitmesine bir gün kala Melikşah'ın zehirlenerek öldürölmesiyle neticelenmiştir. Böylece Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden 18 gün sonra vefat eden Melikşah ile azamet devrini yaşayan Selçuklu devleti, tâcin diviti takibiyle çöküş dönemine girmiştir.⁷

Selçuklu devleti içerisinde zamanla oluşan güç unsurlarından biri de Hasan Sabbah ve Batiniliğidir. Hasan Sabbah Mısırdan döndüğü 1080 yılından sonra Selçuklu topraklarında Nizari İsmaililiğini yaymaya başlar. Mayıs 1081 yılında İsfahan'dan başlattığı gizli daveti kısa sürede Yezd, Kirman, Huzistan ve Mazenderan'da yayılır. Hasan Sabbah'ın bu tehlikeli davetinin farkına varan Nizamü'l-Mülk hakkında takibat başlatsa da her defasında kurtulan Sabbah, Kazvin'e geçer kısa sürede Batiniliği yaydığı Deylem bölgesinde 1090 yılında Alamut kalesini ele geçirerek burayı üs haline getirir. Selçuklu Devleti için siyasi, dini ve askeri yönden büyük tehlike oluşturan Hasan Sabbah, Nizamü'l-Mülk'ü amacına ulaşmada en büyük engel ve düşman gördüğü dönemin kaynakları, siyasetname ve Sultan Melikşah'a yazdığı rivayet edilen mektuplardan da anlaşılmaktadır.⁸

Tecrübeli vezir, devlet içerisinde güç unsuru haline gelen ve gerektiğinde kendisine hasım olan ihtiraslı kimselerle ittifak yapacağını düşündüğü Batinilerin devlet için büyük bir tehdit olacağını görmüş, onlara karşı başta askeri olmak üzere her türlü tedbiri almıştır. Hasan Sabbah tehlikesine karşı Melikşah'ı uyarmayı da ihmal etmemiştir. Osman Turan Nizamü'l-Mülk'ün eserindeki

⁷ Zahirüddin Nişaburi, Sultanın suikasttan 18 gün sonra vefat ettiğini zikreder. *Selçuknâme*, s. 32. Şebankarai, Sultan Melikşâh'ın suikasttan üç gün sonra Bağdat'a geldiğini ve 18 gün sonrada vefat ettiğini yazar. *Mecmau'l-Ensab*, II, s.105. İbnü'l-Adim eserine kaydettiği muhtelif rivayetlerde sultanın vezirden 30 günden biraz fazla ve bir ay beş gün sonra öldüğü şeklinde iki farklı rivayet aktarır. İbnü'l Adim, *Buşyeytü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, s.59. Cüveyni ise 40 gün sonra vefat ettiğini söyler. Alâeddin Atâmelik Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşa*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s.543.

⁸ Sultan Melikşah ve Hasan Sabbah arasında mektuplaşma iddiaları her ne kadar başka kaynaklar tarafından net olarak ortaya konulmasa da Hasan Sabbah'ın hayatını anlatan *Sergüzeşt-i Seyyidüna* adlı eserde mektupların metinleri zikredilir. Melikşâh'ın tehdit içeren mektubuna Hasan Sabbah'ın verdiği uzun cevaptan da anlaşıldığı üzere en büyük tehlike ve düşman olarak gördüğü Nizamü'l-Mülk ve Abbasi Halifeliğidir. *Felsefi, a.g.e.*, s.416-424.

Batiniler hakkındaki düşünceler ve Melikşah'a tavsiyelerini şu şekilde özetler: *"Selçuk Devletine ve hususiyle Cihân'ın efendisine (Melikşâh'a) yaptığım hizmetler malumdur. Her devirde ve ülkede hükümdarlara karşı âsiler çıkmıştır. Lâkin hiçbir Râfizî mezhebi Bâtîniler kadar meş'ûm olamaz. Zira onların gayesi İslâmiyeti ve bu devleti fesada vermektir; kulaklarını ve gözlerini bir sesin çıkmasına ve bir hâdisenin zuhuruna dikmişlerdir. İlk fırsatta ve felâkette kulübelerinden fırlayacak olan bu köpekler Râfizî mezheplerini yayacaklar ve her şeyi yıkacaklardır. Bu sahtekârlar Müslümanlık iddiasında görünürler; lâkin hiçbir düşman Muhammed'in dinî ve sultanın devleti için onlar kadar tehlikeli ve korkunç değildir. Ben öldükten sonra büyük ve mümtaz insanları kuyulara attıkları, davul sesleriyle kulakları çınlattıkları ve sırlarını açığa vurdukları zaman bu sözlerim hatırlanacak ve bu felâket gününde sultan bütün bu söylediklerimde haklı olduğumu görecektir."*⁹ İstidat sahibi olan tecrübeli vezir Hasan Sabbah ve yaymış olduğu itikâdî sapkın düşüncenin Selçuklular ve İslam âlemi için ne derece tehlikeli olduğunu görmüş, gelecekte nasıl bir güç unsuru haline döneceklerini anladığından eserindeki Sultana feryatlar ederek konunun vahametini anlatmaya çalışmıştır.¹⁰

Hasan Sabbah'ın ise yaymaya çalıştığı Batınî zihniyeti ve Selçuklu Devleti içerisinde bir çiban gibi kurup terör estireceği devleti önündeki en büyük düşman olarak Nizamü'l-Mülk ve Abbasi Halifeliği görmesi bu sebeptir. Zira amacına ulaşmak için davetine başladığı 1080 yılından beri vezirin takibinden kaçmış, Selçuklu topraklarında dökülen ilk batını kanında vezirin rolü olmuştur.¹¹ Bazı kaynaklar Hasan Sabbah'ın vezire karşı özel bir düşmanlık ve kininden de bahsederler.¹² Ancak Nizamü'l-Mülk'e düşmanlığının asıl sebebi Selçuklu

⁹ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.267-268, 334; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Yayınları Ankara, 1999, s.27; Turan, *a.g.e.*, s.319-320.

¹⁰ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s.267, 268, 334.

¹¹ Kaynaklarda Bâtinilerin yaptığı ilk suikast Save'de bir müezzinin öldürülmesi hadisesidir. Bu olaydan haber alan Nizamü'l-Mülk olayın üzerine giderek olayda dahil bulunanları tutuklamış katli gerçekleştiren Tahir adındaki marangoza kısas uygulamış, ayağından sürükleterek teşhir etmiştir. Bu şahıs Bâtinilerden öldürülen ilk kişi olmuş, kendilerinden ilk kanın akmasında Nizamü'l-Mülk'ün rolü olmasından dolayı vezire duydukları kin ve nefretin sebeplerinden biri de bu olay olmuştur. Ayşe Atıcı Arayancan, "Hasan Sabbah ve Halefleri Tarafından Suikaste Uğrayan Devlet Adamları 1090-1257" *İCANAS Kongresi (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Ankara, 2007. s.336-337.

¹² Hasan Sabbah ile Nizamü'l-Mülk arasında yaşanan bir olay ve bu olaydan dolayı aralarında özel bir husumetin varlığından bahsedilir. Batınî kaynaklarından alıntılanan rivayete göre: Hasan Sabbah bir müddet belirsizce yaşadktan sonra Sultan Melikşah'ın Padişahlığı sırasında 465-485 yıllarında Nizamülmülk'ün yanında gider. Nizamülmülk küçüklüğünde verdiği sözü üzerine onu yanına alır. Hasan Sabbah zekâ ve yeteneği sayesinde Selçuklu Sultanının mizacı üzerine nüfuz ederek

topraklarında kurup yaymak istediği Batini devlet ve oluşturacağı itikadî düşünceye karşı vezirin mücadelesidir. Nitekim bu tehlikeyi görüp takibat yapan ve Melikşah'ı uyaran böylece Alamut'taki bâtniler üzerine Emir Yoruntaş'ı göndererek buradaki Nizari İsmaililerin zor durumda bırakılmasında; Kuhistan ve Rudbar'daki Batniler üzerine Kızıl Sarık'ın gönderilerek cezalandırılmasında; yine 1092 de Aslantaş'ın Alamut'u kuşatarak Hasan Sabbah'ın büyük sıkıntılar yaşamasında da vezirin rolü büyüktür.¹³ Hasan Sabbah'ın bu sıkıntılardan kurtulup uzun bir süre rahat etmesi Nizamü'l-Mülk'e suikast düzenleyerek öldürmesiyle mümkün olmuştur.

Nizamü'l-Mülk'ün ölümü ve ona müteakip Melikşah'ın zehirlenerek ölümünden sonra Hasan Sabbah ve Bâtniler Selçuklu devleti içerisinde sultandan sonra ikinci büyük güç unsuru haline geldiler. Nitekim Cüveynî'nin de aktardığı gibi bu suikastlardan sonra Hasan Sabbah'ın güç ve kuvveti artmış, idareyle husumet ve düşmanlığı olan, devletten korkan hainler, ayak takımları ve ihtiras sahipleri onun yanına sığınmıştır. Büyük bir güç elde eden Sabbah, amacına ulaşmada önüne çıkan herkese suikastlar düzenlemiş, Halife, vezir, emir, devlet adamları ve tanınmış kişilerden birçok kimseyi suikastla hançerleyerek öldürmüştür¹⁴.

Sultanın birçok devlet işlerinde doğru yolda olmadığını ve buna da önlem alınmadığını görür bu sebepten dolayı onunla Nizamülmülk arasında giderek rekabet ve haset artar. Dostluk konusu başarısızlığa uğratmak yarışa girmeye dönüşür. Bu konuda yazılanlara göre sultan Melikşah bi ara memleketin gider ve gelir durumunu Nizamülmülk'ten ister. Nizamülmülk bu konuda sultandan iki yıl fırsat tanınmasını talep eder. Ancak hesap işlerinde mahareti olan Hasan Sabbah divanda çalışan muhasebelerin kendi emrine verilmesi şartıyla kırk günde bitireceğini öne sürer. Hasan Sabbah kırk gün sonra gelir giderleri toplar. Ancak elinin altındaki çalışanlardan biri Nizamülmülk'ün emriyle hesabın tertip ve düzenini karıştırır. Başka bir ifadeye göre Nizamülmülk o evrakları Hasan Sabbah'ın gulamından alır yere atar ve karıştır. Hasan Sabbah evrakları sultanın huzuruna götürünce karıştığını görür acele ile düzeltmeye çalışır bu sebepten tarihçilere göre sultanın sorularına kem-küm diye cevap verir. Durumu fırsat bilen Nizamülmülk: "akıllıların iki senede yapabilecekleri işi cahiller kırk günde yapmaya çalışırlarsa cevabı kem-küm olur." Bundan böyle Hasan Sabbah başarısızlık ve utancından dolayı Melikşah'ın sarayında duramaz, sultanın öfkesi vezirin düşmanlığından Rey'e kaçır.(Nasrullah Felsefi, a.g.e., s.410.)

¹³ Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî, *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre (Târih-i Silsile-i Selçûki)* Nşr: Muhammed Hüseyin Celîlî, *Bünyâd-ı Ferheng-i İran*, Tahran, 1977, s. 101; Alâeddin Atâmelik Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşa*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s.540-542

¹⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşa*, s.543. Kaynaklarda İsmâîlilerin oluşturduğu uzun bir cinayet listesinden bahsedilmektedir. Bu listeleri Reşidüddin ve Kaşanî eserlerinde ayrı ayrı zikretmiştir. Kaşanî ayrıca eserin sonunda Reşidüddin'nin eserinde verdiği listenin aynısını yeniden kendi eserinin sonunda vermiş, ayrıca Kaşanî, İran, Horasan, Irak, Mazenderan, Azerbaycan'da her biri ayrı ayrı olmak üzere, vezir, emir, şahne, hâkim, imam vs. gibi otuz bin civarında devlet adamının Batinilerin suikastında kurban gittiğinden bahsetmiştir. Arayancan, a.g.m., s. 342.

XII-XIV. Yüzyıl Kaynaklarında Nizamü'l-Mülk Suikastıyla İlgili Rivayetler

Nizamü'l-Mülk suikastının düzenlendiği tarihe en yakın müelliflerden biri İbnü'l-Cevzî'dir. O, *el-Muntazam* adlı eserinde vezir hakkında uzun bilgiler verir. İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam*'da vezirin tam ismini zikrettikten sonra onun Beyhak'ta dihan bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldiği, fakir bir aile olduğu, hadis ve fıkıh ilmiyle ilgilendiği, önce Belh mutemedi Ali b. Şazan'ın, daha sonrada Alpaslan'ın babası Davut b. Mikail'in hizmetine girdiğinden bahseder.¹⁵ Ayrıca vezir ile Terken Hatun ve Tacü'l-Mülk arasındaki veliahtlık konusundaki fikir ayrılığı ve husumete değinerek Sultanla aralarının açılması, sultanın devletime ortak mısın sualini zikreder.¹⁶ Bu olaydan sonra sultanın Bağdat'a hareket ettiğini vezirinde peşinden çıkararak Nihavend'de sufi kılığında Deylemli bir çocuk tarafından kalbinden hançerlenerek öldürüldüğünü, zimnen bu suikastta sultanında parmağı olduğunu zikreder. İbnü'l-Cevzî suikast hakkında şu ifadeleri kullanır: *"Nihavend bölgesine varılınca (Hz. Ömer döneminde bir sahabe topluluğunun katledildiği yer) Sofi sıfatlı bir Deylemî çocuk gelerek yiyecek bir şey vermek istediğini söyler, hançerini çıkararak kalbinden vurur ve öldürür. Onun öldürülmesine Sultan'ın rıza gösterdiği aktarılır."*¹⁷

İbnü'l-Cevzî'nin torunu olan meşhur tarihçi Sıbt İbnü'l-Cevzi Nizamü'l-Mülk suikastıyla ilgili önemli bilgiler verir. O vezirin ölümüne sebep olan olaylar üzerine de durur. Suikastın sebeplerini dört nedene dayandırır ve şöyle zikreder: *"Nizamü'l-Mülk'ün ölümü konusunda dört görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre 29 yıl Alparslan ve Melikşah döneminde devlete hizmet ederek büyük sermayeye sahip olmuş, bunun üzerine düşmanları çoğalmış, ölümüne sebep olmuştur. İkinci görüşe göre o bazı yakınlarını Mero'e vali tayin eder. Oğlu da bunlar içinde olup halktan çok para toplar, halk da ağlayarak Sultan Melikşah'ın kapısına dayanır. Bunun üzerine Nizamü'l-Mülk'e adam göndererek sen benim devlet ortağım mısın? Ya tabiiim misin diye sorar. Bu konuda sultanı ikna edemez ve hürmet ortadan kalkar. Nizamü'l-Mülk ise bu adımlar benim devlet ortaklığımdan değil, tedbirimdenir diye cevap verir. Melikşah ise tedbiri Tacülmülk'e verir. Üçüncü görüşe göre Sultan Melikşah meseleyi Halifeye taşımak ister. Bunu öğrenen Nizamü'l-Mülk bu öneri aklen ve şeran caiz değildir. Tacülmülk, Nizamü'l-Mülk'ün görüşünü öğrenince onun görüşünü tasvip eder ve Nizam'ı*

¹⁵ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem ve'l-Mülük*, XVI, thk: Muhammed Abdulkadir Ata ve Mustafa Abdulkadir Ata, *Dâru'l-Kutûbu'l-İlmiyye*, Beyrut, 1995, s.302.

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s.306.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI; s.305

öldürünüz, rahat olunuz der. Dördüncü görüşe göre Hatun (Terken) Melikşah sonrasi oğlu Mahmud'u veliaht yapmak için Nizamü'l-Mülk ile istişare eder. Nizamü'l-Mülk ise büyük oğul varken küçük oğula söz düşmez der. Bunun üzerine Hatun, Melikşah ve Tacülmülk, Nizamü'l-Mülk'ün ölümü üzerine anlaşırlar."¹⁸

Sıbt İbnü'l-Cevzî vezirin öldürülme gerekçelerini anlattıktan sonra suikastin nasıl işlendiğinden bahseder. Dedesinin rivayetlerini aynen anlattığı gibi Deylemli olan suikastçının batını olduğunu, diğer kaynaklardan farklı olarak kaçıp kurtulduğunu da belirtir. Sıbt suikastı şöyle anlatır: "Suikastın gerçekleşme şekline gelince Melikşah Ramazan ayında Bağdat'a doğru yola çıkar. Nizamü'l-Mülk de arkasından devam eder. Nihavend bölgesine varılınca bir köyde konaklanır. Çadırlar kurulur. Bu arada ordudan bir adam gelerek: Rasulullah (s.a.v.)'ı gördüm sana gelmiş, sen ise mihfede oturursun! Nizamü'l-Mülk hayırdır inşaallah, bir müjde mi var der. Yemekten sonra Nizamü'l-Mülk mihfeden kalkar harem bölümüne çadırına gider. Bu arada karşısında elinde tabak olan Sofi şekline girmiş bir Deylemî çocuğu görür. Elindeki yemek tabağı olduğu sanılan kabı uzatarak elindeki hançerle Nizamü'l-Mülk'ü kalbinden vurur. Nizamü'l-Mülk, çadırına taşınır ve ölür. Deylemî ise firar eder. Bâtmî olan Deylemî çocuk aranır, bulunmaz."¹⁹

Dönemin en yakın tarihçilerinden biri de Katip el-İsfahanî'dir. O, *Târîh-i Devlet-i Selçûk* adlı eserinde Nizamü'l-Mülk'e karşı kurulan ittifaklar ve düşmanlıklardan bahseder. Tacü'l-Mülk'ün Nizamü'l-Mülk'e nasıl düşmanlık beslediği, onu sultanın gözünden düşürmek, sultanın kalbindeki Nizamü'l-Mülk sevgisini silmek için çabaladığını aktarır.²⁰ Katip el-İsfahanî vezirin ölümü hakkında şunları söyler: "Sultan'a iyice yaklaşılan Tacülmülk Ebû'l-Ganaim, ordu komutanı da kendi hizbinden biri olan Sedidü'l-Mülk Ebû'l-Meâli el-Mufaddal b. Abdu'r-Rızk b. Ömer, Ârîzü'l-Cünd olmuş, ona birçok para ve sermaye vererek Nizamü'l-Mülk'i bitirmek üzere ittifak kurmuştur. O, Sultan'ın veziri hakkındaki reyini değiştirebilmiştir. Onun ailesi, evladı ve sermayesi hakkında cümleler yazmaya başlamıştır. Bu esnada Nizamü'l-Mülk bir mühlit tarafından hançerle öldürülmüş, 485/1092 yılında fazl ve keremle defnedilmiştir."²¹

¹⁸ Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sıbt-İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zaman fi Tevârîhi'l-Ayân*, XIX, thk: Muhammed Enes, Kamil Muhammed, *er-Risâletü'l-İlmiyye*, Şam, 2013, s. 438.

¹⁹ Subt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 439

²⁰ Ebu Abdillâh İmâdü'ddin Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-İsfahânî, *Kitâbü Târîh-i Devlet-i Selçûk, İhtisar*: el-İmâmü'l-Âlem el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî, *Şeriketü Tabu'l-Kutubü'l-Arabiyye*, Mısır, 1900, s. 58.

²¹ İsfahânî, *a.g.e.*, s. 59.

Dönemin tarihçilerinden biri de Katip el-İsfahanî'den istifade eden, onun eserlerine ihtisar ve zeyl yazan Bündârî'dir. Onun *Zübdetü'n-Nusre* adlı eserinde suikast hakkında vezirin düşmanlarının faaliyet ve ittifaklarından bahseder ve Nizamü'l-Mülk'ü İsmaili bir dâinin katlettiğini zikreder.²² Bündârî olayı kısaca şöyle anlatır: “Sultan Melikşah, Tâcü'l-Mülk Ebû'l-Ganayim'i pür dikkat dinlermiş, onun sözlerine önem vermiştir. Memleketin durumunu Sultan'a farklı yansıtmış, Sultan'ın Nizamü'l-Mülk'ten gönlü soğumuştur. Sultan, Nizamü'l-Mülk'a darılmaya başlamıştır. Tâcü'l-Mülk Ebû'l-Ganayim ne kadar Sultan'a yakınlaşmışsa o kadar da Nizamü'l-Mülk'e yakınlaşmış, ona son derece saygı göstermiştir. Çünkü vezirin tedbirinden ve siyasetinden çekinmiştir. Nizamü'l-Mülk, rakiplerinin kendisine karşı birlik oluşturdukları zaman yaşlanmıştır. Evlat yetiştirmek ve terbiye etmek onu yormuştur. O, hasımlarının oyunlarını dikkate almamış, onlarla muhatap bile olmamıştır. Böylece 485/1092 yılında İsmâîlî bir adamın bıçaklaması sonucunda hayatını kaybetmiştir.”²³

Suikastın yapıldığı döneme en yakın tarihçilerden biri de eseri günümüze kadar gelmemiş ama İbnü'l-Adîm'in rivayetlerinden öğrendiğimiz Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. İbn Münkız'dır. Rivayetlerinden Nizamü'l-Mülk ve ailesi, yaşam tarzı hakkında bilgiler ediniyoruz. İbnü'l-Münkız'ın Nizamü'l-Mülk'ün Bağdat'ta öldürüldüğü ve buradaki evine götürüldüğünü gibi ölüm yeri ve şekli hakkında verdiği bilgilerde hatalıdır. Ebu'l-Hasan Ali'nin babasından naklen vezir hakkındaki hiçbir kaynakta yer almayan rivayeti dikkat çekicidir. Suikast ve sonrasında Melikşâh ile diyalogunu da içeren rivayet şöyledir: “Nizamü'l-Mülk'ün ihtiyarlık ve takatsizlik sebebiyle bir mahfede taşınmakta olduğu bir sırada 13 Ekim 1092 'de Bağdat'ta bir Bâtînî tarafından yaralandığı ve buradaki evine götürüldüğü daha sonra sultan Melikşah'ın onu ziyaret ettiği sırada kendisine yapılan bu suikastın sultanın emriyle yapıldığına inanan vezirin “Ey âlemin sultanı babanın ve senin devlet işlerini yürütmekten dolayı yaşlandım. Beni vezirlikten uzaklaştırsaydın da bana bu suikastın yapılmasını emretmeseydin” şeklindeki sözlerine karşılık kolunda taşıdığı Kur'an-ı Kerim'i çıkarıp böyle bir emri asla vermediği ve bundan asla haberdar olmadığı hususunda ant içen sultanın “Ben böyle bir teşebbüse nasıl razı olur ve reva görürüm. Oysa ki sen benim devletimin bereketisin ve babam yerindesin”²⁴

İbn Ali el-Hüseynî'nin Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye adlı eserinde suikastın hazırlanması hakkında enteresan bir hikâye zikreder. Vezir hakkında en ayrıntılı

²² Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.72.

²³ Bündârî, *a.g.e.*, s.71-72.

²⁴ Ali Sevim, “Munkizi Muelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1992-1994, Ankara, 1994, S. 27, Cilt XVI, s.7.

bilgileri veren müelliflerden biri olan Sadruddin Ebu'l-Hasan bu olayı şu şekilde anlatılmaktadır: *Hasan b. Sabbah Alamut kalesine iltica ile şer ve zararı her tarafa sirayet edecek bir hale geldiği vakitte Nizâmü'l-Mülk kalenin etrafını askerlerle kuşatarak yolları kesti. Bunun üzerine kaleden iki adam çıktı, fakat bunların atlarının nalları ters idi, kale etrafına gitmiş olduklarını gösteriyordu. Kaleyi kuşatan askerler bunların hariçten kaleye girmiş olduklarını zannettiler. Nizâmü'l-Mülk de bu sırada hamamdan çıkmış bir mahfede oturuyor, yemek yiyordu. Bu iki adamdan biri görmüş olduğu bir haksızlıktan dolayı tazallüm ve şikayet etmek için müracaat eden bir insan sıfatıyla sofrasına yakınlaşarak yanında bulunan hançeri ile Nizâmü'l-Mülk'e vurdu. Bundan sonra kaçarken ayağı çadırın ipine takılarak yere düşmesi üzerine etraftan Nizâmülmülk'ün adamları yetiştiler, kendisini öldürdüler. Nizâmülmülk'ün vezaret müddeti yirmi yedi yıl idi. Bâtinîler tarafından katli dört yüz seksen beş yılında Ramazanın onuncu cumartesi günü oldu".²⁵*

Ebu'l-Hasan el-Hüseyini yine aynı eserinde bu suikastta rolü olan ve azmettirenler hakkında da ayrıntılı bilgiler vardır: *"Me1ikşah'ın hazinedarı Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim onun devrinde ve oğullarının vezareti zamanında işlerinin nâzırı idi. Bu zamanlarda Nizamülmülk'ü Sultanın nazarından düşürdü, kendisinden nefret etmeğe başladı. Askerler tarafından pek ziyade sevildiğinden sultan kendisini azletmekten korktu. Çünkü Nizamülmülk pek ziyade nüfuz sahibi idi; kölelerinin sayısı yirmi bine balığ idi. Başka bir çare bulamadıkları için bir deylemliyi in'am ve ihsan talebinde bulunan bir insan kıyafetine sokarak üzerine hücum ettirdiler. Bu adam bir bıçak darbesiyle mumaileyhi öldürdü".²⁶* Ayrıca müellif Tacü'l-Mülk'ün vezir hakkındaki iftiraları, sultanın gözünden düşürme çabaları hakkında da bilgiler verir ve ihtiyar vezirin birçok hayır ve hasenatını, onun mümtaz özelliklerini zikreder.²⁷

Nizamü'l-Mülk suikastı hakkında birçok rivayet zikrederek vezirin biyografisini en ayrıntılı anlatan müverrihlerden biri İbnü'l-Adîm'dir. Müellif *Buğyetü't-Talep fi Tarih-i Halep* adlı eserinde suikastla ilgili duyduğu ve okuduğu birçok rivayeti nakleder. İbnü'l Adîm rivayetlerin birinde suikastla ilgili şu bilgileri verir: *"Nizamü'l-Mülk 10 Ramazan 1092 cumartesi gecesi askeriyle birlikte Bağdat'a gelirken Nihavend ve Sahne arasından akşam iftarını açtıktan ve âlim fakir ve askerlerin sofrasından dağılıp gitmelerinden sonra öldürüldü. O sedye ile hanımının çadırına kaldırıldı. Ona yardım ve iyilik dileyen bir kimse olarak gelen bir Deylemli çocuk yanında taşıdığı bir hançerle yaralayıp öldürdü ve kaçtı. Kaçarken çadır ipine takılıp yere*

²⁵ Saduddin Ebu'l-Hasan Ali Bin Nasır İbn Ali el-Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.45.

²⁶ İbn Ali El-Hüseyini, *a.g.e.*, s.45-46.

²⁷ İbn Ali El-Hüseyini, *a.g.e.*, s.46-49.

düştü ve arkasından yetişilerek orada derhal öldürüldü. Sultan Melikşah atlanıp çadırına gitti ve karargâhındakileri de yatıştırdı. İftarda buldukları sırada salihlerden birinin Nizâmü'l-Mülk'e şunları söylediği hikaye edilmiştir: Dün gece rüyamda Tanrı elçisinin Tanrı'nın salat ve selâm'ı üzerinde olsun gelip seni götürdüğünü ve ben de onun arkasında gitmem üzerine bana: Ey insan geri dön ben Nizamü'l-Mülk'ü istiyorum dedi. O salih insanı rüyasını buna yormuş idi".²⁸

İbnü'l-Adîm, yakın arkadaşı hafız Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. en-Neccar'dan dinlediği ve aynı zamanda Ebû Galib Abdülvahid b. Mesud b. el-Husayn'ın eserinden suikastın nasıl işlendiği ve suikastın azmettiricileri hakkındaki müellif nüshasından görerek aktardığını söylediği rivayeti de şöyledir: *"Nizamülmülk Kıvamüddin Ebu Ali el-Hasen b. Ali b. İshak -Allah ondan razı olsun- 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) Cumartesi gecesi, mahaffe üzerinde, askerleriyle birlikte giderken Nihavend yakınında öldürüldü. Onu, kendisinden iyilik ve yardım isteyen birisi olarak gelen Deylemli bir çocuk, yanında taşıdığı bir hançerle yaralayıp öldürdü. Bu çocuk yakalanıp derhal öldürüldü. Nizamülmülk'ün her zaman ve her yerde ünlü olan faziletleri, onu öven dillerde yaşar. Onun yaptığı iyi işlerinden biri olan medreseler, ribatlar, büyük ve küçük köprüler ve verdiği sadakalar, zaman devam ettikçe baki kalacaktır. İnsanlar, Nizamülmülk'ün sultanın onayı, Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganaim'in tertip ve tedbiri, Terken Hatun'un da işaretiyle öldürüldüğünü söylemişlerdir. Çünkü bunlar (her üçü), halife el-Muktedî'nin zihnini karıştırıp çelmeye azmetmişlerdi".²⁹*

İbnü'l-Adîm, Kadı Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed es-Simnânî'nin, olayları aylara göre zikredip telif ettiği *Kitabü'l-İstizhar fi't-Tarih* adlı eserinden Nizamü'l-Mülk suikastıyla ilgili şunları naklettiğini söyler: *"Şeyhü'l-kebir, Kıvamüddin, Nizamülmülk Ebu Ali el-Hasen b. Ali b. İshak -Tanrı ve emirü'l-mü'minin ondan razı olsun- Irak'a giderken Nihavend dışında, 11 Ramazan 485 (15 Ekim 1092) Cuma gecesi, iftardan sonra, Deylemli birisi tarafından hile ile öldürüldü. O, Zülkade 408 (Mart/Nisan 1007 /08)'de doğmuştu. 50 yıla yakın bir süre müşriflik, nazırlık ve vezirlik yapmıştır. Vezirlikte, görev yaptığı iki devletin (Alp-Arslan ve Melikşah'ın devleti) vezirlerinden hiç kimsenin erişemeyeceği bir dereceye ulaştı. Onun için, hazarda ve seferde üç namaz vakti, tabi ve tahtadan çanaklar çalınırdı. O, Selçuklu devletinin temellerini atıp bina eden bir kimse idi. Dünya (ülke) onun ellerinde gelişti. O, çok doğru sözlü, çok iyi fikirli, yüce gönüllü, halim ve vakur bir insan olup, geceleri namaz kılar, çoğu zaman oruç tutardı. O, ülkede medrese inşa eden ilk vezirdi..."³⁰*

²⁸ İbnü'l Adim, *Buğyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, (Biyografilerle Selçuklular Tarihi), çev. Ali Sevim, Ankara, 1982, s.56.

²⁹ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s.56-57.

³⁰ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s.58.

İbnü'l-Adîm'in Hemedanlı Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdülmelik'e ait, *Ünvanü's-Siyer fi Mehâsin-i Ehli'l-Bedv ve'l-Hazer* adlı eserinden suikastla ilgili sultanı da suçlayan başka bir rivayette de şunları aktarır: *"Tuslu Nizamülmülk Ebu Ali el-Hasen b. Ali b. İshak sultan Alp-Arslan ve oğlu sultan Melikşah'ın 29 yıl veziri oldu ve yaşı, 76 yıl, 10 ay ve 19 gün olduğu halde, 11 Ramazan 485 (15 Ekim 1092) gecesi, Nihavend yakınlarında öldürüldü. Onu, iftarını bitirmiş bir halde iken bir Batını hile ve ihanetle öldürdü. Söylendiğine göre, katile, sultan Melikşah emir vermiştir. Çünkü sultan, onun uzun ömürlü olmasından bıkmıştı. Kendisi, ondan bir ay, beş gün sonra vefat etti"*.³¹

XIII. yüzyılın önemli tarihçilerinden olan İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih* adlı eserinde suikastın kim tarafından, nasıl ve ne zaman gerçekleştiğini belirttiikten sonra şekli ve sebepleri hakkında bilgiler verir. Müellif olayı anlatırken şöyle der: *"Vezir Nizâmü'l-Mülk Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. İshak bu sene 10 Ramazan (14 Ekim 1092) tarihinde Nihavend yakınlarında öldürülmüştür. Nizamü'l-Mülk ve Sultan Melikşah İsfahan'dan Bağdat'a gitmek üzere yola çıkmışlar, Nihavend bölgesine konaklamışlardır. Vezir Nihavend yakınlarına gelince iftardan sonra mahfesinin içinde harem çadırına giderken Bâtınîlerden Deylemli bir delikanlı şefaata veya yardım isteyen pozisyonda ona yaklaştı ve yanındaki hançeriyle onu bıçaklayarak öldürdü. Sonra kaçarken ayağı ipine takılıp düştü ve derhal yakalanıp öldürüldü Sultan, onun çadırına gitmiş, asker ve arkadaşlarını sakinleştirmiştir. Sultan ona devletime ortak mısın diye sormuş, aileni yerleştirmişsin demiş, Merv valisi olan onun torunu Osman b. Cemalü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ün üzerine denetim görevlilerini göndermiştir. Dolayısıyla onun evladının devlete sokulması ölümüne sebep olmuştur"*.³²

XIII. yüzyılın bir diğer önemli tarihçisi Cüveynî vezire düzenlenen suikastla ilgili daha çok Hasan Sabbah ve Bâtınileri suçlar. Nizamü'l-Mülk'ün ileri görüşlü bir vezir olduğunu ve Hasan Sabbah'ın ilerde çıkaracağı karışıklıklar ve İslam'a açacakları zarar ve tehlikeleri görerek onların kökünü kazıyacak tedbir alıp mücadeleye giriştiğini, bu konuda aşırı çaba göstererek askeri hazırladığını zikreder. Fakat Hasan Sabbah'ın onun niyetini anlayarak hileye başvurduğunu ve sinsice bir tuzak kurup suikastı planladığını bildirir. Konu hakkında şu rivayeti

³¹ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s.59. Ayrıca İbnü'l-Adim bu suikastla ilgili birçok kaynak ve kişiden rivayetler aktarır. Bu rivayetlerden biri de İsfahanlı hafız Ebu Tahir Ahmed'den işittikleridir: *"vezir Ebu Ali el-Hasen b. Ali b. İshak, Nihavend yakınlarında, Ramazan 485 (Ekim 1092)'de şehid olarak öldürülmüş ve son söz olarak "Askerlere söyleyiniz, benim katilimi öldürmesinler, çünkü ben, onu affettim" demiş ve kelime-i şehadet getirip ölmüştür. Bunun üzerine ben, hemen gittim, bir de baktım ki, katil öldürülmüş. Eğer ben, Nizamülmülk'ün bana söylediği sözleri onlara söyleseydim, asla kabul etmezlerdi"*. (İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s.60.)

³² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 478.

anlatır: “Hasan Sabbah, Nizâmü'l Mülk'ü hile tuzağına çekip ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Ondan sonra şöhreti her tarafa yayılmıştır. Çeşitli düzenlerle yalan sözler ve vaatlerle, ikiyüzlü davranışlarla fedâiler denilen bir teşkilat kurmuş ve Ebu Tahir Arrani adlı bir şahıs dünyayı da âhireti de kaybeder ayetinin hedefi yapmıştır. O düştüğü bataklıkta âhret saadetini aramaya başlamıştır. Arrani 12 Ramazan 485 (16 Ekim 1092) Cuma gecesi Nihavend bölgesinde bulunan Şahne denen bir yerde sufi kılığına girerek iftardan sonra görev yerinden haremine tahtı revan üzerinde gitmekte olan Nizamü'l-Mülk'ün önüne geçip bıçağını onun sırtına saplamıştır. Nizamü'l-Mülk aldığı o yara yüzünden şehit olmuştur. Onların şehit ettikleri ilk kimse de Nizamü'l Mülk'tür”³³.

Ebu Şame adıyla maruf olan Şehâbüddin Makdîsî eseri *Kitâbü'r-Ravzatayn fi Ahbâri'd-Devleteyn* isimli eserinde suikastla ilgili şu bilgileri verir: “Nizamü'l-Mülk 10 Ramazan 485/14 Ekim 1092 tarihinde Deylemî bir çocuk tarafından iftardan sonra öldürülmüştür. Fakihler, emirler ve fakirler onun iftar sonrasında ayrılınca o harem bölümündeki çadırına geçerken bir genç feryat ederek ona yaklaşmıştır. Nizamü'l-Mülk de onun şikâyetini dinlemek istemiştir. Feryat eden çocuk Nizamü'l-Mülk'e yaklaşarak Nizamü'l-Mülk'ü öldürmüş, çocuğun kendisi de orada öldürülmüştür. Böylece dünya bir daha göremeyeceği insanı kaybetmiştir. O gece bazı salih insanların şöyle bir rüya gördükleri aktarılmıştır: “Resulullah (s.a.v.) Nizamü'l-Mülk'ün çadırına gidi ve onu kendisine beraber götürdü.” Bu müjde Nizamü'l-Mülk'e verilince çok sevinmiş: “Bu benim talebim ve arzumdur” demiştir³⁴.

Zahirüddin-i Nîşâbü'rî *Selçuknâme*'ye yaptığı zeylinde Nizamü'l-Mülk'ün katli hadisesinde birinci sırada Tacü'l-Mülk'ü sorumlu tutar ve Terken Hatun'u da suçlar. Nişaburî suikasta götüren süreci şu şekilde anlatır: “*Tâcü'l-Mülk Ebu'l-Ganayim Fârisî, Tamğac Han-ı Semerkandî'nin kızı Tarkan Hatun'un veziri (katibi) idi. O, İlme ve irfana sahipti. Tarkan Hatun onu Nizamü'l-Mülk'e rakip olarak geliştirdi. Vezir olması için de Sultan'a dillendirdi. Nizamü'l-Mülk'ü arkasından kötüler, Sultan Melikşah'ın fikri değiştirdi. Küçük oğlu Mahmud'u veliaht olarak koymak ister. Berkjaruk ise Sultan Melikşah'ın diğer bir hanımı Emir Yakûfî'nin kızı Zübeyde Hatun'dan olmuştu. Nizamü'l-Mülk de onu destekledi. Nizamü'l-Mülk hakkında düşünceleri değişen Sultan Melikşah ona devletime ortak mısın diye sorar. Vilayetlere oğullarını göndermişsin der. Başından sarığımı, elinden divitinin alınmasını emrederim. Nizamü'l-Mülk: Benim divitim ve tacın eşdeğer. Bunun üzerine Sultan çok öfkelenir.*

³³ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*. s.542.

³⁴ Ebu Şame Şehâbüddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdîsî ed-Dimaşkî, *Kitâbü'r-Ravzatayn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriye ve's-Selahiyeh*, thk: İbrahim Zeybek, *Müessesetü'r-Risâle*, Beyrut, 1997, s. 97.

Vezir görevlerinin tedbirini Tacü'l-Mülk'e verir. Sultan o sıradan İsfahan'dan Bağdat'a gider. Nihavend bölgesine varınca Fedai, Tacü'l-Mülk'ün türlü işvası ile Nizamü'l-Mülk'ü bıçakla vurur, öldürür, 18 gün sonra Sultan Melikşah da vefat eder".³⁵

Yukarıda zikrettiğimiz tarihçilere göre daha muahhar olan Muhammed Şebânkâreyî'nin, *Mecmau'l Ensâb* adlı eserinde suikastla ilgili ayrıntılı bilgiler vardır. Selçuklu devleti içerisinde var olan güç unsurları arasındaki mücadeleden de bahsederek suikasttaki rollerini hatırlatır. Bu olayı eserinde şöyle rivayet eder: "Nizamü'l-Mülk'ün on iki oğlu vardı. Her biri bir memleketin özerk valisiydi. Türkistan hanı Tamğac Han'ın kızı Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un arası vezir Nizamü'l-Mülk ile çok fena şekilde bozuktu. Sebebi Terken Hatun'un oğlu Mahmud'u veliaht tayin etmek istemesi ve vezir Nizamü'l-Mülk'ün de buna karşı çıkmasıydı. Sultan Melikşah ise veliahtlığı Emir Yakuti b. Caferi Bek'in kızı Sultan Melikşah'ın diğer eşinden olan Berkjaruk'u veliaht tayin etmişti. Terken Hatun'un Fars kökenli Tacülmülk adında bir katibi vardı. Onun gözü vezirlikte olup Nizamü'l-Mülk'e şiddetle muhalifti. Diğer yönden de Terken Hatun her gün Nizamü'l-Mülk'ü Sultan Melikşah'a şikâyet eder, Tacülmülk'ü defalarca överdi. Terken Hatun en son Sultan Melikşah tarafından Nizamü'l-Mülk'e hitaben bir mektup yazdı: "Sen benim mülkümde ortak mısın? Memleketimin dört köşesini oğullarına vermişsin! Sen benimle istişare etmeden işler yaparsın! İstersem başından sarığını aldrabilirim." Bu dönemde yaşı da seksen olan Nizamü'l-Mülk şöyle cevap yazar: "Benim sarığımla senin tacın biri diğerine bağlıdır." Bu sözü götürenler de şiddetli bir dille aktarırlar. Sultan Melikşah çok kızar, Nizamü'l-Mülk'ü alıp (işleri) Tacülmülk'e verilmesini ister Bağdat'a yönelir. Her iki veziri de (Nizamü'l-Mülk ve Tacülmülk) beraberinde götürür. Hamedan'a varılınca aniden bir melâhide (mülhit) Nizamü'l-Mülk'ü hançerle vurur. Bunun Tacülmülk'ün oyunu olduğu aktarılır. Böyle fazıl insanı kimse vurmazdı. Nizamü'l-Mülk'ün dediği doğru çıkar, bu olaydan iki üç gün sonra Bağdat'a varan Sultan Melikşah 18 gün sonra vefat eder".³⁶

Nizamü'l-Mülk hakkında tafsilatlı bilgi veren kaynaklardan biri de *Düstûrî'l-Vüzerâ* adlı eserdir. Hândmîr eserinde suikastla ilgili farklı bir rivayet zikreder. O rivayete göre: "Sultan Melikşah Bağdat'tayken Hâce Nizamü'l-Mülk hacca gitmek ister. Israrcı bir şekilde Sultan Melikşah'tan izin ister. Sultan Melikşah da ona izin verir. Bunun üzerine Nizamü'l-Mülk, Dârü's-Selam'a gitmeye hazırlanır. Nizamü'l-Mülk, makamındayken ona bir derviş bir yazı getirir. Gelen yazıyı okuyunca hıçkırma hıçkırma ağlar. Ardından yazıyı getiren derviş aratır, bulamaz.

35 Zahirüddin-i Nişâbü'rî, *Seçüknâme (Zeyl-i Selcükname)*, thk: Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim, Kulâle-i Hâver, Çaphâne-i Tahran, 1954, s.32.

36 Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreyî, *Mecmau'l Ensâb*, II, Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, 1984, s. 105.

Yazı da şöyle yazılmıştı: “Dün gece rüyamda efendimizi (s.a.v)’i gördüm. Git Hasan’a şöyle de: “*Senin haccın buradadır. Sen niye Mekke’ye gidiyorsun? Ben sana diyorum ki bu Türk’ün sarayında hizmet et! İhtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını gider!*”. Bunun üzerine Nizamü'l-Mülk, hacca gitmekten vazgeçer. Daha sonra yazıyı getiren o adam bulunur. Nizamü'l-Mülk’ün yanına gelmekten imtina eder: “*Ben görevimi yaptım, artık onunla benim işim olmaz*” der. Rivayet edildiğine göre idareciliğinin son günlerinde Sultan Melikşah’ın vezire karşı tavrı değişir. Sebebi ise Sultan Terken Hatun’un menkuhası, oğlu Muhammed’i veliaht olarak tayin etmek ister. Hâce Nizamü'l-Mülk ise Sultan Melikşah’ın büyük oğlu Berkjaruk’un veliaht olmasını ister. Bunun üzerine Hâce Nizamü'l-Mülk ile Terken Hatun’un arası bozulur. Terken Hatun onun gıyabında hakkında kötü sözler sarf eder: “*Hâce Nizamü'l-Mülk’ün on iki oğlu İsnâ Aşere mesabesinde halkın gözdesi olmuştur. Devlet onların arasında bölünmüştür. Yakınları ve havaslarına menfaatleri verilmiştir*” diyerek Sultan Melikşah’ı etkiler ve Hâce Nizamü'l-Mülk’e şöyle yazar: “*Devletimizde ortak isen bize açıkla! Yoksa neden bizim iznimiz olmadan devleti oğullarına dağıtırsın! Devletimizin işlerine bağımsız bir şekilde müdahale edersin! Durumu düzeltirsen ne ağla! Yoksa elinden divitin ve başından sarığın alınır!*” Bunun üzerine Hâce Nizamü'l-Mülk şöyle yazar: “*Kaza ve kaderi düzenleyenler benim sarık ve mürekkebimi Sultan’ın dihim (taç)? Ve ordusu ile özdeşleştirmişlerdir. Bu dört şey birbirine bağlı bir şekilde nizam bulunur ve istikamete kavuşur.*” Terken Hatun’un taraftarları bunu vahim bir şekilde Sultan’a ulaştırırlar, Sultan da ağır bir şekilde ferman yazarak, Terken Hatun’un Sâhîb-i Divânı ve Hâce Nizamü'l-Mülk’ün hasmı Tâcü'l-Mülk’ün vezirlik divanı ile iştigal etmesini söyler. Bu esnada Sultan Melikşah Bağdat’a doğru yola çıkar, Hâce Nizamü'l-Mülk de arkasından devam ederken “*Lar Küçük*” kasabalarından birine ulaşır. Hâce Nizamü'l-Mülk, Saraydan hareme giderken, Hasan Sabbah’ın fedaîlerine benzer giyinen Ebu Tahir Avabî, (müşarun ilyhinin işareti ve Tâcül-mülk Ebu'l-Ganayim’in iğvası ile) Dürz-i mutasavvıfa gelerek Hâce Nizamü'l-Mülk’a bir yazı verir. Hâce Nizamü'l-Mülk yazıyı okurken Ebu Tahir Avabî elindeki hançerle vurarak yaralar, bu yara üzerine Hâce Nizamü'l-Mülk ertesi gün hayatını kaybeder. Bağdat’ta olan Melikşah Tâcü'l-Mülk’ü veziri olarak tayin eder.”³⁷

Nizamü'l-Mülk suikastı ile ilgili *Ravzatü's-Safa* adlı eserde Hasan Sabbah’ın emriyle bu olayın gerçekleştiği ve uzun süre suikastların devam ettiği belirtilir. Mîrhând’ın bu eserine göre olay şöyle anlatılır: “*Hâce Nizamü'l-Mülk, Hasan Sabbah’ın emri ile bir fedai tarafından öldürülür. Onun vefatının ardından Sultan*

³⁷ Giyâsüddin b. Hümmâmiddin Hândmîr, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, tsh: Said Nefsi, İkbâl Yayınları, Tahran, 1976, s. 165.

Melikşah da birkaç gün sonra vefat eder. Fedailer, dini ve mezhebi taassuplarından dolayı emirleri ve meşhur insanları katlederler. Nitekim bu fedailerin suikastları Melikşah'ın veliahdı olacak kişiler Berkıyaruk ile Muhammed arasında başlaya çekişmelerden sonra artar".³⁸

Nizamü'l-Mülk'ün ölümüyle ilgili farklı bir rivayette de Vezirin Nişâbur'da oturan Hakim Mavsili adlı bir müneccim arkadaşı olduğu ve Nizamü'l-Mülk'ün ona itibar edip sözlerine çok inandığı anlatılır. Müneccimin ona kendisinden altı ay sonra öleceğini haber verdiği zikredilir. Müneccimin 485 yılının Rebiülevvelin de (Haziran 1092) ölüm haberini alınca vezir, ömrünün nihayete erdiğini düşünerek vasiyet-nâmesini yazmış, vakıflarına ait sicilleri düzenlemiş ve kölelerini de azâd etmiştir. Osman Turan aktardığı bu rivayetin doğruluğunu ve vezirin ölüme hazırlandığını, Bağdat'a giderken bir daha dönemeyeceği kanaatiyle, Siyaset-name'sini bir hattata bırakması ve bizzat sultana takdimini vasiyet etmiş olmasıyla teyit edileceğini söyler.³⁹

Zehebî *Siyerü 'Alâmü'n-Nübela* adlı eserinde Nizamü'l-Mülk hakkında övgüyle bahsederek onun döneminde devletin ilim devletine dönüştüğünü zikreder. O, Nizamü'l-Mülk'ün Ramazan ayında hacca gitmek üzereyken öldürüldüğünü; vezirin ölümüyle dünyadaki mülkün öldüğünü, mülkün ahirete göçtüğünü rivayet eder.⁴⁰ İbnü'l-İbrî Ebû'l-Ferec, *Târîh-i Muhtasarü'd-Düvel* adlı eserinde Nizamü'l-Mülk'ün, 385/1092 yılında Nihâvend yakınlarında Bâtunî Deylemî bir gencin feryat ederek yaklaşması ve hançerlemesi sonucu öldürüldüğünü söyler.⁴¹

Nizamü'l-Mülk suikastı hakkında muahhar kaynaklarda da geniş bilgiler vardır. Ancak bu bilgiler zikrettiğimiz dönem kaynaklarından aktarım ve yorumlardır. Bu müverrihler içerisinde farklı olarak bir Osmanlı dönemi kaynağı olan Ebu'z-Ziya Tevfik'in Hasan b. Sabbah adlı eserinde olaydan bahsedilirken suikastın gece üç sularında gerçekleştiği bilgisi mevcuttur.⁴²

³⁸ Mîrhând Muhammed b. Hâvendşâh, *Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiyâ, ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ*, çev. Muhammed es-Sibbâi, Ahmed Abdulkadir Şahveli, ed-Dâru'l-Mısriyetü'l-Kitâb, 1988, s. 244.

³⁹ Turan, a.g.e., s.218-219.

⁴⁰ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed Osman ez-Zehabî, *Siyerü 'Alâmü'n-Nübela*, XIX, thk: Şuayb el-Arnâvut, *Müessesetü'r-Risâle*, Beyrut, 1984, s. 96.

⁴¹ İbnü'l-İbrî Ebû'l-Ferec Gregorius b. Erhun et-Tabib el-Malâtî, *Târîh-i Muhtasarü'd-Düvel*, tsh: el-Ab Antun Salihânî, el-Yesuâ, Dârü'r-Râid el-Lübnânî, el-Hazmiye, Lübnan, 1983, s. 335.

⁴² Ebu'z-Ziya Tevfik, Hasan Sabbah, Ebuzziya Matbaası, İstanbul, 1300, s.14; Ebu'z-Ziya Tevfik suikast olayını şöyle anlatır: "485 senesi Şehr-i Ramazan'ın dokuzuncu günü olay gerçekleşmiştir. Ertesi günün akşam namazından sonra ve anlatılan rivayete göre gece 3 sularında Ramazanın on birinci gecesidir Nizam-ı Ba'dü't-Teravîh ittihaz edip çadıra giderken bir takrib yanına sokularak, müşarün-ileyhi hançer ile şehit etmiştir".s.14.

SONUÇ

Nizâmü'l-Mülk suikastı hakkındaki rivayetleri incelediğimizde vezirin kim tarafından öldürtüldüğü, ölüm yeri ve tarihi hakkında netlik olmadığı görülmektedir. Ancak zikrettiğimiz rivayetlerde suikastçı ve kimliği hakkında bazı kaynaklarda isim olarak zikretmese de Hasan Sabbah'ın adamı Bâtînî (İsmailî, Mülhid) bir genç olan Ebu Tahir Errânî olduğu konusunda hemen hemen bütün kaynaklar hemfikirdir. Bazı rivayetlerde bulunmasa veya bıçak olarak zikredilse de suikast silahının hançer olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. Kaynaklarda olayın gerçekleştiği yer genel olarak Nihavend civarları olarak görülürken; öldürüldüğü bölge olarak bazı kaynaklarda Bağdat, Suhe mevki, Şahne mevki ya da Sahne mevki olarak geçmektedir. Birçok kaynaktaki anlatılanlar değerlendirildiğinde birkaç eserde Bağdat olarak geçen suikast yerinin hatalı olduğu aşikârdır. Suikastın düzenlendiği yer kaynakların çoğunda zikredilen Nihavend bölgesindeki Bisutun ve Kengaver yolunun ortasında bulunan Şahne mevkiidir. Suikastın tarihi hakkında kaynakların genelinde 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) geçerken, bazı kaynaklarda 12 Ramazan 485 (16 Ekim 1092), 9 Ramazan 485(13 Ekim 1092), 10 Ramazan 1092 gibi karışık tarihler geçmektedir. Gün olarak ise Perşembe, Pazartesi, Çarşamba, Cumartesi gibi farklı günler verilmektedir. Araştırma ve kaynak taraması sonucunda 10 Ramazan 485 Perşembe(16 Ekim 1092) tarihinin yoğun olarak geçtiği ve doğru olacağı kanaati hâsıl olmuştur. Rivayetlerin geneline bakıldığında suikastın iftar vaktinden sonra tahtı revanı üzerindeyken düzenlendiği şeklindedir.

Rivayetlerde suikastla ilgili ihtilaflardan biri de suikast emrini veren ve azmettiricileri hakkındadır. Veziri öldüren Hasan Sabbah'ın daisi bir Bâtînî iken, onu kimin azmettirdiği kesin olarak net değildir. Rivayetlerde Nizâmü'l-Mülk'ün, sultanın onayı, Tâcü'l-mülk Ebûl Ganâim'in tertip ve tedbiri, Terken Hatun'un da işareti ve Hasan Sabbah'ın emriyle öldürüldüğü şeklinde muhtelif bilgiler mevcuttur. Selçuklu devleti içerisinde oluşan güç unsurları içerisinde kaynaklardaki anlatılanlardan da anlaşıldığı üzere vezirin ölümünü en çok isteyen Hasan Sabbah ve Terken Hatun ile Tacü'l-Mülk ikilisidir. Nitekim vezirin yakınları ve adamları vezirin ölümünden Tacü'l-Mülk'ü sorumlu tutarak parçalamışlardır. Nizâmü'l-Mülk, Hasan Sabbah için siyasi ve dini hedeflerine ulaşmada yok edilmesi gereken en büyük tehdit iken, Terken Hatun ve Tacü'l-Mülk'ün hedef ve hayalleri önündeki en önemli engeldir. Bu açıdan Vezirin ölümüyle en büyük kazancı sağlayan Hasan Sabbah'ın suikast emrini verdiği;

birçok kaynakta zikredildiği gibi Tacü'l-Mülk'ün de azmettirici olarak Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden sorumlu olduğu görölmektedir.

KAYNAKÇA

- ATICI ARAYANCAN, Ayşe, "Hasan Sabbah ve Halefleri Tarafından Suikaste Uğrayan Devlet Adamları 1090-1257" *İCANAS Kongresi (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Ankara, 2007. s.333-345.
- BARTHOLD, V. W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Yayınları Ankara, 1999.
- BÜNDÂRÎ, Feth b. Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Ustre (Târîh-i Silsile-i Selçûkî)* Nşr: Muhammed Hüseyin Celîlî, Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1977.
- CÜVEYNÎ, Alâeddin Atâmelik, *Tarih-i Cihanguşa*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1998,
- EBU ŞAME, Şehâbüddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdîsî ed-Dımaşkî, *Kitâbü'r-Ravzatayn fi Ahbârî'd-Deoleteyn en-Nûriye ve's-Selahiye,I*, thk: İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1997.
- EBÜ'L-FEREC İbnü'l-İbrî Gregorius b. Erhun et-Tabib el-Malâfî, *Târîh-i Muhtasarü'd-Düvel*, tsh: el-Ab Antun Salihânî, el-Yesuâ, Dârü'r-Râid el-Lübânî, el-Hazmiye, Lübnan, 1983.
- EL-HÜSEYNÎ, Saduddin Ebu'l-Hasan Ali Bin Nasır İbn Ali El-Hüseyni, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- HAMEDANÎ, Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, çev: Abdulmuatta es-Seyyad, Camiatü Aynu's-Şems, Kahire, 1998.
- HÂNDMÎR, Giyâsüddin b. Hümâmiddin Muhammed, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, tsh: Said Nefsi, İkbâl Yayınları, Tahran, 1976.
- İBNÜ'L ADİM, *Buğyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, (Biyografilerle Selçuklular Tarihi), çev. Ali Sevim, Ankara, 1982.
- İBNÜ'L CEVZÎ, Ebu'l- Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük*, (thk: Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutûbu'l-İlmiyye), Beyrut, 1995.
- İBNÜ'L-ESİR Ebü'l-Hasan İzzüddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî el-Cezeri, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, tsh: Muhammed Yusuf Dukake, Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987,
- İSFEHÂNÎ, Ebu Abdillâh İmâdüddin Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-Katip, *Târîh-i Devlet-i Selçûk*, Şeriketü Tabu'l-Kutubü'l-Arabiye, Mısır, 1900.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh, *Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiyâ, ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ*, çev. Muhammed es-Sibbâi, Ahmed Abdulkadir Şahveli, ed-Dâru'l-Mısriyetü'l-Kitâb, 1988.
- NİŞABÜRÎ, Zahirüddin, *Selçûknâme (Zeyl-i Selçûknâme)*, thk. Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim, Kulâle-i Hâver, Çaphâne-i Tahran, 1954.
- NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- SEVİM, Ali, "Munkizi Muelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1992-1994, Ankara, 1994, S. 27, Cilt XVI, s.5-11.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, *Mirâtü'z-Zaman fi Tevârihi'l-Ayân*, XIX, (thk: Muhammed Enes, Kamil Muhammed, er-Risâletü'l-İlmiyye), Şam, 2013.

- SIBT-İ İBNÜ'L- CEVZİ, Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah el-Maruf, *Mirâtü'z-Zaman fî Tevârîhi'l-Ayân*, (thk: Muhammed Enes, Kamil Muhammed, er-Risâletü'l-İlmiyye), Şam, 2013.
- ŞEBÂNKARAYÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmau'l-Ensâb, II*, Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, 1984.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.
- ZEHEBÎ, İmam Şemsüddin Muhammed b. Ahmed Osman ez-Zehebî, *Siyerü 'Alâmü'n-Nübela*, 19, thk: Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984.

ALAIYE'DE MAARİF OTELİNİN İNŞASI VE TARİHİ SEYRİ (1912-1943)

BUILDING OF THE MAARIF HOTEL IN ALAIYE AND ITS HISTORICAL PROCESS (1912-1943)

Ali Rıza GÖNÜLLÜ*

Öz

Türk Milleti, İslam Dini'ni kabul ettikten sonra, eğitim sahasında değişik coğrafyalarda önemli kurumlar meydana getirmiştir. Bu konuda Büyük Selçuklu Devleti'nden, Osmanlı Devleti'ne kadar bütün Türk Devletleri önemli hizmetler yapmıştır. Türk coğrafyasında eğitim faaliyetlerinin yerine getirilmesinde devletin yanında, devlet ve ilim adamları ile hayırsever insanların katkısı da çok büyük olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ülkenin muhtelif köşelerinde olduğu gibi, Alaiye'de (Alanya) de eğitim hayatının gelişmesinde, hayırsever insanlar çok gayret göstermişlerdir. Böylece Alaiye halkı yardımlaşma yolu ile değişik eğitim kurumlarının inşa edilmesini sağlamıştır. Ayrıca hayırsever Alaiye halkı tarafından, Maarif Otel'i isminde bir eser inşa ettirilmiştir. Daha sonra bu eser maarif teşkilatına bağışlanarak, ilk önce otel olarak, daha sonrada hükümet konağı olarak kiraya verilmiş ve elde edilen gelir ile çok sayıda eğitim kurumunun yapılması gerçekleşmiştir Alaiye halkının yardımlaşma yolu ile yapmış olduğu bu eser, 1943 yılında yanmıştır.

•

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Dönemi, Cumhuriyet Dönemi, Maarif Hanı, Maarif Otel, Hükümet Konağı

•

Abstract

Turkish Nation has constituted important institutions in the field of education in the different geographies after accepting the Islamic Religion. In this respect, all the Turkish States, from the

* Dr. Alanya Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Antalya/Türkiye, argonullu@hotmail.com.

Great Seljuk State to the Ottoman State, provided important services. In the fulfilment of educational activities in the Turkish geography, the contributions of the state, state employees, scholars and philanthropists were also great. In the last years of the Ottoman Empire, as well as various corners of the country, philanthropic people made great efforts to develop the educational life in Alaiye too. Thus, the people of Alaiye managed to build different educational institutions with cooperation. In addition, the philanthropic people of Alaiye built a work called as the Maarif Hotel. Later on, this work was donated to the teaching staff, which was first given to rent as a hotel and then as a government house, and a large number of educational institutions were made with the income obtained. This work, which Alaiye people made through cooperation, was burnt down in 1943.

•

Keywords

Ottoman Period, Republican Period, Maarif Inn, Maarif Hotel, Government House

GİRİŞ

Türk Milleti, İslam Dini'ni kabul ettikten sonra, eğitim sahasında önemli kurumlar meydana getirmiştir. Bu kurumların hizmete girmesinde, değişik coğrafyalarda hüküm süren Türk Devletleri'nin önemli çalışmaları olmuştur. Bunun yanında, Türk devlet adamları, ilim adamları, varlıklı ve hayırsever insanlar bu sahada önemli katkıda bulunmuşlardır. Bunun örneklerini Büyük Selçuklu Devleti'nden¹ itibaren, Anadolu Selçuklu Devleti² ve Osmanlı Devleti³ hattında görmekteyiz.

Osmanlı Devleti'nde eğitimde modernleşme faaliyetlerinin başlamasından sonraki dönemde de eğitim kurumlarının inşa edilmesinde ve maarif teşkilatına bağışlanmasında halk katkısı önemli bir rol oynamıştır. Mesela; Sultan Mustafa Han'ın Evkaf-ı Musakkafatı'ndan⁴ olan ve İzmir'de bulunan Tunus Han ismiyle anılan yerde, adı geçen vakfın izi kalmamıştı. Aydın Valiliği'nin talebi üzerine, Evkaf-ı Münderise⁵ Talimatnamesi'ne uygun olarak Bâb-ı Âli tarafından, adı geçen mahal maarif teşkilatına bırakılmıştı. Bu arazinin üzerine mahalli halk tarafından 6 bin liradan fazla bir para sarf edilerek, büyük ve küçük 10 on adet mağaza inşa edilmişti. Bu mağazaların yıllık kira geliri ile İzmir'de birçok ibtidai mektep yapılmıştır (22 Mayıs 1894)⁶.

XX. Yüzyılın başında da maarif hizmetlerine katkı sağlamak üzere, Tarsus Sancağı'nın Mersin Kazası'nda bir maarif oteli inşa edilmiş ve bu tesisin resmi açılış töreni yapılarak hizmete girmişti. Bunun üzerine adı geçen otelin inşa ve ikmalinde hizmet ve gayretleri görülen Maarif Komisyonu Azası'ndan Liva Tahrirat Müdürü Namık ve eşraftan Galip beylerin Dördüncü Rütbeden Nişan-ı Âli-yi Osmanî, eşraftan Bekir Bey ile Tapu Katibi Mustafa Efendi'nin de Rütbe-yi Selâse ile taltif edilmeleri Maarif Nezareti tarafından 17 Kasım 1900 ve 27 Ağustos

¹ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, s.256

² Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı (Anadolu Selçuklularından Beylikler Dönemi Sonuna Kadar)*, Cilt:2, İstanbul 1973, s.80 vd.

³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1984, s.1; Cahit Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s.25 vd.

⁴ Musakkafat; Vakfın bina ve akardan ibaret olan iradı. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989, s.1343.

⁵ Evkaf-ı Münderise; Eseri kalmamış vakıflar demektir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1998, s.726

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat Belgeleri* (BOA. Y.MTV), nr.96/14

1901 tarihlerinde Dâhiliye Nezareti'nden talep edilmişti. Ancak bu talebe Dâhiliye Nezareti'nden bir cevap verilmemişti. Bunun üzerine aynı konu hakkında Maarif Nezareti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne 20 Mayıs 1902 tarihinde bir tezkere daha gönderilmiştir⁷. Dâhiliye Nezareti de Maarif Nezareti'nin adı geçen talebi ile ilgili olarak, 1 Temmuz 1902 tarihinde Sadaret Makamı'na bir tezkere göndererek, konu hakkında gerekli işlemin yapılmasını istemiştir⁸.

Yine aynı dönemde Kosova Vilayeti'nin Prizrin Sancağı'nın merkezinde beş adet ibtidai mektep bulunuyordu. Ayrıca bu mektepler birer muallim tarafından idare ediliyordu. Ancak adı geçen mekteplerin şehrin ihtiyacı nispetinde çoğaltılması lazımdı. Bunun yanında Prizrin şehrindeki muallim sayısının da buradaki mektepler için yeterli derecede olması gerekiyordu. Ancak bütün bu meselelerin çözülmesi için mahalli maarif idaresinin geliri müsait değildi. Bu nedenle, Prizrin Mutasarrıflığı ve Harbiye Hudut Müfettişliği tarafından, Prizrin'de mevcut olan ve mülkiyeti Maliye Hazinesi'ne ait olan 600 lira kıymetindeki Miri Han'ın Maarif İdaresi'nce tamir edilmek üzere, Prizrin Maarif Komisyon'u namına terk ve tahsis edilmesi istenmişti. Bu talep Sadaret tarafından uygun görülmüştür. Daha sonra, adı geçen hanun maarif teşkilatına bırakılması için bir padişah iradesi yayınlanmıştır (28 Nisan 1902)⁹. Ayrıca konu hakkında padişah iradesinin yayınlandığı, Sadaret tarafından Maliye ve Maarif Nezareti'ne de bildirilmiştir (7 Eylül 1902)¹⁰.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Mersin Kazası'nda olduğu gibi, Maarif Otelini inşa edilerek, maarif teşkilatına bağışlanmasına dair bir örnek de Alaiye'de (Alanya) görülmüştür. Burada Alaiye halkının katkısı ile yapılan ve şehir tarihinde önemli bir yeri olan Alaiye'de Maarif Otelini'nin inşası ve tarihi seyri üzerinde durulacaktır.

1.ALAIYE'DE MAARİF OTELİ'NİN İNŞASI VE TARİHİ SEYRİ

Alaiye halkı, eğitim kurumlarının tesis edilmesi için her dönem maddi ve manevi destekte bulunmuştur. Buna dair çok sayıda örnek mevcuttur. Mesela; 28 Ocak 1861 tarihinde eğitime açılan Alaiye Rüşdiye Mektebi, hayırsever Alaiye halkı tarafından yaptırılmıştır¹¹.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri* (BOA. DH.MKT.) nr.533/23, Lef.1

⁸ Aynı Belge. Lef.2

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi *İrade-i Hususiye* (BOA. İ.HUS), nr.96/66

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri* (BOA. BEO), nr.1916/143633

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Yazışmalarına Ait Belgeler* (BOA. A. MKT. MVL), nr.124/152

Yine daha sonraki yıllarda Alaiye'de iki tane ibtidai mektep, hayırsever halk tarafından inşa ettirilerek, maarife teslim edilmiştir (23 Nisan 1896)¹².

Bunun yanında hayırsever Alaiye halkı tarafından ihtiyacı olan mektep talebelerine ders araç ve gereçleri hediye olarak verilmiştir¹³. Alaiye halkının gayretleri ile yapılan ve maarif teşkilatına bağışlanan eserlerden birisi de Alaiye Maarif Oteli'dir. Bu otel Alaiye'nin Çarşı Mahallesi'nde bulunan Kuyularönü Camii karşısına Alaiye'nin hamiyet sahibi ahalisi tarafından yardımlaşma yolu ile 1912 yılında inşa ettirilmiş ve maarif teşkilatına bağışlanmıştır¹⁴. Bu otel belgelerde Maarif Hanı¹⁵ ve Maarif Oteli¹⁶ gibi isimlerle geçmektedir.

1.1.FİZİKİ YAPISI

Alaiye Maarif Oteli su basman üzerine üç katlı olarak inşa edilmiştir. Alt katta, ahşap hatıllı taş duvar, orta katta ahşap hatıllı tonoz taş duvar ve üst katta ahşap bağdadi duvar tekniği kullanılmıştır. Alt katın dış cephesinde ki taş duvarlar derzlenmiştir. Orta ve üst katların dış cephesi ise sıvanmıştır. Bu sıvanın kabası genelde saman, kireç, doğal kum ve su birlikte hazırlanarak yapılmaktadır. İnce sıvası ise kırıktı¹⁷ ve kireçten oluşmaktadır. Yapının doğu cephesinin ortasına gelen bölümde dışarıya doğru beş kenarlı bir cumba çıkması yapılmıştır. Bu cumbayı alttan ahşap eli böğründeler taşımaktadır. Cumbanın duvarları ahşap çatki sistemi ile yapılmıştır. Cumbanın dış cephesi ahşap kaplanmış, ayrıca cumbanın pencerelerinin alt bölümlerinde, çatısının saçaklarının altında ve cumba zeminindeki kuşaklarda pek çok dekopajlı ve oyma ahşap bezeme elemanları kullanılmıştır. Binanın ana girişi de orta katın güney yan cephesindedir. Alt kat girişi ise ön cepheye bakan dükkânların önündedir. İçeride yapının orta kısmında ve girişin devamında boylu boyunca bir "hayat" mekânı olmalıdır. Bu mekân her iki katta da bulunmalıdır. Bunlar ana dolaşım mekânıdır. İçeride ya hayatın sonunda ya da yanında üst kata çıkmayı sağlayan bir merdiven bulunabilir. Çatının üstü geleneksel yerli kiremitle örtülmüştür. Binanın yan tarafta girişin üzerinde bir adet çardak yer almaktadır. Binanın giriş

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri* (BOA. MF. MKT), nr.315/31.

¹³ BOA. MF. MKT.nr.1237/3.

¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri* (BOA. DH. MB. HPS.) nr.28/27; Ali Rıza Gönüllü, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Alanya (1908-1938)*, Ankara 2008, s.41

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Şurâ-yi Devlet Belgeleri* (BOA. ŞD), nr.1776/38, Lef.1

¹⁶BOA. DH. MB. HPS.nr. 28/27.

¹⁷ Kırıktı; Minder, yastık vb.ni doldurmak için kullanılan ve bazen de sıvanın içine katılan keten ve kendir lifidir. Bu konuda bakınız. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Akşam Sanat Okulu Matbaası Ankara 2005, s.1169

kısımının güneyinde çatıdan zemine kadar yağmur suyu tahliye borusu vardır¹⁸. Binanın orta ve üst katında on altı oda bulunmaktadır¹⁹. Ayrıca alt katta ilk yıllarda hayvanların barınması için ahır bulunuyordu²⁰. Ancak daha sonraki yıllarda ahır dükkân haline getirilmiştir²¹.

1.2.BİNANIN KULLANILMASI

1.2.1.Otel Olarak Kullanılması

Alaiye Maarif Oteli halk katkısı ile inşa edildikten sonra, maarif teşkilatına bağışlanmış, daha sonra geliri Alaiye Hususi İdaresi'ne ait olmak üzere, bu kurum tarafından kiraya verilmişti. Maarif Oteli, Girit muhacirlerinden olan ve Alaiye'de ikamet eden Hüseyin oğlu Hasan Ağa tarafından, ticaret yapmak maksadı ile 1913 yılından itibaren yıllık 7.500 kuruş kira bedeli ile 3 yıl müddetle kiralanmıştı. Ancak meydana gelen I. Dünya Harbi nedeni ile otel kullanılamamış ve binanın sahanları çürümüşü. Çünkü harp dolayısı ile ilan edilen seferberlik²² sonunda, Alaiye'ye deniz ve kara nakil vasıtaları gelmez olmuştu. Ayrıca Alaiye'nin Manavgat ve Düşenbe nahiyeleri, Manavgat Kazası ismini alarak, Alaiye'den ayrılmıştı²³. Bu nedenle Manavgat ve Düşenbe Nahiyeleri'nden Alaiye'ye gelen yolcularda gelmez olmuştu. Ayrıca aylık 400 kuruş miktarında bir gelir elde edilmesine sebep olan, büyük ve küçük baş hayvanların barınmalarından dolayı alınan ahır kiralaları da elde edilememişti. Çünkü adı geçen hayvanların hepsi askeri gayeler için devlet tarafından toplanmış ve sevk edilmişti. Bu nedenlerden dolayı, işletmeci tarafından otelden hiçbir şekilde maddi olarak istifade edilememişti. Bütün bu olumsuzluklar Hasan Ağa'nın sefil ve perişan bir hale düşmesine sebep olmuştu. Hatta Hasan Ağa, kira bedelini ödemek için evini dahi satmak zorunda kalmıştı. Bundan dolayı Hasan Ağa

¹⁸ Bu bilgiler Ek 1'deki resim üzerinde yapılan inceleme neticesinde Restorasyon Uzmanı Yük Mimar Emine Cimrin Koçak tarafından tespit edilmiştir. Ayrıca bu konuda bakınız; Mehmet Nuri Gönüllü, "Alanya Yaylalarında Geleneksel Meskenler ve Barnaklar", *Türk Akdeniz 2000-Belleten*, Antalya 2001, s.49-60

¹⁹BOA. DH. MB. HPS.nr. 28/27.

²⁰BOA. ŞD.nr. 1776/38, Lef.1

²¹ Bakınız Ek 1.

²² Osmanlı Devleti'nde I.Dünya Harbi nedeniyle 30 Temmuz 1914'te kısmi seferberlik, 2 Ağustos 1914'te de silahlı tarafsızlıkta kalmak üzere, umumi seferberlik ilan edilmişti. Bu konuda bakınız; Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, s. 26

²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclisi Vükela Mazbataları (BOA. MV), nr.235/5; Ali Rıza Gönüllü, *Cumhuriyet Döneminde Antalya (1923-1960)*, İstanbul 2010, s.33; Muhammet Güçlü, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya*, Antalya 1997, s.33 vd; Muhammet Güçlü, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Antalya'nın İdari ve Demografik Yapısı", *Adalya*, Sayı: 1, Antalya 1996, s.108; Muhammet Güçlü, "Müstakil Teke (Antalya) Sancağı'nın Kurulması ve İdari Düzenlemeye İlişkin Bir Belge", *Adalya*, Sayı: 2, Antalya 1997, s.290.

tarafından, Alanya Kaymakamlığı'na bir dilekçe verilmiş ve içinde bulunduğu maddi imkânsızlığa bir çare bulunması talep edilmiştir. Bu talep üzerine Alaiye Kaza İdare Meclisi tarafından mahallinde yapılan inceleme sonunda, Hasan Ağa'nın adı geçen otelden istifade etmediği tespit edilmiştir. Bunun için, adı geçen meclis tarafından seferberlik ilanı tarihinden itibaren, Hasan Ağa'nın kira bedelinin yarısının indirilmesi konusunda bir mazbata hazırlanmıştır. Bu mazbata, Alaiye Kaymakamlığı tarafından 30 Ağustos 1915 tarihinde Teke (Antalya) Mutasarrıflığı'na gönderilmiştir²⁴.

Teke Liva İdare Meclisi tarafından da Alaiye Kaza İdare Meclisi'nin almış olduğu adı geçen karar uygun görülmüş ve 1915 yılının Nisan ayının başından itibaren kira bedelinin yarısının alınmasının uygun olacağı, 18 Eylül 1915 tarihinde Alaiye Kaymakamlığı'na bildirilmiştir²⁵.

Bununla birlikte Teke Mutasarrıflığı 21 Eylül 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda şu hususlara dikkat çekmiştir:

“Hususi İdare'ye ait olan emlak ve akarın açık arttırma ve eksiltme yöntemi ile üç-beş yıl müddetle Liva İdare Meclisi tarafından ihalesi yapılmıştır. Ancak işletme sahipleri kira bedellerinin seferberlik zamanına ait kısmından, içinde bulunulan harp sebebi ile zarardan kurtulmaları için indirim yapılmasını talep etmişlerdir. Bu durum karşısında işletme sahiplerinin genel kaidelere uygun olarak mahkemeye mi, yoksa içinde bulunulan harp sebebi ile işletme sahiplerinin talebini dikkate alarak, keyfiyetin Liva İdare Meclisi'nde tetkik edilerek kira bedellerinin seferberlik zamanına ait olan kısmından indirim mi yapılmalıdır ?”²⁶.

Dâhiliye Nezareti de 13 Ekim 1915 tarihinde Teke Mutasarrıflığı'na gönderdiği cevabi yazıda şöyle demektedir: *“İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu'nun 144. Maddesinin 3. fıkrası gereğince Liva ve Vilayet İdare Meclisleri, Umumi Meclis kararlarına uygun olarak gerçekleştirilecek olan arttırma ve eksiltme şartları hakkında rey vermek ve bu konuda gerekli olan evrakı tanzim etmekle mükelleftir. Ancak adı geçen kanunda mücbir sebeplerden dolayı ihaleyi feshetmek ve bedel indirimi talebi ile başvuracak olan mültezim, müteahhit ve müstecirler hakkında, adı geçen idare meclisleri tarafından karar alınacağına dair bir kayıt olmadığı gibi, bu hususta tatbik edilecek başka özel bir kanun maddesi de bulunmamaktadır. Gerçekleştirilmesi istenen*

²⁴BOA. ŞD, nr.1776/38, Lef.1

²⁵ Aynı Belge. Lef.2.

²⁶ BOA. ŞD, nr.1776/38; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Vilayet-i Umur-u Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti Belgeleri (BOA. DH. UMVM.), nr.55/20. Lef.1

talep hakkında idare tarafından bir işlem yapılmasının doğru olmamasından dolayı, genel kaidelere uygun olarak talep sahiplerinin mahkemeye başvurmaları gerekmektedir"²⁷.

Teke Hususi Muhasebesi de Dâhiliye Nezareti'nin verdiği talimata uygun olarak, kira bedelinin indirilmesi kararını kabul etmemiş ve genel kaidelere uygun olarak, Maarif Oteli işletmecisi Hasan Ağa'nın mahkemeye başvurmasını istemiştir. Bunun üzerine Hasan Ağa tarafından 10 Kasım 1915 tarihinde konu hakkında Şurâ-yi Devlet Başkanlığı'na gönderilmek üzere Alaiye Kaymakamlığı'na bir dilekçe verilmiş ve bu dilekçede; Alaiye ve Teke İdare Meclisleri tarafından verilen kira bedeli indirimi kararının, Şurâ-yi Devletçe kabul edilmesi istenmiştir. Adı geçen dilekçe Alaiye Kaymakamlığı tarafından aynı tarihte, Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Dâhiliye Nezareti de 24 Kasım 1915 tarihinde Hasan Ağa'nın dilekçesini, Şurâ-yi Devlet'e havale etmiştir²⁸.

Ancak daha önce Dâhiliye Nezareti'nin talebi üzerine Şurâ-yi Devlet tarafından önemli bir karar alınmıştı. Şöyle ki, Bazı vilayetler tarafından; seferberlik dolayısı ile Duhuliye²⁹, İhtisap³⁰ ve Kantar³¹ resimlerinin sekteye uğradığı iddiasında bulunan ve bu nedenle ihalenin feshedilmesini talep eden mültezimlerin seferberlik zamanına kadar olan borçlarının alınarak, o tarihten sonra belediyelerce idare edilmek üzere mukavelelerinin feshedilmesi konusunda Dâhiliye Nezareti'nden görüş sorulmuştu. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Aşar Nizamnamesi'nin³² 55. Maddesi gereğince işlem yapılmasının uygun olacağı görüşünde olmasına rağmen, belediyeye ait vergilerin ne gibi şartlarda feshedileceğine dair belediye kanun ve nizamnamelerinde bir açıklık olmadığı tespitini yapmıştır. Dâhiliye Nezareti bu gerekçe ile konunun Şurâ-yi Devlet tarafından tetkik edilerek, bir karara bağlamasını istemiş ve bunun için adı geçen kuruma başvurmuştu. Şurâ-yi Devlet Maliye ve Nafia Dairesi tarafından, Dâhiliye Nezareti'nin başvurusu hakkında şu cevap verilmişti:

"Zikredilen konunun Aşar Nizamnamesi'ne tatbik edilmesi uygun görülmemektedir. Harp dolayısı ile Kantar, Duhuliye ve İhtisap gibi belediyeye ait vergilerin

²⁷ BOA. ŞD.nr.1776/38.Lef.2; BOA. DH. UMVM.nr.55/20, Lef.2

²⁸ BOA. ŞD.nr.1776/38, Lef.3-7

²⁹ Duhuliye Resmî; Şehir ve kasabalara ticaret kastıyla getirilen eşyadan alınan vergidir. Bu konuda bakınız; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, s.1/480

³⁰ İhtisap Resmî; Alışveriş işlerine bakılmasından dolayı alınan vergidir. Bu konuda bakınız; M. Z. Pakalın, age, 2/43

³¹ Kantar Resmî; Gümrüklere gelip tartılan mallardan alınan vergidir. Bu konuda bakınız; M. Z. Pakalın, age, 2/161

³² Bu konuda bakınız; *Aşar Nizamnamesi*, Dersaadet 1321, s.21

toplanmasında, sekte meydana geleceği iddiası ile ihalenin feshedilmesi talebinde bulunan mültezimler için uygulanacak bir kanun hükmü bulunmamaktadır. Mevcut durumun halledilmesi için genel kanun ve hükümlere, yani Mecelle Kaidelerine bakılması gerekmektedir. Böylece mültezimlerin Nizamiye Mahkemeleri'ne başvurmaları gerekmektedir"³³.

Bu arada Şurâ-yi Devlet tarafından, Alaiye Maarif Hanı kiracısı Hasan Ağa'nın dilekçesinde bahsettiği konu hakkında Dâhiliye Nezareti'nden bilgi istenmişti. Bu konu hakkında Dâhiliye Nezareti 9 Aralık 1915 tarihinde Şurâ-yi Devlet'e şu bilgiyi vermiştir: "Yukarıda zikredilen Şurâ-yi Devlet Maliye ve Nafia Dairesi kararı gereğince, bu hususta idare tarafından işlem yapılması uygun olmamaktadır. İdare Meclisleri tarafından verilen kira bedelinin yarısının alınması kararının kabul edilemeyeceği ve genel hükümlere uygun olarak Hasan Ağa'nın Nizamiye Mahkemeleri'ne başvurusu gerekmektedir"³⁴.

Şurâ-yi Devlet Maliye ve Nafia Dairesi'nde Hasan Ağa'nın dilekçesi ve Dâhiliye Nezareti'nin cevabi yazısı görüşülmüştür. Burada yapılan görüşme sonunda, Şurâ-yi Devlet Maliye ve Nafia Dairesi, İdare Meclisleri tarafından verilen kira bedelinin yarısının alınması kararının kabul edilmeyeceğine ve genel hükümlere uygun olarak Hasan Ağa'nın Nizamiye Mahkemesi'ne müracaat etmesi gerektiğine karar vermiştir. Daha sonra da Şurâ-yi Devlet Maliye ve Nafia Dairesi tarafından, görüşmede alınan karar doğrultusunda bir mazbata hazırlanmıştır (3 Ocak 1916)³⁵.

Şurâ-yi Devlet Maliye ve Nafia Dairesi'nin hazırlamış olduğu mazbata 12 Ocak 1916 tarihinde, Sadaret'e gönderilmiştir. Sadaret de bu mazbatayı mahalline tebliğ edilmek üzere 17 Ocak 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne havale etmiştir³⁶. Dâhiliye Nezareti tarafından Şurâ-yi Devlet Maliye ve Nafia Dairesi tarafından alınmış olan karar, 20 Ocak 1916 tarihinde gerekli işlemin yapılması talebi ile Teke Mutasarrıflığı'na gönderilmiştir³⁷.

1.2.2.Hükümet Konağı Olarak Kullanılması

Alaiye Maarif Oteli 1913 yılından itibaren Dâhiliye Nezareti tarafından Alaiye Hükümet konağı olarak kiralanması düşünülmüştü. Bu konu ile yakından ilgili olarak mahalli yönetim ile merkezi yönetim arasında bazı yazışmalar

³³ BOA. DH. UMVM.nr.55/20. Lef. 3

³⁴ Aynı Belge. Lef. 4

³⁵ BOA. ŞD.nr.1776/38, Lef.8-10.

³⁶ Aynı Belge.

³⁷ BOA. DH. UMVM.nr.55/20. Lef.5

olmuştur. Ancak bu tarihte Dâhiliye Nezareti tarafından Maarif Otelî'nin hükümet konağı olarak kiralanması talebi gerçekleşmemiştir³⁸.

Bununla birlikte Alaiye'de yeni bir hükümet konağı arayışı daha sonraki yıllarda da devam etmişti. Çünkü Alaiye Hükümet Konağı ikamet edilecek bir halde olmadığı gibi, tamiri içinde malzeme tedarik etmek güçtü. Ayrıca hükümet daireleri ücretli olarak müteferrik mahallerde ikamet ediyordu. Bu durumda bu dairelerde görülen işlerin gerçekleşmesine sekte vuruyordu. Bu işlerin yapılmasında gereken hız ve güvenlik de temin edilememekteydi. Ancak işlemlerin istenilen ölçüde cereyan etmesi için, hükümet dairelerinin bir arada toplanması gerekiyordu. Bu sebeplerden dolayı Alaiye Kaymakamlığı muhtelif mekânlarda bulunan hükümet dairelerinin, Maarif Otelî'ne nakledilmesinin uygun olacağını Teke Mutasarrıflığı'na bildirmişti. Teke Mutasarrıflığı da Alaiye Kaymakamlığı'nın bu talebini uygun görmüştür. Bunun üzerine Maarif Otelî'nde üç oda dâhiliye daireleri tarafından kullanılmaya başlanmıştır³⁹.

Dâhiliye Nezareti tarafından Maarif Otelî'nde kiralanın bu üç odanın kira bedeli hakkında da elimizde bazı bilgiler bulunmaktadır. Şöyle ki; Alaiye Kaymakamlığı bu üç odanın yıllık kira bedelinin 400 kuruş olduğunu Teke Mutasarrıflığı'na bildirmiştir. Buna rağmen Teke Mutasarrıflığı 19 Aralık 1919 tarihinde üç odanın bir yıllık kira bedeli olan 1.200 kuruşluk havalenamenin gönderilmesini Dâhiliye Nezareti'nden istemiştir⁴⁰. Alaiye Kazası hükümet konağı dâhiliye daireleri kira bedeli olarak yıllık 1.971 kuruş tahsisat bulunduğu tespitinde bulunan Dâhiliye Nezareti, yeniden kiralanın binanın yıllık kira bedelinin 400 kuruş olduğu, bu sebeple geri kalan 1.571 kuruşun tertibine iade edilmesini Teke Mutasarrıflığı'ndan talep etmiştir (8 Şubat 1919).

Alaiye Maarif Otelî'nin, Cumhuriyet ilk yıllarında şehrin hükümet konağı olarak kullanılmasına devam edilmiştir. Ancak bu dönemde Maarif Otelî'nin alt katında bulunan ahır kaldırılarak, buraya muhtelif dükkânlar yapılmıştır. Bu dükkânlar da bazı esnaflar tarafından kiralanarak kullanılmıştır. Bu dükkânlar arasında Hasan Eşit (Ali Çırağın Hasan) ve Şükrü Kalgıdım'ın Terzi dükkânları, Mustafa Can ve Sait Gökçe'nin Berber dükkânları bulunuyordu. Bunun yanında hükümet konağının alt katında Türk Hava Kurumu Bürosu ile Hükümetin Tahsilât Bürosu da mevcuttu⁴¹. Ayrıca Alaiye Hükümet Konağı'nın sağ tarafında

³⁸ BOA. DH. MB. HPS, nr 28/27.

³⁹ BOA. DH. MB. HPS.nr.31/63

⁴⁰ BOA. DH. MB. HPS.nr.31/63

⁴¹ Kaynak kişi; Asım Can, Alanya 1936 Doğumlu, Tuhafiyeci.

Halkevi, sol tarafında da Belediye binası yer alıyordu⁴². Ayrıca milli bayramlar da Alaiye Hükümet Konağı'nın önünde kutlanıyordu⁴³. Cumhuriyetin ilk yıllarında Alaiye'nin merkezinde bulunan bir okul ve köylerinde bulunan dört okul, hükümet konağı olarak kullanılan bu otel ile on dokuz dükkânın kira gelirinden elde edilen para ile yapılmıştır⁴⁴.

Ancak Alaiye Hükümet Konağı olarak kullanılan Maarif Oteli, 1943 yılının Haziran ayında bilinmeyen nedenlerden çıkan bir yangın sonucunda yanmıştır⁴⁵. Alaiye Hükümet Konağı yandıktan sonra yerine Alanya Devlet Hastanesi inşa edilmiştir. Bugün burada Alanya İlçe Sağlık Müdürlüğü bulunmaktadır⁴⁶.

SONUÇ

Alaiye halkı tarafından yardımlaşma yolu ile 1912'de Maarif Oteli isminde bir tesis meydana getirilmiştir. Adı geçen otel, başlangıçta konaklama amaçlı olarak kullanılmıştır. Ancak burasını kiralayan işletme sahibi, içinde bulunulan harp şartlarından dolayı, para kazanamamıştır. Çünkü ilan edilen seferberlik nedeniyle deniz ve kara ulaşımı kontrol altına alınmıştır. Bu nedenle Alaiye'ye deniz ve karayolu ile yolcu gelmemiştir. Bunun yanında 1914 yılında Manavgat Kazası'nın kurulması da Alaiye'ye bu bölgeden gelen yolcu akışını durdurmuştur. Ayrıca otel işletmecisi, otelin altında bulunan ahırdan elde ettiği hayvan kira gelirlerinden mahrum kalmıştır.

Bunun yanında içinde bulunulan harp hali, otel işletmecisi başta olmak üzere, çeşitli işletme sahibinin önemli maddi kayıplara uğramasına sebep olmuştur. Bu durumda mahalli idarenin kira gelirlerinin de önemli bir düşüş yaşanmasını ortaya çıkarmıştır. Yani hem devlet hem vatandaş ülkenin harp halinde bulunmasından dolayı ekonomik olarak zarar görmüştür.

Yine ilk önce konaklama gayesi ile kullanılan Alaiye Maarif Oteli, daha sonraki yıllarda Alaiye Hükümet Konağı olarak kullanılmaya başlanmış ve Cumhuriyetin ilk yıllarında da bu özelliğini muhafaza etmiştir. Ancak bu binanın 1943 yılında yanarak ortadan kalkması, Alaiye'nin şehir kültürü için önemli bir kayıp olmuştur. Böylece hayırsever Alaiye halkının meydana getirdiği bir eser, zaman içinde şehrin otel ve hükümet konağı ihtiyacını karşılamıştır. Ayrıca buradan ve mahalli idareye ait muhtelif dükkânlardan elde edilen kira gelirleri, Alaiye'nin eğitim hizmetlerinde kullanılmıştır.

⁴² Kaynak kişi; Asım Can, Alanya 1936 Doğumlu, Tuhafiyeci.

⁴³ Kaynak kişi; Hüseyin Hacıyevazoğlu, Alanya 1924 Doğumlu, Emekli Memur.

⁴⁴ İzzet Azakoğlu, *Alanya*, İstanbul 1939, s.21; A. R. Gönüllü, age, s.122.

⁴⁵ Ali Nazım Köseoğlu, *Alanya'da Yaşamı Boyu Duyduklarım Gördüklerim ve Yaşadığım Anılar*, İstanbul 1992, s.22

⁴⁶ Kaynak kişi; Hüseyin Hacıyevazoğlu, Alanya 1924 Doğumlu, Emekli Memur.

KAYNAKÇA

1.ARŞİV BELGELERİ

1.1.Osmanlı Arşivi

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.MVL)

Dosya Numarası; 124 Gömlek Numarası;152

Bab-ı Âli Evrak Odası Belgeleri (BEO)

Dosya Numarası; 1916 Gömlek Numarası;143633.

İrade-i Hususiye Belgeleri (İ.HUS)

Dosya Numarası; 96 Gömlek Numarası; 66.

Meclisi Vükela Mazbataları (MV)

Dosya Numarası;235 gömlek Numarası: 5

Şurâ-yi Devlet Belgeleri (ŞD).

Dosya Numarası; 1776 Gömlek Numarası: 38

Yıldız Sarayı Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

Dosya Numarası; 96 Gömlek Numarası;14.

Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri (BOA. DH. MB. HPS.)

Dosya Numarası; 28 Gömlek Numarası 27, Dosya Numarası; 31 Gömlek Numarası; 63

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri (DH.MKT)

Dosya Numarası; 533 Gömlek Numarası; 33.

Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri (DH. UMVM)

Dosya Numarası;55 Gömlek Numarası; 20

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri (MF. MKT)

Dosya Numarası; 315 Gömlek Numarası; 31, Dosya Numarası;1237 Gömlek Numarası;3

2.KİTAPLAR

Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, (*Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*), Cilt:2, Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1973, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.

Aşar Nizamnamesi, Dersaadet 1321

Azakoğlu, İzzet, Alanya, İstanbul 1939.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1994, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Baltacı, Cahit, XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İrfan Matbaası İstanbul 1976.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1998, Aydın Kitabevi Yayınları.

Gönüllü, Ali Rıza, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Alanya (1908-1938)*, Ankara 2008, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Gönüllü, Ali Rıza, *Cumhuriyet Döneminde Antalya (1923-1960)*, İstanbul 2010, Tarihçi Kitabevi Yayınları.

Gönüllü, Mehmet Nuri, "Alanya Yaylalarında Geleneksel Meskenler ve Barınaklar", **Türk Akdeniz 2000-Bellekten**, Antalya 2001, T.C. Antalya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayını Sayfa: 49-60.

- Güçlü, Muhammet, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya*, Antalya 1997, Antalya Ticaret ve Sanayi Odası Kültür Yayınları.
- Güçlü, Muhammet, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Antalya'nın İdari ve Demografik Yapısı", *Adalya*, Sayı: 1, Antalya 1996, Sayfa:105-109.
- Güçlü, Muhammet, "Müstakil Teke (Antalya) Sancağı'nın Kurulması ve İdari Düzenlemeye İlişkin Bir Belge", *Adalya*, Sayı: 2, Antalya 1997, Sayfa:289-319.
- Köseoğlu, Ali Nazım, *Alanya'da Yaşam Boyu Duyduklarım gördüklerim ve Yaşadığım Anılar*, İstanbul 1992.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt:1-2, Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1971, Devlet Kitapları.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, Enderun Kitabevi İstanbul 1989.
- Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu İstanbul 1969.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Akşam Sanat Okulu Matbaası Ankara 2005, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1984, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ek 1: Alanya Maarif Oteli⁴⁷

⁴⁷ Bu resim Araştırmacı Yazar Haşim Yetkin'in arşivinden alınmıştır.

AKSARAY'DA FAZLA TANINMAYAN ANADOLU SELÇUKLU TÜRBELERİ*

OBSCURE TOMBS OF ANATOLIAN SELJUKS IN AKSARAY

Zekai ERDAL**

Öz

Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan tarafından baştanbaşa yeniden inşa edilen Aksaray, askeri bir üs olmanın yanı sıra; ana ticaret yollarının kavşağında olması nedeniyle de hızla büyümüştü. Selçuklu dönemindeki parlak günler Köseadağ Savaşı sonrasında sönmeye başlamış, Beylikler devrindeki kargaşa ortamı nedeniyle de bu çöküş devam etmiştir. Son darbe ise Osmanlı'nın yeni başkenti Kostantinopolis'in Türkleşip İslamlaşması için Aksaray'dan yeni başkente yapılan sürgünler olmuştur.

Bu dönemde inşa edilen birçok türbe istila, yağma, taşkın gibi olumsuzluklar nedeniyle yıkılmış, ayakta kalanların çoğunluğu da, çağdaşlaşmanın gereği olan yeni binaların inşaatına taş ocağı olmaları nedeniyle ortadan kaldırılmıştır. Tüm bu kötü durumlara rağmen bu döneme ait olup da günümüze ulaşabilen ya da yıkılmadan önce tespit edilebilen 4 adet türbe çalışma kapsamına alınmıştır. Bunlardan bir tanesi günümüzde mevcut değildir. Şehir merkezindeki iki türbenin sadece cenazelik kısmı mevcuttur. Topakkaya Beldesi'ndeki türbe ise kısmen aslına uygun olmasa da tamir edilmek suretiyle günümüze ulaşabilmiştir.

Anonim Türbe haricindeki yapılar bilim dünyasında çok fazla bilinen türbeler değildir. Bu makale ile Aksaray'daki fazla bilinmeyen Anadolu Selçuklu Türbeleri tanıtılmaya çalışılacaktır.

•

* Bu çalışma Zekai Erdal'ın Doktora tezinin "Türbeler" adlı bölümden alınmıştır.Bkz.: Zekai Erdal, Aksaray'daki Türk Devri Mimarisi, (Yüzüncü Yıl Üniv., Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2014.

** Dr. Öğr. Üyesi., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Mardin/ Türkiye, zekaierdal@yahoo.com.

Anahtar Kelimeler

Aksaray, Anadolu Selçuklu, Topakkaya Beldesi, Anonim Türbe, Çaput Baba Türbesi, Saliha Hatun Türbesi, Hasas Baba Türbesi

•

Abstract

The city, which was rebuilt entirely by Qilich Arslan II, the Sultan of Anatolian Seljuks, had rapidly thrived since it was a military base and also located at the intersection of main trade routes. The golden era of Aksaray during the Seljuks period began to fade following the Köseadağ War; the chaotic environment in the Beyliks (small Turkish emirates) period and displacement of certain people in order to Turkize and Islamize the new capital city of Ottomans led the city of Aksaray to collapse.

Numerous tombs built in that period were destroyed because of some problems such as invasion, plunder, riot; the remaining ones were demolished for the sake of nothing. Four tombs belonging to that period, which are still extant despite all these negative circumstances or were detected before its demolition, have been included in the scope of the study. One of those does not exist today. The sites of cemetery subsist only in two tombs at the city center. The tomb in the town of Topakkaya has managed to remain standing by virtue of restoration, partially loyal to its original state though.

The buildings, except the Anonymous Tomb, are not known very well in the academic circles. This article aims to present the obscure tombs of Anatolian Seljuks in Aksaray.

•

Keywords

Aksaray, Anatolian Seljukides, Town of Topakkaya, Anonymous Tomb, Tomb of Saliha Khatun, Tomb of Çaput Baba, Tomb of Hasas Baba.

GİRİŞ

Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan tarafından kurulan şehir, inşa edilen birçok yapı ile bayındır bir kente dönüştürülmüştür. Anadolu Selçuklularının önemli şehirlerinden birisi olan Aksaray, başkent Konya'ya da yakın olması nedeniyle hanedan üyelerinin ikamet ettiği bir yerdir aynı zamanda. Bu dönemde şehirde cami, mescit, han, hamam, köprü, saray/köşk, zaviye türbe gibi bir çok bina tesis edilmiştir.

Aksaray konumu nedeniyle sürekli iskan ve imar görmüş olmasına karşın yağma, istila ve yıkıma da maruz kalmış bir şehirdir. Bu nedenle de şehirde belli bir döneme ait eser çeşitliliği yoktur. Koruma altında olmayan, yada gözden uzakta olan mevcut eserler de arsasının değerlendirilmesi, evsizlere barınak olması ve define avcıları tarafından yerle bir edilerek tarih sahnesinden kaldırılmaya çalışılmaktadır.

Bu dönemden günümüze ulaşan eserlerden bazıları da türbelerdir. İl merkezinde Anadolu Selçuklu devrine ait olup tüm müstemilatı ile ayakta kalan bir türbe yoktur. Sadece cenazelik katı olan iki türbe binalar arasında varlığını korumaya çalışmaktadır. Sağlam olan örnekleri ise sadece fotoğraflarda görülmektedir.

Köylerdeki türbeler ise il merkezine nazaran iyi durumdadır. İnşa edildiği dönemin özelliklerini yansıtan ve genelde sağlam olan türbelerden, sadece bir tanesinin kime ait olduğu tespit edilebilmiştir. Çaput Baba, Hasas Baba gibi isimlerden de anlaşılacağı üzere diğerleri ise halk tarafından isimlendirilmiştir.

Aksaray'daki türbeler hakkında kaleme alınan makaleler ve kitaplar Selime Sultan, Bekar Sultan ve Kılıç Arslan Türbesi hakkında detaylı bilgiler vermesine karşın diğer yapılar hakkında bilgi vermemektedir.

Bu çalışma ile hakkında çok fazla bilgi olmayan diğer türbeler tanıtılmaya çalışılmıştır.

1. ANONİM TÜRBE

Aksaray merkez Ervah Mezarlığı'nın kuzeyinde Kalınlar yolu üzerinde yer almaktaydı.

Ervah Tepe Türbesi olarak da bilinmektedir. Günümüzde mevcut olmayan yapının kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığını gösteren bir kitabesi bulunmamaktadır. Halil Edhem, türbeyi Niksar Kırkkızlar ve Sivas I. Keykavus

Türbeleriyle mukayese ederek XIII. yy'ın ilk çeyreğine vermektedir¹. G. Öney, XIII. yy başlarına tarihlendirmektedir². T. Cantay, XIII. yy'ın son çeyreğine ait olduğunu belirtmektedir³. Konyalı ise Aksaraylılardan aldığı bilgiye göre türbenin Taceddin Mu'tez adına yapılmış olduğunu söylemektedir⁴.

Orhan Cezmi Tuncer ise Konyalı'nın fikrine katılmamaktadır. Tuncer yapıyı XII. yy son çeyreği-XIII. yy'ın ilk çeyreği arasına tarihlendirmektedir. Zira yapının Aksaray'daki erken dönem eserleri olan Bekar Sultan ve Selime Sultan Türbeleri yakın benzerlik içinde olması; Büyük Selçuklu türbelerinde görülen mukarnas çerçevesi giriş bölümünün Anadolu'daki yansıması olması nedeniyle Konyalının söylemlerini reddetmektedir⁵.

Bekar Sultan Türbesi ile yakın benzerlik içinde olması nedeniyle türbe XII. sonu XIII. yy başlarında yapılmış olmalıdır.

1929 yılında Aksaray Belediye Başkanı Hadi Arıbaş tarafından gereksiz bir sebep nedeniyle yıktırılmıştır⁶. Günümüzde mevcut değildir.

Yapı hakkındaki bilgileri Halil Edhem gibi türbeyi inceleyen araştırmacılar ve bir kaç adet eski resimleri vermektedir. Meyilli bir arazi üzerindedir Sekizgen planlı ve dıştan piramidal külahlıdır. İki katlıdır. Taş malzemeden inşa edilmiş düzensiz bir kaide üzerinde tuğla ile inşa edilmiş gövde ve külah yükselmektedir. Konumu göz önüne alındığında giriş kapısı batıda olması gerekmektedir. Giriş kapısı kavsara seviyesine kadar yıkılmış olup dört sıra mukarnaslıdır. Kapı dıştan ters "U" biçimindeki bir bordürle kuşatılmıştır. Gerek bordür gerekse kavsara köşelikleri süslemelidir. Kapının üst kısmında çini⁷süslemeli yatay dikkörtgen bir pano vardır. Taç kapının olduğu cephe kademelenme yapan ve fazla derin olmayan dikkörtgen bir niş içine alınmıştır (Fot.: 1).

Diğer cephelerde aynı düzenleme söz konusudur. Kademelenme yapan fazla derin olmayan dikkörtgen bir niş içindeki sivri kemerli sağır nişler

¹ O. Ank, "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anadolu (Anatolia)*, 11, Ankara, 1967, s.68.

² Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara, 1992, s.72.

³ T. Cantay, "Niksar Kırk Kızlar Türbesi", *Sanat Tarihi Yıllığı IX.-X.*, İstanbul, 1981, s.92.

⁴ Konyalı, türbenin enkazı arasındaki kırık mermer bir kitabede "معتاجا الدولة والدين... خاتون..." "... Hatun Taceddevle ve'd-din mu't..."", ibaresinin okunduğunu ve bu kişinin de Anadolu'nun Moğol işgali döneminde Aksaray'da 1244-70 yılları arasında Aksaray'da valilik yapan Taceddin Mu'tez'e ait olabileceğini Aksaraylılara dayanarak yazmaktadır. Bkz.: İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, II, İstanbul, 1974, s.1414; İ.K.K.A., Dosya no: 2617. (Resim: 1357)

⁵ O. Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri*, 2, Ankara, 1991, s.15-16.

⁶ Konyalı, *a.g.e.*, s.1413.

⁷ Cantay, *a.g.m.*, s.92.

görülmektedir. Sağır nişlerin içinde sırsız tuğlalar arasında, çiniden yatay ve dikey baklava motifleri dikkati çekmektedir.

Cephelerin en üstünde çiniden kufi hatlı bir yazı kuşağı dolanmaktadır. Kuşağında üstünde iki sıra mukarnaslı bir kornişle piramidal külaha geçilmektedir.

Alt katın girişinin hangi yönde olduğu belli değildir. Ancak Bekir Deniz, Ervah Mezarlığında Kalınlar Mahallesi'ne giden yolun üst tarafında ve kanalın alt yanında şeklinde tarif ettiği yer Anonim türbenin yerine uygun düşmektedir. Deniz'in bahsettiği türbe kalıntısı Anonim türbenin cenazelik katı olabilir. Deniz, taş malzemeden inşa edilen kalıntının düzgün olmayan dörtgen planlı ve üzerinin de ortası yıldız formunda bir çapraz tonoz ile örtülü olduğunu yazmaktadır⁸ (Fot.: 1).

O. Arık kriptadaki mumyalı cesetlerin İbrahim Bey Camisi(Ulu Cami)'ne taşındığını yazmaktadır⁹.

Türbenin iç mekânı hakkında bilgi mevcut değildir¹⁰.

2. SALİHA HATUN TÜRBEŞİ

Aksaray-Ankara karayolu güzergâhında ve Aksaray'ın hemen çıkışındaki Topakkaya Kasabası mezarlığında bulunmaktadır.

Halk arasında Hamza Ali Baba Türbesi olarak anılmaktadır. Sandukanın baş ve ayak kısmındaki kitabeye göre 692 / 1293¹¹ yılı Zilkade ayında ölen Saliha Hatun için muhtemelen ölümünden sonra yapılmıştır. 1957-58 yılında Medeni Berk tarafından tamir ettirilmiştir¹².1988 yılında bir tamir daha görmüştür. Sağlam halde olup ziyarete açıktır.

Türbe üzerinde kim tarafından ve ne zaman inşa edildiğini gösteren herhangi bir kitabe mevcut değildir. Ancak iç mekândaki sanduka üzerindeki kitabe celi sülüs hatla Arapça olarak yazılmıştır. Sandukanın ayak tarafında şunlar yazılıdır: (Fot.: 5-6-8).

- 1- İntikale min darü'l-fena
- 2- İla darü'l-beka
- 3- el-merhume

- Metni*
- ١- انتقلت من دارلفناء
 - ٢- الى دارالبقا
 - ٣- المرحومة

⁸ Bekir Deniz, *Aksaray ve Çevresindeki Türk Devri Yapıları Rehberi*, (Ankara Üniv., D.T.C.F., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1976, s.93.

⁹ Arık, a.g.m., s.68.

¹⁰ Erdal, a.g.t., 274-275.

¹¹ Bekir Deniz 1273 şeklinde bir tarih vermiştir. Bkz.:a.g.t, s.82.

¹² Deniz, a.g.e., s.82.

Anlamı:

Fena evinden beka evine göçen merhume

Baş tarafında ise: *Metni*

1- Saliha Hatun

۱- صالح خاتون

2- Zilka'de sene isnin ve tis'in ve sittemie ۲- ذى القعدة سنة اثنين وتسعين و ستمائة

Anlamı:

Saliha Hatun, zilkade sene 692 okunmaktadır.

Sandukanın yan kısımlarında ise (Al-i İmran Suresi,18, ayet ile 19. Ayetin bir kısmı yazılıdır (Fot.: 6).

شهد الله انه لا اله الا هو والملئكة واولوا العلم قائما بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم
ان الدين عند الله الاسلام

Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler. Ondan başka ilah yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. Şüphesiz Allah katında din İslam'dır¹³.

Baş taşının -üst kısmı kırık olup bugün mevcut değildir- her iki yüzde celî sülüs hatla Bakara Suresi, 255-Ayet, (Ayat-el Kürsi) yazılmıştır (Fot.: 5-8).

اللهم لا اله الا هو الحي القيوم لا تأخذه سنة ولا نوم له ما في السموات وما في الارض منذ الذي يشفع عنده الا بانتهبهم ما بين ايديهم وما خلفهم ولا يحيطون بشيء من علمه الا بما شاء وسع كرسيه السموات والارض ولا يوده حفظهما وهو العلي العظيم

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayandır. Diridir, kayyumdur. Onu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey onundur. İzni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindeki ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar onun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. Onun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır. (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir.) Gökleri ve yeri koruyup gözetmek ona güç gelmez. O, yücedir, büyüktür. Azim olan Allah doğruyu söyler”¹⁴

Sonrada köylüler tarafından düzenlenen kabrin baş tarafına ak mermerden konulan şahide de Türkçe olarak Latin alfabesiyle “Evliya Hamza Baba Kabri” yazılıdır.

Türbe köyün üstünde bir yamaç üzerinde kurulmuş olan mezarlığın ortasında olup oldukça sade bir örnektir (Fot.: 2-3-4).

Tamirat nedeniyle orijinalliğinde bozulmalar olan yapının bugünkü planı, içten ve dıştan düzgün olmayan sekizgen bir düzenlemeye sahiptir. (ölçüleri

¹³ <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#3:19> (15.04.2017)

¹⁴ <http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#2:256> (15.04.2017)

dıştan 2.40 ile 2.70 m; içten ise 1.75 ile 1.90 m arasında değişmektedir.) Üstü, içten düz ahşap tavan dıştan ise kiremit kaplı piramidal ahşap bir külahla örtülüdür.¹⁵ Türbe, yıkık durumda iken sonradan adi taşlarla onarılarak ortasına ahşap bir sütun dikilmiş düz dam şekline getirilmiştir¹⁶ (Çizim:1; Fot.: 2-3-4).

Güney cephede oldukça küçük tutulmuş ve dıştan ayak seviyesinde bir mazgal pencere iç mekânı aydınlatır. Bugün, yapıya batı cephesine açılan düz atkılı ahşap kanatlı bir kapıyla girilmektedir (Çizim:1).

Toprak seviyesinden 0.30 m aşağıda olan iç mekâna bir basamakla inilir. Tamamen beton sıvalı olan iç mekanın doğu, güneydoğu, güney, kısmen güneybatı ve kuzeydoğu duvarları boyunca devam eden mum ve çıraların yakılması için yapılmış bir kısım dikkati çekmektedir (Fot.: 7).

Ak mermerden yapılmış olan sanduka yerinden kaldırılarak yerine mermerden daire kesitli ayak taşı konmuş; sanduka ise yanı başına sanki baş taşıymış gibi dikilmiş. Baş taşı ise pencerenin altında duvara dayalı bir şekilde bırakılmıştır. Sanduka ve baş taşı yeşil renkte yağlı boya ile boyanmıştır (Fot.: 6-7).

Türbenin dışında yapıyı zemin seviyesinde girişin her iki yanında, kuzey, kuzeybatı, kısmen kuzeydoğu ve güneybatı cepheleri boyunca dolanan iri taş blokları dikkati çekmektedir¹⁷.

3. ÇAPUT BABA TÜRBESİ

Türbe il merkezinde, Şeyh Hamit Mahallesi, 3319. Sokak üzerinde ve yolun hemen kenarındadır.

Yapının kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığını gösteren herhangi bir kitabe ve yazılı bir bilgi bulunmamaktadır. Halk arasında Çaput Baba şeklinde anıldığı gibi Çaput Sultan olarak da bilinmektedir¹⁸. Bekir Deniz yapının bir diğer isminin "Sultan Baba Türbesi" olduğunu belirtmektedir¹⁹. Deniz, türbenin Anadolu Selçuklu ya da onların devamı olan Beylikler devrinin bir eseri olabileceği şeklinde bir tarihlendirme yapmaktadır²⁰. Türbenin kim için yapıldığı veya türbede gömülü kişinin kim olduğu belli değildir. Evliya Çelebi'nin

¹⁵ Konyalı, türbenin kubbesinin yıkık olmasına karşın kubbenin oturduğu ayakları gördüğünden bahseder. Bkz. Konyalı, *a.g.e.*, s.2105.

¹⁶ Konyalı, *a.g.e.* s.2105.

¹⁷ Erdal, *a.g.t.*, 284-286.

¹⁸İ. H. Konyalı, Türbenin pencerelerine zamanında dilek sahiplerinin çaput, bez bağlamalarından dolayı türbenin bu isimle adlandırılmış olabileceğini yazmaktadır. Bkz.: Konyalı, *a.g.e.*, s.1456.

¹⁹Deniz, *a.g.t.*, s.84.

²⁰ Deniz, *a.g.t.*, s.84.

belirttiği Aksaray'daki ziyaret yerlerinin arasında bu türbe bulunmamaktadır²¹. Konyalı, türbenin Selçuklu eseri olduğunu ve Belediye başkanlarından birisi tarafından yıktırıldığını ve malzemelerinin hastanenin yapımında kullanıldığını iddia etmektedir²². Ayrıca bu türbeye ait bir fotoğrafı bir başka türbeye atfetmiştir²³.

Kalan izlerden yapının üst katının sekizgen planlı olması ve bu katında tuğla malzemeden inşa edilmiş olması nedeniyle Ervah Anonim Türbe'ye benzemektedir. Bu nedenle yapı Selçuklular devrinde inşa edilmiş olmalıdır. Metruk haldedir (Fot. 9)

Konyalı'ya göre türbe iki katlı olup cenazelik kısmı taş malzemeden, üst kısım ise tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Ayrıca türbe içten kubbe dıştan piramidal bir külâh ile örtülüdür. Yeni yapılacak hastanenin inşaatında kullanılmak üzere türbe yıktırılmıştır²⁴. Günümüzde sadece tonoz örtülü cenazelik kısmı vardır (Çizim: 2;Fot.: 9-10).

Cenazelik kısmı dıştan düzgün kesme taş malzeme, içten beden duvarları moloz taş üst örtü tuğla malzemeden inşa edilmiştir. Doğudaki 11 taş basamaklı bir merdivenle yuvarlak kemerli kapı açıklığından cenazelik kısmına inilmektedir. Kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla dıştan kare planlı cenazelik kısmı içten 5.70 X 5.70 m ölçülerinde olup kare planlıdır. Üzeri tuğla malzemeden çapraz yıldız tonoz örtülüdür. Batıda üst örtü kısmında orijinal olmayan bir pencere açıklığı görülmektedir (Çizim: 2; Fot.: 11-12-13).

Mevcut izlerden hareketle yapının üst katının sekizgen planlı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca üst katın da tuğla malzemeden inşa edilmiş olduğu kalıntılardan açıkça görülmektedir²⁵ (Fot.: 9).

4. HASAS BABA TÜRBESİ

İl merkezinde Hasas Mahallesi'ndedir. Üzerinde kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığını gösteren yazılı bir kayıt bulunmamaktadır. Haşaş Baba Türbesi olarak da anılmaktadır²⁶. İbrahim Hakkı Konyalı inşa tarzına dayanarak Anadolu

²¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Çev.: Zuhuri Danışman), V, İstanbul, 1970, s.83-84.

²² Konyalı, *a.g.e.*, s.1456; Deniz, *a.g.e.*, s.85, d.n. 227.

²³ Aksaray'daki yapıların tamamını yerinde gören ve inceleyen Konyalı, gerek eserinde gerekse şahsi kütüphanesindeki tasnifatında hatalar ve yanlışlıklar yapmıştır. Bunlardan birisi de Çaput Baba Türbesi'dir. Konyalı bu türbeye ait olan bir resmi sonradan yıktırılan ve Ervah Mezarlığı'nda yer alan Bacım Sultan Türbesi'ne aittir diyerek kayıt düşmüştür. Benzer bir fotoğrafı ise Çaput Baba Türbesi'ni inceleyen Bekir Deniz tezinde kullanmıştır. Bkz.: Deniz, *a.g.t.*, Resim 113; Konyalı Kütüphanesi Arşiv no: 2605.

²⁴ Konyalı, *a.g.e.*, s.1456.

²⁵ Erdal, *a.g.t.*, s.287-288.

²⁶ Deniz, *a.g.t.*, s.85.

Selçuklularının son devirlerinde ya da Karamanoğulları devrinde yapıldığını belirtmektedir²⁷. Bekir Deniz Selçuklu ya da Beylikler devrine ait olabileceğini söylemektedir²⁸.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler devrinde görülen iki katlı türbe şemasına uygun bir yapı olması nedeniyle yazarların da belirttiği üzere Anadolu Selçuklu yada Beylikler devrinde inşa edilmiş olmalıdır.

Türbeden, günümüze sadece cenazelik ya da mumyalık denilen kısım ulaşmıştır. Konyalı yapının üst katının piramidal külahlı olduğunu ve tuğlasından faydalanılmak için yıkıldığını yazmaktadır²⁹. Yıkılan yerin arsasına da Fikret Bıyık'ın evi yapılmıştır³⁰. Cenazelik girişinin ortaya çıkması üzerine yapıyı korumak amacıyla sonradan kare planlı bir mekan eklenmiştir (Çizim: 3-4).

İbrahim Hakkı Konyalı ve Bekir Deniz'in incelediği dönemlerde yapı kare planlı mekan tromp geçişli bir kubbeye örtülüdür. Batı cephesinde yuvarlak kemerli iki açıklık vardır. Bunlardan kuzeydeki giriş kapısıdır. İç mekândaki dört basamaklı bir merdivenle cenazeliğe geçilmektedir. Taş ve tuğla malzemelerden inşa edilmiştir³¹. Bu mekan günümüzde mevcut değildir (Çizim: 3-4; Fot.: 14-16).

Günümüzde, kuzeydeki sokağa açılan demir parmaklıklı bir kapıdan 11 basamaklı bir merdivenle taş malzeme ile inşa edilmiş cenazelik katına ulaşılmaktadır. Batıdaki basık kemerli kapı açıklığından cenazeliğe girilmektedir (Çizim: 3-4-5; Fot.:17).

İç mekan yaklaşık 3.44 X 3.50 m ölçülerinde olup kare bir plana sahiptir. Zemin ve duvarlar yarı yerine kadar ahşap, tavan ise pvc malzemelerle kaplanmıştır. Kuzeyde 2.43 X 0.66 m ölçülerinde ve sonradan beton malzeme ile yapılmış bir kabir görülmektedir. Girişin tam karşısında ise sivri kemerli bir açıklık vardır³². Bu açıklıkla bağlantılı 1.25 m yüksekliğinde bir havalandırma bacası irtibatlandırılmıştır. Cenazeliğin üzeri ise bir aynalı tonozla örtülmüştür (Çizim: 3-4-5; Fot.: 18-19).

Cenazeliğin üstünde ise, sonradan sembolik bir açık türbe inşa edilmiştir. Etrafı yaklaşık 1.00 m. yüksekliğinde kesme taş malzemedan inşa edilmiş bir

²⁷ Konyalı, *a.g.e.*, s.1462.

²⁸ Deniz, *a.g.t.*, s.85.

²⁹ Konyalı, *a.g.e.*, s.1462.

³⁰ Deniz, *a.g.t.*, s.85.

³¹ Deniz, *a.g.t.*, s.85, Plan no: 20.

³² Bekir Deniz'in incelediği dönemde sivri kemerli bir niş şeklinde iken sonradan eklenen havalandırma bacası ile iç mekanda hava sirkülasyonu sağlanmaya çalışılmıştır. Bkz.: Deniz, *a.g.t.*, s.85, plan no: 20.

duvarla çevrilmiş 4.57 X 3.52 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Ortasında mermer malzemeden yapılmış “Hashas Baba”nın sembolik mezarı görülmektedir³³ (Fot.: 15-17).

SONUÇ

XI. yy son çeyreği itibariyle Anadolu Selçuklularının eline geçen Aksaray’daki Selçuklu ve Beyliklerin varlığı ve şehirde meydana getirdikleri fiziki değişiklikler mevcut kalıntılar ile yazılı kaynaklardaki bilgilerden ortaya koymak mümkündür.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminden günümüze ulaşan askeri, dini, sivil ve ticari yapılar, ana yollar ve sokaklar ile tüm bunların arasındaki meskenler gibi şehir dokusunu oluşturan unsurlar oldukça azdır.

Aksaray, Anadolu Selçuklu dönemi mezar mimarisinin erken örneklerini barındırması açısından önemli bir şehirdir. Bekar Sultan ve Anonim türbeleri, İran’daki Büyük Selçuklu Türbe geleneğinin Anadolu’daki benzer temsilcileri olması açısından önemlidir. Selime Sultan Türbesi ise tuğladan taş geçişin görüldüğü ilk dönem türbelere aittir. Şehirdeki diğer türbeler ise plan, malzeme ve süsleme açısından bu geleneği devam ettirmişlerdir.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında vilayet olan şehirde modernlik ve çağdaşlık adına, maalesef çok yanlışlıklar yapılmış ve bu uğurda birçok tarihi eser yok olmuştur. Eroah Mezarlı yakınındaki Selçuklu devrine ait 20 kümbet, Belediyenin çeşitli inşaatlarına ve Azmi Milli Un Fabrikası’na tuğla temin etmek için yıkılmıştır³⁴. İçlerindeki sandukalar tahrip edilmiş, mezarlar ise açılarak mumyalı olanlar ya Ulu Irmak’a atılmış ya da mezarlığa belli olmayacak bir şekilde gömülmüştür.

Anonim Türbe, Çaput Baba ve Hasas Baba Türbeleri iki katlı iken Saliha Hatun Türbesi tek katlıdır.

Yapılardan Anonim Türbe, Saliha Hatun Türbesi ve Çaput Baba Türbesi sekizgen bir plana sahiptir. Bu yapılardan Anonim Türbe mevcut değildir. Çaput Baba Türbesi’nin ise cenazelik katı mevcuttur. Üst katının sekizgen bir forma sahip olduğu kalan izlerden açıkça gözükmemektedir. Hasas Baba ve Çaput Baba Türbelerinin cenazelik katları kare forma sahiptir.

Çaput Baba ve Hasas Baba Türbelerinin mevcut yapıları türbenin cenazelik katına aittir. Çaput Baba Türbesi’nin üst bölümü kalan izlerden açıkça görüldüğü üzere sekizgen iken, diğer türbenin de üst kısmının orijinalde ne şekilde olduğu belli değildir.

³³ Erdal, a.g.t., s.289-290.

³⁴ İ. H Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, II. İstanbul, 1974, 1413-15.

Anonim Türbe'nin tek benzeri yine Aksaray'da yer alan Bekar Sultan Türbesi'dir. Daha çok, İran'daki Büyük Selçuklu türbelerine büyük benzerlik gösterir. Türbenin cephelerinde geometrik motifler hakimdir. Gövdenin üst kısmını dolanan kufi yazı kuşağından iki sıra mukarnaslı kornişle külaha geçilmektedir. Yapının cephelerindeki sırsız tuğla arasındaki çinili baklava dilimi motifleri dikkat çekicidir.

Türbelerin cenazelik katlarında kesme taş malzeme kullanılmışken gövde ve üst katlarında tuğla malzeme kullanılmıştır. Saliha Hatun Türbesi'nin içten ve dıştan sıvalı olması, Hasas Baba Türbesi'nin de tamamen toprak altında kalması ve iç mekanın ahşap malzeme ile kaplanması nedeniyle tuğla malzemenin kullanılıp kullanılmadığı belli değildir.

Saliha Hatun Türbesi'nde süsleme bulunmamaktadır. Hasas Baba ve Çaput Baba Türbelerinin mevcut kısımlarının toprak altında olması nedeniyle cephelerinde süsleme olup olmadığı da belli değildir.

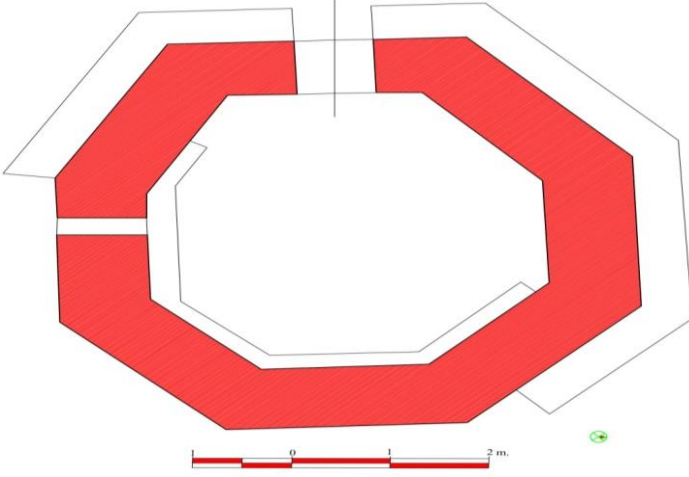
Aksaray'daki Bekar Sultan, Selime Sultan ve Kılıçarslan Türbeleri haricindeki mezar yapıları hakkında detaylı bilgi içeren bir yayın bulunmamaktadır. Var olan yayınlar ise yerelden öteye geçememiştir.

Mevcut türbelerinde gerçekleştirilecek bilimsel bir kazı ile yapıların gerçek durumları ortaya çıkarılmalıdır. Özellikle Hasas ve Çaput Baba türbelerinin cenazelik kısımlarının acilen ortaya çıkarılması gerekmektedir. Hasas Baba Türbesi tamamen toprak altında olup olumsuz şartlara maruz kalmaktadır. Çaput Baba Türbesi'nin kapısı açık olduğu için atıl durumdadır. Saliha Hatun Türbesi'ne sonradan eklenen kısımların da ortadan kaldırılması gerekmektedir. Halkın ziyaretine açık olan bu eserlerin koruma altına alınması şarttır.

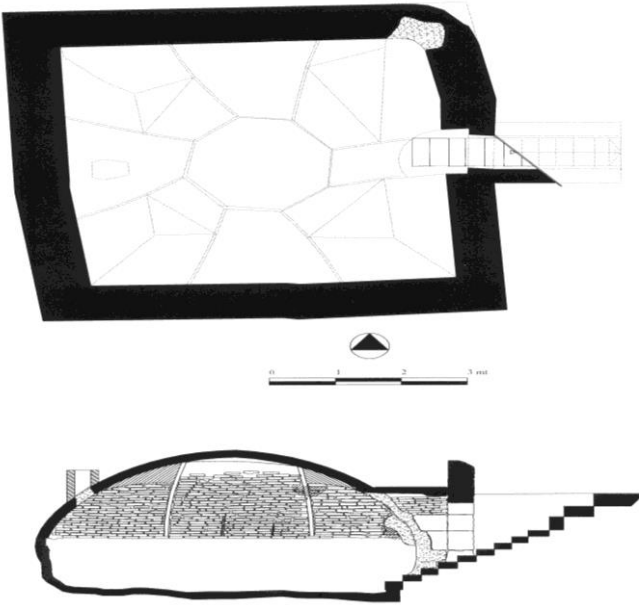
KAYNAKÇA:

- Arık Oluş, "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anadolu (Anatolia)*, 11, Ankara, 1967, s.57-100.
- Cantay Tanju, "Niksar Kırk Kızlar Türbesi", *Sanat Tarihi Yıllığı IX.-X.*, İstanbul, 1981, s.83-105.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Çev.: Zuhuri Danışman), V, İstanbul, 1970.
- Deniz Bekir, *Aksaray ve Çevresindeki Türk Devri Yapıları Rehberi*, (Ankara Üniv., D.T.C.F., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1976.
- Erdal Zekai, *Aksaray'daki Türk Devri Mimarisi*, (Yüzüncü Yıl Üniv., Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2014.
- Konyalı İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, II, İstanbul, 1974.
- Öney Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara, 1992
- Tuncer O. Cezmi, *Anadolu Kümbetler 1, Selçuklu Dönemi*, Ankara, 1986.
- _____, *Anadolu Kümbetleri, 2*, Ankara, 1991.
- İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi Arşivi.
<http://kuran.diyagnet.gov.tr>

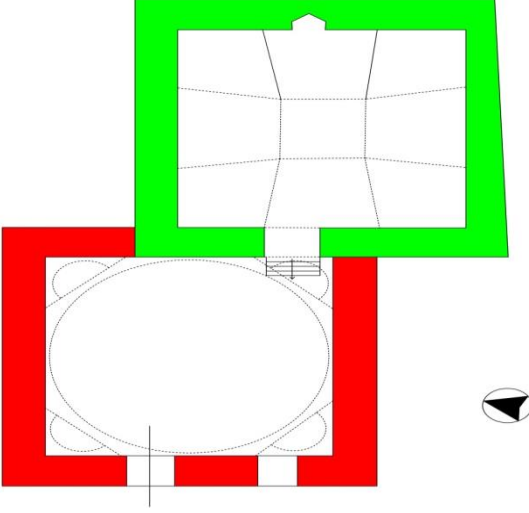
EKLER:

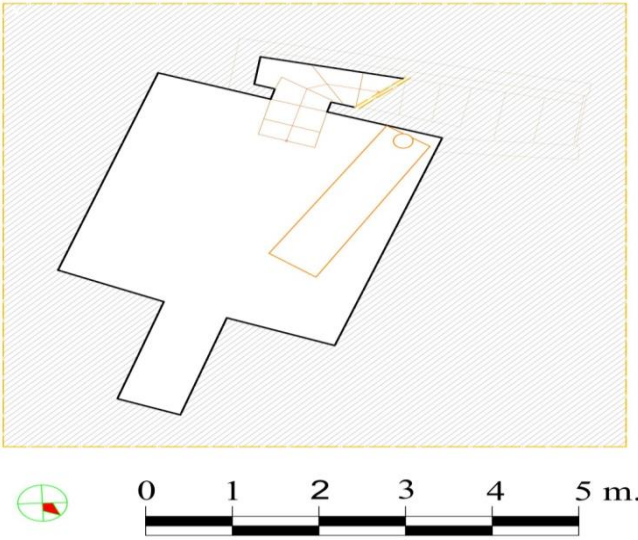
Çizim 1: Topakkaya Kasabası Saliha Hatun Türbesi Planı

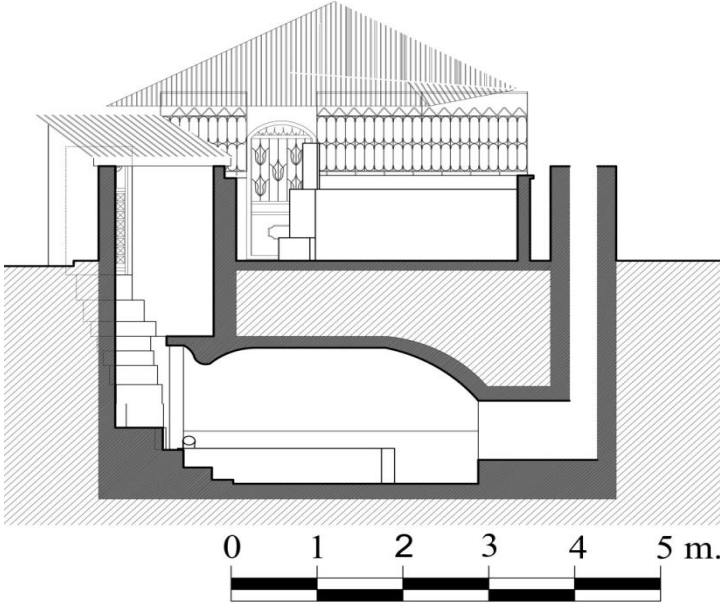
Çizim 2: Aksaray Çaput Baba Türbesi Plan ve Kesiti (V.G.M.A.'den)

Çizim 3: Aksaray Hasas Baba Türbesi Planı (B. Deniz'den)

Çizim 4: Aksaray Hasas Baba Türbesi Planı (V.G.M.A'den)

Çizim 5: Aksaray Hasas Baba Türbesi Kesiti (V.G.M.A.'den)

Fotoğraf 1: Anonim Türbe Genel Görünüş (İ.H.K.K.'den)

Fotoğraf 2: Saliha Hatun Türbesi Kuzeydoğudan Görünüşü (İ.H.K.K.'den)

Fotoğraf 3: Saliha Hatun Türbesi Batıdan Görünüşü

Fotoğraf 4: Saliha Hatun Türbesi Güneydoğudan Görünüşü (B. Deniz'den)

Fotoğraf 5: Saliha Hatun Türbesi İç Mekan Sandukanın Görünüşü (B. Deniz'den)

Fotoğraf 6: Saliha Hatun Türbesi İç Mekan Sandukanın Görünüü (1998)

Fotoğraf 7: Saliha Hatun Türbesi İç Mekan Sandukanın Görünüü

Fotoğraf 8: Saliha Hatun Türbesi İç Mekan Ayet Yazılı Mermer Parçanın Ön Yüzü (1998)

Fotoğraf 9: Çaput Baba Türbesi Genel Görünüüü (S. Ulukaya'dan)

Fotoğraf 10: *Çaput Baba Türbesi Doğu Cephedeki Girişin Görünüşü*

Fotoğraf 11: *Çaput Baba Türbesi İç Mekan Doğudan Görünüş*

Fotoğraf 12: Çaput Baba Türbesi İç Mekan Güneybatıdan Görünüş

Fotoğraf 13: Çaput Baba Türbesi İç Mekan Üst Örtünün Görünüşü

Fotoğraf 14: *Hasas Baba Türbesi Genel Görünüşü (İ.H.K.K.A.'den)*

Fotoğraf 15: *Hasas Baba Türbesi Genel Görünüşü*

Fotoğraf 16: Hasas Baba Türbesi Batı Cephe Görünüüü (İ.H.K.K.A.'den)

Fotoğraf 17: Hasas Baba Türbesi Kuzeyden Görünüüü

Fotoğraf 18: Hasas Baba Türbesi , Cenazelik Kısmı Kuzeyden Görünüşü

Fotoğraf 19: Hasas Baba Türbesi , Cenazelik Kısmı Doğudan Görünüşü

ANADOLU SELÇUKLULARI -Bir Hanedanın Evrimi-

MECİT, Songül (2017), *Anadolu Selçukluları –Bir Hanedanın Evrimi-*, çev. Özkan Akpınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 344 s., ISBN-13: 978-975-05-2147-8

Hatice AKSOY*

Anadolu Selçukluları ile ilgili olarak günümüze kadar pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden biri de Songül Mecit'in 2014 yılında "The Rum Seljuks, Evolution of a Dynasty" adıyla İngilizce olarak kaleme aldığı, Özkan Özpınar tarafından "Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi" adıyla çevrilen eseridir. 2015 yılına kadar Edinburgh Üniversitesi'nde araştırmacı ve öğretim üyesi olarak çalışan Songül Mecit, Ortadoğu ve Türkiye'nin Ortaçağ ve modern tarihi ile Batı Avrupa'da yaşayan Ortadoğu diasporası ve transnasyonel toplumlar alanlarında uzmandır. Anadolu Selçukluları konusuna farklı bir bakış açısıyla yaklaşan Mecit'in bu eseri,

* Ars. Gör., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Konya / Türkiye, haticeaksoy@selcuk.edu.tr.

2017 yılında İletişim Yayınları vasıtasıyla tarih literatürüne kazandırılmıştır.

Yazar tarafından Anadolu Selçuklularının ideolojisine ve zihniyetine ilişkin bir araştırma olarak tanımlanan eser, alanın Farsça ve Arapça kaynaklarının yanı sıra döneme ait doğulu Hıristiyan kroniklerinden ve mümkün olduğu yerlerde de sikke ve kitabelerden faydalanılarak yazılmıştır. "I. Süleymanşah'tan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e kadar Rum Selçuklularının devlet yönetimi ve bu yönetimin arka planında yer alan fikri alt yapı nedir? Bunların devletin var olma sürecine katkıları nelerdir?" sorularına cevap aranmıştır.

Eser giriş, beş ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Uzun bir Giriş bölümü ile konuya bir ön hazırlık yapılmıştır. Bu kısımda kendi takipçilerinin başında ve en önemlisi özgür insanlar olarak Müslüman dünyaya sınırlarından giren ilk Türk liderler şeklinde tanımlanan Büyük Selçukluların İslamiyet'e girmeleri ve Anadolu Selçuklularının kuruluşuna dair bilgiler verilmiştir. Yazar burada Anadolu Selçuklularını eski Hıristiyan-Bizans topraklarına hükmeden kendi Pers-İslâm hanedanlarını kuran göçebe Türkmen grupları olarak nitelendirmiştir(s. 19-20). Bu ifadeden yola çıkarak batılı modern araştırmacıların bu konuya büyük ilgi duymaları gerekirken aksine birkaç eser haricinde durumun öyle olmadığından üzüntüyle bahsetmektedir(s. 20).

Anadolu Selçukluları ile ilgili yazılan yabancı ve yerli eserlerin hiç birinin Anadolu Selçuklularının, göçebe grupların liderlerinden Pers-İslâm hükümdarlarına dönüşümünü açıklamadığına dikkat çeken yazar, bizlere "Anadolu'daki Selçuklular, küçük bir beyliğin hükümdarlarından Anadolu'nun neredeyse tamamına hükmeden sultanlara dönüşmeyi nasıl başardılar?", "Bu devletin kuruluşunu mümkün kılan etkenler nelerdir?" gibi soruların cevaplarını vermeyi vaat etmektedir.

Eserin birinci bölümünde, "Göçebe Beylerden Müslüman Hükümdarlara" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde bölgedeki hanedanların meşruiyet sağlamak için kendi şecerelerini Peygamber soyuna ve köklü medeniyet olarak Perslere, Selçukluların ise Perslerden ziyade kökenlerini destansı Türk geçmişine dayandırdıklarını bildirmektedir ve Selçukluların kökeni meselesi ile ilgili ihtilafli konulara da değinerek bunları tartışmaktadır(s. 51-55).

"Selçukluların başarısının ardındaki ideoloji" alt başlığında, Selçukluların Müslüman dünyaya girdikleri dönemde belirli bir ideolojiye sahip olmadıklarını, amaçlarının bir hanedan kurmak olmadığını, ilk aşamada tek gayelerinin kendilerini izleyen Türkmenleri yağma ve otağa yönlendirmek olduğunu, fakat iktidara yönelik tutumlarının sonradan değiştiğini ifade eder ve bunu da askeri

başarılarına bağlar(s. 59). Yazar ayrıca bu bölümde Çağrı ve Tuğrul Beylere, Türkmenlere ve Horasan'a da ayrı bir kısım ayırmaktadır.

"Anadolu'da İlk Selçuklular: Asiler mi, Sultanlar mı?" sorusuyla başlıklandırılan ikinci bölümde, Rum Selçuklularının isyankâr ataları, Selçuklu ailesi içerisindeki statülerini nasıl tanımladılar?, Büyük Selçuklu kuzenleri tarafından benimsenen Pers-İslâm krallık ideolojisine muhalif bir karşı çıkış ideolojisi geliştirdiler mi? sorularını tartışmaktadır. Bu soruları Kutalmış b. Arslan, Süleyman b. Kutalmış, I. Kılıç Arslan, Şahinşah (Melikşah), I. Rükneddin Mesud gibi sultanlar üzerinden hareketle açıklamıştır(s. 77-125).

Miryokefalon Zaferini (1176) Anadolu'nun fethinin neticelenmesi olarak gören Mecit, Rum Selçuklu Sultanlığı'nın Kuruluşu şeklinde adlandırdığı üçüncü bölümünü zaferin sahibi olan II. İzzeddin Kılıç Arslan ile başlatmıştır. Kazandığı bu zaferden dolayı Sultan II. İzzeddin Kılıç Arslan'ı Rum Selçuklu sultanlarının en önemlisi kabul etmiştir. II. Kılıç Arslan dönemiyle ilgili Müslüman kaynakların neredeyse hiçbir bilgi vermediklerini, o dönemle ilgili bilgilerin Hıristiyan kaynaklara dayandırıldığını vurgulayan Songül Mecit, Kılıç Arslan ile birlikte Anadolu Selçuklularının beylikten devlete evrildiğini belirtir.

Yazar, ulaşabildiği sikke ve kitabelerden yola çıkarak Kılıç Arslan'ın hakimiyetini meşrulaştırma yöntemini üç noktada temellendirmiştir. İlki Müslüman ve Pers egemenlik unvanlarıyla dışa vurulan Pers-İslâm yönelimi; ikincisi Türkçe sultan ismi haricinde Türkçe unvanların eksikliği ve üçüncüsü de cihat unvanlarının ilave edilmesidir(s. 135-136). Bu üç temele dayandırarak ideolojisini ortaya koyduğu Kılıç Arslan'ın dönemiyle ilgili son olarak "karşı-haçlılar" diye adlandırılan Nureddin Mahmud Zengi ve Selahaddin Eyyubi ile ilişkilerine de değinmiştir.

II. Kılıç Arslan'ın oğlu I. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemiyle ilgili olarak Sultanlığın gelişiminde rol oynayan Pers, Bizans ve Türk etkilerinin belirgin hale geldiği belirtilmektedir. Ayrıca Keyhüsrev'in kendisini otokrat bir hükümdar olarak kabul ettirmeyi amaçlayıp amaçlamadığı, Keyhüsrev unvanından dolayı Selçukluların Anadolu'daki ilk gerçek Pers-İslâm Sultanı sayılıp sayılmadığı da tartışılmaktadır.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Rükneddin Süleymanşah dönemleri Selçuklular açısından bir dönüm noktasıdır(s. 179). I. Süleymanşah döneminden II. Kılıç Arslan'ın ölümüne kadar Müslüman bir devletin en önemli sembolü olan tek bir cami bile inşa edilemedi. Sultan Mesud döneminde Selçuklular üzerinde Müslüman İranlı danışmanlar ile Bizanslı soyluların etkileri arttı. II. Süleymanşah

ve I. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemlerinde ve halefleri zamanında hem Pers unsuru hem de Türk unsur giderek çoğaldı.

"Rum Selçuklu Sultanlığı'nın Doruk Noktası" başlıklı dördüncü bölümde devletin doruk noktasını Keykavus ve Keykubad kardeşlerin dönemlerinin temsil ettiği, ancak bu iki hükümdarın başarılarını babaları I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ve amcaları II. Süleymanşah'a borçlu oldukları dile getirilir. Yazara göre, önceki süreçlerde Haçlılar'ın Bizans'ın gücünü kırması, ayrıca "karşı-haçlılar"ın da gücünü kaybetmesi neticesinde ortaya çıkan otorite boşluğunu Rum Selçukluları doldurmaya başladı. Elde edilen başarılar siyasal ve ekonomik dönüşümleri, bunlar da kültürel dönüşümleri tetikledi. Bu dönüşümde Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya sığınan İranlı bürokrat, âlim ve sufilerin de payları vardır.

Bu dönemlerde şehirlerde özellikle Konya'da İslâmî karakteristiği yansıtan camiler, medreseler ve kervansaraylar inşa edilmiştir. Buradan hareketle Rum Selçuklularının daha da Persleştiği ve İslâmlaştığı, dolayısıyla Müslüman bir devlet haline dönüşmüş olduğu sonucuna ulaşılmıştır(s. 193).

Yazar bu bölümün amacını Keykavus ve Keykubad kardeşlerin hakimiyetleri döneminde seleflerinkinden farklı bir ideoloji benimseyip benimsemediklerini, siyasal dönüşümlerin Rum Selçuklu ideolojisine yansımalarını tartışmak olarak dile getirmiştir.

Genel olarak kişiler üzerinden konuyu ele aldığını gördüğümüz Mecit, I. İzzeddin Keykavus'un ideolojisini "üstün krallık" ile "İslâm'ın koruyucusu ve Abbasi Halifesinin yardımcısı olduğu" iddiasına temellendirir. Hatta İzzeddin Keykavus'un son dönemlere doğru Halifeyi aracı kılmaksızın meşruiyetinin doğrudan Allah'tan geldiği imajını vermeye çalıştığını ortaya koyar.

İbn Bibi'ye göre yalnız Anadolu Selçuklularının değil bütün Selçuklu hanedanının en büyük sultanı olan Alâeddin Keykubad'ın dönemi ise hem devletin doruk noktasıydı hem de Sultanlığın çöküşünün temellerinin atıldığı bir dönemdir. Bu görüşü savunan Mecit, Sultan Alâeddin Keykubad'ın politik başarısının ve kişiliğinin tartışmaya açık olduğunu belirtir. Modern araştırmacıların hiçbirinin ne onu farklı kılan şeyin ne olduğunu ne de ideolojisini ve zihniyetini irdelemeyişlerini, sorgusuz sualsiz İbn Bibi'yi tek kaynak olarak görmelerini eleştirir(s. 210-211). Dolayısıyla bu bölümde o dönemde formüle edilen ideolojik anlayışlar analiz eder.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin bağımsız bir devlet olmaktan çıktığı II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemi ile ilgili kısımda ise yazar, kaynaklardaki bilgilerin analizlerini yaparak, bu dönemdeki belirleyici siyasal değişimler neticesinde resmi ideolojinin nasıl şekillendiğini tespit etmeyi amaçlamıştır. Bu

dönemde Baba İshak'ın isyanıyla bitkin düşen, 1243'te de Moğollar önünde yenilgi alan Selçuklu yönetimi, bu gerileme duygusunu bastırmak için daha iddialı unvanlar kullanarak meşruiyetini sağlama çabaları içine girildiğini kaydeder.

"Rum Selçukluları ve Bizans" başlıklı beşinci bölümde ise Selçuklular ile Bizans'ın ilişkileri analiz edilmektedir. 1071 Malazgirt Zaferi Anadolu'nun fethinin başlangıcı, 1176 Miryokefalon Zaferi de bu fethin neticelenmesidir. Yazar Selçuklu-Bizans ilişkilerini bu iki bağlam üzerine kurmuştur ve bu kısımda Rum Selçuklu sultanları ile Bizans İmparatorları arasındaki ve kendi ideolojileri bağlamında, Rum Selçuklu ve Bizans aristokrasisi arasındaki kişisel ilişkileri değerlendirmiştir. Bu kısımda yazar, niçin Anadolu Selçukluları yerine Rum Selçukluları terimini kullandığını da ifade etmektedir. Müslümanlar tarafından Bizans'ı veya Roma'yı ifade etmek için kullanılan Rum terimini, Anadolu'daki Selçukluların kendilerini ve sultanlıklarını tanımlamak için "Selçûkiyan-ı Rum" şekliyle kullanmışlardır. Bu terimden yola çıkarak Rum Selçuklu ideolojisini açıklamaktadır. Müslüman-Arap geleneğini benimseyen Rum Selçuklularının Bizans'ın Roma İmparatorluğunun varisi olma iddiasını da benimsediklerini savunur.

Bizans'ın ideolojisi ise kendi imparatorluklarının Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlıkla mükemmelleşen Yeni Roma Konstantinopolis'te devam eden varisi ve tek meşru imparatorluk olduğu ve Bizans'ın üstün güç olduğudur. Bu bölümde ayrıca Sultanlar ve Komnenos ailesi üzerinden Selçuklu-Bizans ilişkileri de izah edilmiştir.

Sonuç olarak eseri ele aldığımız zaman yazar başlangıçta vaat ettiği gibi Selçukluların Anadolu'ya gelişlerinden Moğolların hakimiyetinde bağımsızlıklarını yitirene kadar olan Selçuklu zihniyet tarihini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Hem doğu hem de batı literatürünü kullanmaya özen gösteren yazar, farklı bir bakış açısıyla ele aldığı eserini Selçuklu ideolojisi açısından önemli bir başvuru kitabı niteliğine ulaştırmıştır. Bilineni değil de görmezden gelinen yada gözden kaçan detayları kendi yorumuyla aktarmıştır. Selçuklu Tarihi ile ilgili Müslüman ve Hıristiyanlar tarafından yazılan ana kaynakları kullanmış, ele aldığı dönemlere ait olan sikke ve kitabeleri de adeta konuşturmuştur. Bunun yanında Türkiye'deki modern Selçuklu Tarihi araştırmacılarını Osman Turan, Mehmet Altay Köymen gibi bu alanın duayeni sayılan tarihçileri aşmamak, onlara ek bilgiler koyamamakla ve İbn Bibi'de yer alan olayları eleştirel bir gözle değerlendirmeye tabi tutmadan kullanmakla eleştirir.

Okuyucularına sunduğu bilgilerle beyin fırtınası yaptıran yazar, bilinen Selçuklu Tarihi kitaplarının aksine yalnızca siyasi olaylara değinmemiş, siyasi olaylara yön veren fikir temellerine inmiştir.